

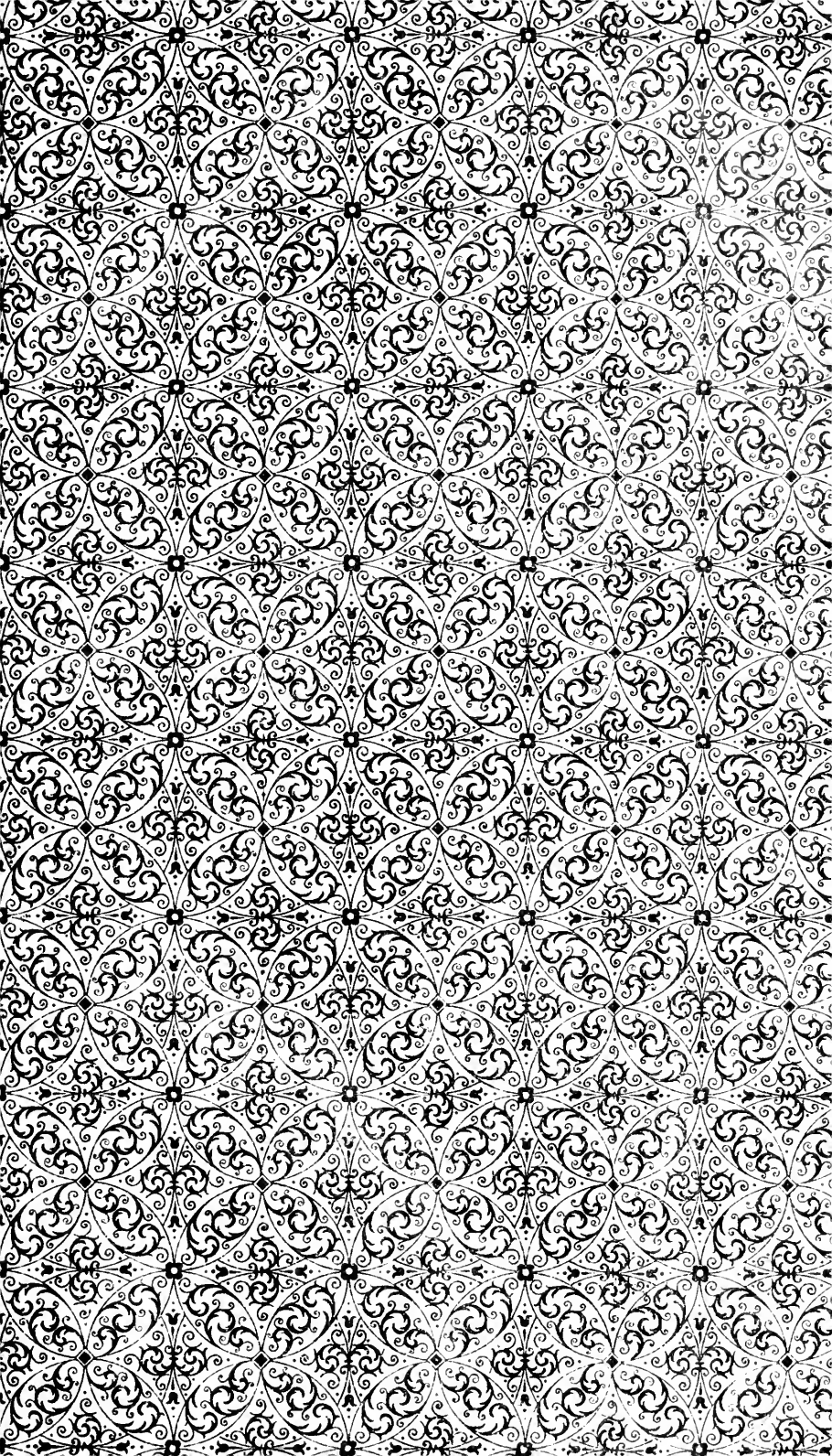

Library of the Theological Seminary,

PRINCETON, N. J.

BX 9418 .P62 1881 v.3
Pierson, A. 1831-1896.
Studi en over Johannes
Kalvijn, derde reeks (1540-

Shelf

STUDIËN OVER JOHANNES KALVIJN.

DERDE REEKS.

STUDIËN

OVER

JOHANNES KALVIJN

DOOR

A. P I E R S O N .

DERDE REEKS.

(1540 — 1542.)

AMSTERDAM,

P. N. VAN KAMPEN & ZOON.

1891.

Typ. TH. A. VAN ZEGGELEN, (M. J. P. van Santen) Amsterdam.

I N H O U D.

VOORREDE.	Blz. vii — xxviii.
HOOFDSTUK I. Kalvijn naar Genève terug- geroepen.	„ 1 — 42.
HOOFDSTUK II. Kalvijn en de troebelen te Neuchâtel	„ 43 — 83.
HOOFDSTUK III. De eerste maanden te Genève	„ 84 — 122.
HOOFDSTUK IV. Caroli na de nederlaag . .	„ 123 — 158.
HOOFDSTUK V. Kalvijn als leidsman. . .	„ 159 — 184.

V O O R R E D E.

Mijne Studiën over Johannes Kalvijn zagen het licht in 1881; mijne Nieuwe Studiën twee jaar later. De derde Reeks, die thans het licht ziet, zou reeds veel eerder zijn gevolgd, wanneer die uitgaaf van de Bronnen, waarmede ik uitsluitend werken wil, geene vertraging had ondervonden. Toen deze Studiën, meer dan tien jaren geleden, door mij werden aangevangen, meende ik volkomen genoeg te zullen hebben aan de Calvini Opera, met name aan zijne Brieven, opgenomen in de groote Brunswijksche uitgaaf van het Corpus Reformatorum; en aangezien deze verzameling voltooid was, mocht ik destijds hopen mijn eigen arbeid langzaam, maar ongestoord te kunnen voortzetten. Evenwel, de Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue Française, recueil- lie et publiée avec d'autres Lettres relatives à la Réforme . . . par A. L. Herminjard, thans reeds bestaande uit zeven deelen groot octaaf, waarvan elk ongeveer vijfhonderd bladzijden telt, is mij onder het bewerken gebleken een nog betrouwbarer gids te zijn. De Brieven van Kalvijn worden in de Correspondance vollediger en zorgvuldiger uitgegeven. Ik heb dientengevolge den lust verloren met het Corpus Reformatorum alleén verder in zee te gaan. Het was mij niet mogelijk opgewekt

te arbeiden met de gedachte, dat ik, misschien onmiddellijk na mijn afwerken van een deel alleen op grond van het Corpus, zou moeten bespeuren iets beters te hebben kunnen leveren, wanneer ik nog eenigen tijd op de voortzetting der Correspondance had gewacht. Men kan zich mogelijke leent en onnauwkeurigheden in zijn materiaal slechts laten welgevallen, wanneer zij volstrekt onvermijdelijk zijn. Al was de uitgaaf van het Corpus beter dan zij is, nog zou de Correspondance onmisbaar zijn voor mijn bijzonder doel, als grondslag van eigen arbeid, uit hoofde van de Notes historiques et biographiques, waarmede de geleerdheid van Herminjard haar heeft verrijkt.

De voortzetting mijner eigene Studiën was dus afhankelijk van de voortzetting der Correspondance. Het zevende en tot dusver laatste deel van Herminjard heeft reeds in 1886 het licht gezien, drie jaar na mijne Nieuwe Studiën. In zoover had dus deze mijne Derde Reeks reeds veel eerder kunnen verschijnen. Maar het ongeluk wilde, dat Herminjards zevende deel de briefwisseling der Hervormers niet verder bracht dan tot het voorjaar van 1542, een tijdstip dat in het leven van Kalvijn geen natuurlijk rustpunt is. De allerlaatste brief van Kalvijn bij Herminjard is van 17 April 1542. De Hervormer is op dien datum eerst sedert zeven maanden weder te Genève in zijn vorig ambt werkzaam. Alles moet nog een nieuwen aanvang nemen. Hij heeft nauwelijks den tijd gehad zich in zijn ouden en tevens nieuwen werkkring eenigszins te oriënteren. De grondslagen zijn nauwelijks gelegd. Zal Kalvijn ditmaal beter slagen dan gedurende zijn eerste verblijf? Is de gemeente wijzer geworden door de ervaring, die de bijna vierjarige afwezigheid van den grooten leidsman haar gedwongen heeft op te doen? Zal de Raad van Genève hem krachtig en volhardend steunen? Bern hem naar vermogen de hand boven het hoofd houden? Zullen juist die mannen hem ter zijde staan, die hij zelf als zijne ambtgenooten begeert, die zijn volkomen vertrouwen bezitten? Op al deze gewichtige vragen kan het

antwoord eerst gegeven worden door het tijdvak dat, om zoo te spreken, met April 1542 begint. Niet onnatuurlijk was dus mijn verlangen, om, als het eens tot een Derde Reeks voor mijne Studiën kwan, haar verder te brengen dan het voorjaar van '42: en derhalve minstens Deel VIII van de Correspondance af te wachten. Dat wachten, meende ik, zou niet lang behoeven te duren. In twintig jaar waren zeven Deelen verschenen, dat is één om de drie jaar. Deel VIII mocht dus tegen '89 of '90 te gemoet worden gezien, daar, zooals ik zeide, Deel VII reeds in '86 was uitgegeven.

Met dat uitzicht is het gegaan als met zoo menig ander: het is niet verwezenlijkt. Wij schrijven nu reeds Juni '91 en Deel VIII is zelfs nog niet aan den horizon, laat staan aangeland. Tegenover hen, die in mijne Studiën gelijk in mijne Nieuwe Studiën belang hebben gesteld, scheen het mij eindelijk niet geoorloofd langer te dralen. Als de dralende zonder onbescheidenheid niet meer op vele jaren arbeids mag rekenen, dringt ook dát hem tot het maken van „bekwamen spoed”. Dus over alle bezwaren heen gestapt, met een nieuw deel voor den dag gekomen, al zou het natuurlijk slechts een fragment kunnen zijn! Men weet nu waaraan dit ligt, en zal het uit dien hoofde vriendelijk verschoonen.

Of zegt men wellicht, dat elk haast maken hier volkomen overbodig is, omdat ieder ander, na mij, deze Studiën kan voortzetten, naar gelang de nieuwe Deelen van de Correspondance zullen uitkomen?

Dit laatste is juist. Ieder ander kan met de Bronnen doen wat ik nu reeds voor de derde reis er mede beproefde, maar zal men er lust in hebben? Volksgenoot en vreemdeling hebben in de laatste jaren ten aanzien van Kalvijn niet stil gezeten; het komt mij evenwel voor, dat hetgeen ikzelf beoog, nog in een andere richting ligt, dan wat zij ons gaven. Mijn doel is enkel de bronnen nauwkeurig te lezen, de gegevens, langs dien weg verkregen, met elkander te verbind-

den, om het beeld, dat uit die verbinding als van zelf te voorschijn komt, zielkundig te waardeeren en te verklaren. Aan een theologische of anti-theologische behandeling van Kalvijn, om hem hetzij te verheerlijken, hetzij te verkleinen, is geen behoefte, maar wel aan détailstudie. Wij kunnen ten aanzien van Kalvijn niet nauwlettend, wij kunnen zelfs niet mikrologisch genoeg te werk gaan. De Brieven der Hervormers stellen ons in staat Kalvijn schier van dag tot dag na te gaan, zoowel omdat zij, krachtens de openhartigheid van hemzelf of de vrijmoedigheid van zijne tijdgenooten, ons zijn binnenste ontsluiten. Het zou onverantwoordelijk wezen, van zulk een al te zeldzame gelegenheid niet vlijtig gebruik te maken; Kalvijn niet te volgen op den voet. Ook dit mijn nieuw boekdeel is dus vol aanhalingen, textueele aanhalingen: een vorm van schrijven, die mij alleen behagen kan, wanneer hij volstrekt onmisbaar is. Kalvijns beteekenis is nog altijd een verschijnsel in de geschiedenis, waarover de gevoelens uiteenloopen: zij die over hem schrijven, zijn gehouden de bewijsstukken, waarop het aankomt, overvloedig en woordelijk mede te deelen.

Of is misschien de tijd gekomen, omtrent de grondleggers der Hervorming over te gaan tot de orde van den dag, de innige vereering van hun persoon en werk overlatende aan hen, die op eenigerlei wijs nog meenen voort te moeten arbeiden aan dezelfde taak, waaraan men zich in de zestiende eeuw heeft gewijd: het vinden en verkondigen van den waren godsdienst? Weten wij, inzonderheid omtrent Kalvijn, niet al genoeg? De vraag zou niet eens kunnen worden opgeworpen, wanneer de toch anders zoo veelzijdige beoefening der Geschiedenis de Kerkgeschiedenis niet meer of min aanzag als een paria, die bij de groote paria, de Theologie, een goed heenkomen mag zoeken. In de Middeleeuwen zeide men: *Graeca sunt, non leguntur*: thans veelal: *Ecclesiastica sunt, non leguntur*. Het laatste is even bekrompen als het eerste. Welzeker! Het bestudeeren bij voorbeeld van de *Monumenta Germaniae* is een eerbiedwaardige arbeid, maar het bestudeeren

van de Acta Sanctorum of van het Corpus Reformatorum kan slechts een medelijdenden glimlach wekken! Alsof er bij den historicus aanneming was des persoons!

Er is drieërlei overtuiging, die mij toeschijnt aan de Kerkgeschiedenis de algemeene belangstelling te moeten blijven verzekeren: 1°. sedert de Oudheid hebben wij niets voortgebracht, zoo onmiskenbaar nieuw en oorspronkelijk als de idee Kerk: 2°. de Kerk, zooals zij van den aanvang tot nu zich heeft vertoond in leer, geest en praktijk, is onze eigenlijke band met de Oudheid; 3°. de vraag of de Oudheid het hoofdbestanddeel van de Westersche beschaving zal blijven, valt voor een groot deel samen met de vraag naar de toekomst der Kerk.

Wat hebben de laatste achttien eeuwen weinig nieuws opgeleverd! Het schijnbaar nieuwe is veelal eenvoudig wijziging en verbetering van het oude. Is het de moeite waard, achttien eeuwen te leven, te onderzoeken, te tobben en te worstelen, om die materiele verrassingen te vinden, die burgers en boeren staan aan te gapen op Algemeene Tentoonstellingen? Sokrates hield zijn nachtelijken dialoog over de staatsregeling niet bij elektrisch licht, maar zat toch niet in het donker. Wat een Bellerofon in levensgevaar bracht, was niet geschreven met onze stalen pen, maar was toch een brief. Babylonië heeft geen komeet gezien, maar toch den Dierenriem; Hellas, niet den fonograaf ontdekt, maar wel het beste stelsel van stenografie. Wij hebben Grote, maar de Ouden hadden Thucydides; wij, Michelangelo; zij, Fidias; wij, Gladstone; zij, Demosthenes; wij, Frederik Hendrik; zij, Demetrius Poliorketes; wij, Napoleon; zij, Alexander; wij, Shakespeare; zij, Homerus; wij, Benvenuto Cellini; zij, de goudsmiden wier arbeid uit graven van Mycene en Sparta te voorschijn komt. De Grieksche dramatici en Theophrastus bewijzen, dat de menschelijke karakters niet zijn veranderd. Nieuw zijn onze deugden noch onze ondeugden. De staatkunde leeft nog van dezelfde leugens en dezelfde ijdele tegenstellingen; de godsdienst van dezelfde verveling, dochter

van hetzelfde formalisme: de zinnelijkheid van hetzelfde raffinement, de begoocheling najagende van de liefde; het huisgezin van dezelfde trouw; de letterkunde van hetzelfde opmerken en medevoelen. Al het nieuwe is voortgaan langs een lijn, waarvan voor het minst het aanvangspunt reeds in de Oudheid is gegeven. Zelfs de natuurwetenschap onzer dagen heeft hare groote voorloopers in de mathematici, de wijsgeeren, de artsen van het verleden.

Maar nieuw is de idee Kerk; de idee van een geestelijke en tevens zichtbare macht, van een civitas, een gemeenschap, die de gewone steunsels kan ontberen, en die niettemin in levenskracht, innigheid en invloed elke andere gemeenschap overtreft. Het dogma der Kerk is niet volstrekt nieuw; de zedeleer der Kerk heeft hare Heidensche of Joodsche voorbereiding; zelfs de hiërarchie der Kerk, gelijk haar traditionalisme en ritualisme en eigenaardige voorstelling van het opus operatum, het heeft alles in het Rome der Republiek of der vroegste Keizers zijn prototype. Maar als verbindend element, onafhankelijk van staat, stand, nationaliteit en klimaat: als vaderland van gelijkgestemde geesten; als voedstervrouw dier zedelijke vrijheid die, zonder revolutionairen te maken, geen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan staatswetten duldt; maar als torenspits, ver uitstekende boven het gebouw zelfs der meest ontwikkelde samenleving; eindelijk, en niet het minst, als een vereeniging, ondanks alle tekortkoming en innerlijke verdeeldheid, hare aanspraak nooit prijs gevende op heiligheid en algemeenheid, is de Kerk, beschavend, leerend, leidend, troostend, een verschijnsel zonder wedergade en zonder voorbeeld. Hare oorspronkelijkheid doemt haar niet tot een staat van afzondering. Vertegenwoordigend wat tot dusver in geen menschenhart was opgekomen, is de Kerk niettemin de band met de Oudheid tot op den huidige dag. Zij heeft de Oudheid in zich opgenomen; zij bouwt voort op den grondslag zoowel van Israëls profeten, als van het Romeinsche wereldrijk en de Grieksche beschaving; zij spint voort den draad der Helleensche wijsbegeerte. Niets bestrijdt zij, of zij is er aan

verwant. Niets verwint zij, of zij heeft van den tegenstander geleerd wat zij van hem kon leeren. Revolutionair in haar ontstaan, sticht zij de meest ontzagwekkende traditie; uit individualisme ontsprongen, staat zij naar en bereikt zij een uitgebreide katholiciteit. Geen gedachte der Oudheid, geen gezindheid, geen gewoonte, dierbaar aan de menigte, of de Kerk trekt er partij van. Zij verdelgt niet het oude; zij doopt het in den naam van Kristus. Het Romanum Imperium aeternum wordt de groote en onsterfelijke gemeente der geloovigen; de Basilika, een Godshuis. Eer de wetenschap haar terugvond, heeft de Kerk van Rome de, zij het ook gedeeltelijke, maar daarom niet minder waarachtige eenheid ontdekt van het Romeinsche en van het Israëlitische wezen, zooals het zich na de ballingschap had ontwikkeld; een eenheid of verwantschap, openbaar in beider uitwendige moraal, in de overeenkomst tusschen het konsistorie van den Joodschen tempel en het collegium pontificum van Rome; in gelijke hoogschating van ritus, cultus en priesterschap; in gelijk geloof aan een van de Godheid gegeven grondslag van den Staat. Dat gemeenschappelijk Joodsch-Romeinsche heeft de Kerk behouden, schoon vergeestelijkt en uitgebreid; de plaatselijke theokratie tot een wereldtheokratie verheven: aan de menschheid gegeven of willen geven den innerlijken samenhang, die tot dusver alleen een natie of een familie eigen was. Het pandemonisme der Romeinen herleeft in den dienst der Heiligen. De mirakelen der Romeinen blijven geschieden, schoon nu door andere personen. Het fetichisme der Romeinen ten aanzien van bepaalde vormen en formules sterft niet uit. De woning van Romulus en zijn kromstaf, de heilige vijgenboon, het schip en de zeug van Eneas worden door andere relieken vervangen. Schenkingen en geloften aan de Godheid blijven populair. Het Kristelijk Rome doet in eenzijdig praktischen zin niet onder voor het oude. Kristus heeft de wereldgemeente gesticht in denzelfden zin, waarin Romulus van de Goden de macht had ontvangen het Romeinsche volk te stichten. Koningen, consuls en andere

magistraten van hoogen rang vormen een onafgebroken successie, die de eenheid van den Romeinschen Staat voortplant, evenals de apostolische successie de eenheid der Kerk waarborgt. Aan het „per manus tradere” der Romeinen, gelijk aan de plechtigheden, voorgeschreven Exodus 30 en Levitikus 8, beantwoordt de handoplegging van de Brieven aan Tinotheus en de zalving van den eersten Brief van Johannes. In het bekeerde Rome behoudt zoowel het ambt als het autoriteitsbeginsel van het oude Rome al zijn waarde en kracht. In den Staat gelijk in de Kerk van Rome, is volkssouvereiniteit onzinnig: het gezag komt uitsluitend van boven, hetzij van den aan de burgers voorafgaanden Staat, hetzij van de aan de gemeenteleden voorafgaande Kerk, beide, natuurlijk, naar hun idee beschouwd *).

Op grond van deze en soortgelijke gegevens, die men in de bekende werken van Mommsen, Preller, Marquardt, Friedländer, Ihering, Döllinger, Harnack, Havet en vroeger reeds Gibbon (ch. XLIV), gelijk in het artikel van Tschirn, Die Entstehung der Römischen Kirche (Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. XII, Heft 2) uitvoerig beschreven en toegelicht kan vinden, mogen wij de Kerk; die Kerk, waardoor het Kristendom zich over Europa heeft verbreid; den band noemen, die het Westen met de klassieke en met de Israëlitische Oudheid vereenigt. Het kenmerkende van de Katholieke kerk is niet van dogmatischen aard, maar moet aangemerkt worden als geheel te behooren tot het gebied der zoogenaamde volkenpsychologie. De Roomsche kerk is wat zij is, niet krachtens een theoretisch partij kiezen in de theologische twisten van de beide eerste eeuwen onzer jaartelling, maar eenvoudig krachtens de omstandigheid, dat zij ontstaan is in een wereld, die, van Klein-Azië tot Brittanje, van den Romeinschen geest was doortrokken; van dien geest, die de Helleensche beschaving reeds in zich had opgenomen en eenige natuurlijke verwantschap bezat met den geest der

*) Het eerste in overeenstemming met Aristoteles' *Politika*: καὶ πρότερον δὴ τῆ φυσικῆ πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν, het laatste naar Hermas: ἐκκλησίᾳ πάντων πρώτῃ ἐκείσθη.

Synagoog *). Ziedaar het Kristendom, dat over geheel Europa is gekomen; dat de opvoeding heeft gemaakt van de Westersche volken; dat nog allen beheerscht, voor zoover

*) Over de vergrieksching der Romeinsche wereld tegen het begin onzer jaartelling zie o. a. Güdel, *Nouvelles Études sur la littérature Grecque moderne*. Zij had meer dan eën oorzaak; ook de beperktheid van het Latijnsche taalgebied. *Graeca leguntur in omnibus fere gentibus*, zegt Cicero, of wie ook de auteur is, in zijn *Pro Archia*. De Romeinen leggen zich met de borst toe op het Grieksch. In zijn *Brutus* noemt Cicero onder de redenaars van de vorige generatie telkens mannen die zich beijveren die taal te verstaan. De vader der Graecen kan tot Rhodiërs het woord voeren; later Cicero evenzeer. De Graecen zelve hebben van kindsbeen af de beste Grieksche leermeesters. Van Sylla tot Trajanus worden te Rome Grieksche bibliotheken gesticht. Horatius schrijft Grieksche verzen. Augustus neemt afscheid van het leven met een Griekschen versregel; zijne brieven zijn met Grieksche zinnen overladen; in zijn dagelijksch gesprek heeft hij den mond vol van Grieksch. Het purisme van Tiberius schijnt juist te bewijzen, hoe het Grieksch van alle zijden binnendrong. De brief van Paulus aan de Romeinen is in het Grieksch geschreven. Caligula maakt Grieksche komedies. Claudius noemt ook het Grieksch zijne moedertaal. Met de Antonijnen, met Marcus Aurelius behaalt het Hellenisme te Rome zijn hoogsten triomf.

Over den oorsprong van den Griekschen invloed te Rome zie o. a. het onlangs verschenen werk van Mahaffy, *the Greek world under Roman sway*, inzonderheid bl. 61 vlgg. en en bl. 80 vlgg. Hij doet allereerst nitkomen wat Rome aan Hellas te danken heeft. »Till the poem of Lucretius and the works of Cicero, we may say nothing in Latin worth reading existed on the subject (of philosophy). Who ever wanted to study philosophy, therefore, down to that time (60 a. Chr.) studied it in Greek. Nearly the same thing may be said of the arts of architecture, painting, and sculpture ... Whatever was done in the way of design, in the way of adding beauty to strength, was done wholly under the advice and direction of Greeks. The subservience to Hellenism in the way of internal household ornament was even more complete. No painting or sculpture from native artists would now be tolerated at Rome. Extravagant prices were paid for statues and pictures from Greece, also for silver plate and for Greek marbles, though there were precious quarries lying idle in Italy. The prices then paid for old silver — twenty to thirty times the price of the metal — rival those lavished in our own day on Queen Ann plate. And with the ornaments of the house, the proper serving of the house, especially the

wij, geloovig of niet, op den bodem blijven staan van de antieke wereld. Men spreekt van vrijdenkers. Waar zijn

more delicate departments — the cooking of state dinners, the attendance upon the guests, the care of the great man's intimate comforts — could only be done fashionably by Greek slaves. The outburst of Hellenistic fashions of this sort at Rome must have far exceeded the outburst of French fashions in England after the peace of 1815, when England with all her great wealth and European prestige had been practically excluded from the progress of material civilisation in France for a whole generation, and suddenly awoke to the fact that in many respects she was still rude and barbarous.

... Much more serious was the acknowledged supremacy of the Greeks in literature of all kinds, and still more their insistence that this superiority depended mainly upon a careful system of intellectual education When Rome grew from a city controlling Italy to an empire directing the world, such men as Æmilius Paulus saw plainly that they must do something more to fit their children for the splendid position they had themselves attained, and so they were obliged to keep foreign teachers of literature and art in their houses as private tutors.

Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan den man »(who) was distinctly the first Roman able to appreciate and translate Greek thought of the highest kind, Cicero.

Over de eigenaardige houding van Heidensch Rome tot Israël, zie het onlangs uitgekomen geschrift van K. J. Neumann: *Der Römische Staat und die Allgemeine Kirche bis auf Diocletian*, Erster Band, 1890. Sprekende over de verdraagzaamheid, die het jonge Kristendom ondervond, zegt de Schrijver: »Eine Sekte des Judenthums (waarvoor men te Rome aanvankelijk de Kristenen aanzag) bot den Behörden keinen Anlass zu gesonderter Behandlung. Die Christen leben im Frieden unter dem Schirme einer erlaubten Religion. Denn eine solche war das Judenthum im Reiche nach wie vor dem grossen Kriege . . . Die Judengemeinden waren ein Faktor, mit dem gerechnet werden musste. Und rieth bereits die Lage der Dinge von einer Belästigung der Juden ab, so war das Verhalten der jüdischen Fürsten wohl geeignet, die Gunst des Caesar und des Augustus zu gewinnen. Die Sonderexistenz der jüdischen Gemeinden wurde geachtet, und ihre Selbstverwaltung blieb bestehen. Eine Regierung, die das Vereinsrecht stark beschnitt und die engsten Grenzen zurückwies, rührte doch nicht an den jüdischen Genossenschaften. Ruhig durfte aus den Römischen Provinzen die Tempelsteuer nach Jerusalem gesendet werden. Die Rücksicht auf die Religion führt geradezu zu Privilegien der Juden. Es wird von ihnen nicht verlangt, dass sie am Sabbath vor Gericht

zij? Al ons denken is onvrij; gebonden aan onze wortelen: in de moraal, aan de kynische kruisiging van het vleesch, veredeld door het Evangelie; in de bespiegeling, aan Plato, verjongd door Augustinus, den Kristelijken leeraar en heilige.

Het Protestantisme heeft ten dezen geen verandering gebracht. Het is uit het Katholicisme geboren. Dezen zijn oorsprong heeft het pogen te verlooehenen, maar zijn familie-trek daarmede niet uitgewischt. Dat het op vrij onderzoek rust, is een mythe, waaraan niemand meer gelooft, en waaraan men alleen heeft kunnen gelooven, zoolang vrij onderzoek nog nooit op eenigszins ruime schaal zijn natuurlijke, zijn onfeilbare werking had getoond. Van het oogenblik, dat de slagboomen van het gezag der belijdenisschriften en van een in merg en gebeente theologische openbare meening zijn gevallen, heeft men kunnen waarnemen wat er in het Protestantisme van het Kristelijk dogma en van het kerkelijk bewustzijn overblijft. Het Protestantisme als kerkgenootschap heeft tot dusver geleefd van zooveel Katholiek geloof, als het bij de groote scheiding had medegenomen. Dit geldt ook van het Protestantisme in Kalvinistischen vorm. Uit onze vorige Studiën is reeds gebleken, en het zal op nieuw blijken uit deze derde Reeks, dat Kalvijn met het belangrijkste in de Katholieke traditie niet gebroken heeft; dat hij

erscheinen sollen; eben die Beobachtung des Sabbaths erschwert dem Juden den Dienst der Soldaten, und in Folge dessen wird von ihm überhaupt kein Kriegsdienst gefordert. Und als der Kaiserkult sich immer weiter durch die Provinzen verbreitete, sah man es nur den Juden nach, wenn sie, der Forderung ihrer Religion gehorchend, dem Kaiser göttliche Ehren verweigerten. Dem Versuch Caligulas sich dieselben zu erzwingen, wollten verständigere Fürsten nicht erneuern. Auch der grosse Aufstand gegen Nero, der Sieg des Vespasian und Titus hat kein Verbot der jüdischen Religion hervorgerufen Auch ohne den Zutritt jüdischer Rekruten konnten die Heere sich erneuern. Zoo t. a. p. bl. 5 vlg. En bl. 156: Dem Verbote der Beschneidung gegenüber, das Hadrian versucht hatte durch zu setzen, bedeutete das Antoninische Rescript eine Anerkennung des Judenthums in seinen nationalen Schranken; es gestattete den Juden die Beschneidung ihrer Kinder,

daarmede niet heeft durven, niet heeft willen breken *). Uit hare hand heeft hij ontvangen den geheelen kanon van het Nieuwe Testament; van haar overgenomen de abeslissende leerstukken van de Incarnatie, van de Godheid van Kristus, van de betrekking tusschen de twee naturen, van de Drie-eenheid, van de goddelijke ingeving der Schrift, van het bestaan van Sacramenten, van de bovennatuurlijke macht van het gewijde Avondmaalsbrood. Van de traditie, van de Joodsch-Romeinsch-Roomsche traditie, is zelfs in zijn Protestantisme overgegaan de opvatting van de Kerk als Theokratie, van de gemeente als een kudde, die hare herders en voorgangers niet slechts niet kan, maar, al kon zij het, niet zou mogen ontberen. Al heeft Kalvijn van Biecht en Absolutie niet willen weten, het deelnemen aan het Avondmaal heeft hij niet durven overlaten aan elks geweten, maar het afhankelijk gemaakt van een onderzoek, in te stellen door den predikant; een onderzoek, dat, als het gunstig afliep, de hoofdzak in de Absolutie handhaaft. Het recht eener geheel persoonlijke uitlegging van den Bijbel heeft Kalvijn niet erkend, maar, — Nieuwe Studiën, bl. XV, werd zijn uitspraak dienaangaande reeds medegedeeld, — den gelooyige voorgeschreven wat deze in zijn Bijbel behoorde te zoeken. In het tweede hoofdstuk van het tegenwoordig deel onzer Studiën komt de geschiedenis voor van de inoelijkheden, die de predikant Farel te Neuchâtel ondervond, en dat verhaal zal duidelijk toonen, dat de geestelijkheid ook volgens Kalvijn een goddelijke instelling is; dat de belofte, volgens de in het Nieuwe Testament nedergelegde overlevering, aan de

bedrohte aber den, der diese Handlung in einem Nichtjuden vornahm mit der Strafe, welche den Castranten traf.

Zoo veel welwillendheid van Rome jegens de Joden bevestigt misschien van ter zijde wat omtrent geestelijke verwantschap der beide volken werd opgemerkt.

*) Resp. Evang. (G. R. III, 1266): quod a vobis adversarii vocantur Catholici, toties iam testati sumus, genus doctrinae quod profitemur vere esse consensum ecclesiae catholicae. Verg. Ranke, Deutsche Gesch. 4, 142.

Apostelen gegeven: Die u hoort, hoort mij, door Kalvijn en zijne medestanders zonder aarzelen op de wettig, dat is door de wereldlijke Overheid, aangestelde predikanten der onderscheidene gemeenten van Zwitserland werd toegepast. Dit een en ander is van zoo groot gewicht, dat, voor zooveel de vraag betreft, of door en in het Protestantisme van Kalvijn de Kerk opgehouden heeft voor Westelijk Europa de band met de Oudheid te zijn, alle voor het overige zeer wezenlijke verschilpunten tusschen Kalvijn en Rome in de schaduw komen. De Kerk heeft door hem haar ideëel karakter niet verloren, met andere woorden: de Kerk heeft niet opgehouden boven de menschen te staan en de volstreckte autonomie van het menschelijk denken en gevoelen te loochenen: de Kerk heeft niet opgehouden de moraal tot een wet te maken, die gehoorzaamheid eischt, en den mensch tot een wezen, dat niet alleen bovennatuurlijke hulp behoeft, maar deze hulp slechts door tusschenkomst der Kerk, door hare prediking, hare genademiddelen erlangen kan, gelijk de mensch ook zonder hare tucht en haren regel des geloofs evenmin in het rechte spoor als bij het rechtzinnig geloof kan blijven. In één woord, wat Kalvijn ook hebbe veranderd of vernietigd, hij heeft het Kristendom den Romeinsch-Israëlitischen stempel niet ontnomen. Hij is in allergewichtigste opzichten de man der traditie gebleven. Het werd hem mogelijk gemaakt door een historische dwaling. Hij heeft gemeend, of liever heilig geloofd, dat hij de macht der traditie kon breken door het Nieuwe Testament tot maatstaf te verheffen van geloof en leven. Het geloof aan dit middel, met andere woorden: deze waardeering van het Nieuwe Testament berustte op de dwaling, dat het Nieuwe Testament het authentieke gedenkstuk was van de oorspronkelijke stichting van Kristus. Het Nieuwe Testament is in waarheid het gedenkstuk van een bepaalde fase in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Kristendom. Het Nieuwe Testament in zijn geheel, het Nieuwe Testament als kanon, waarin bijvoorbeeld niet de Brieven van Clemens Romanus of van Ignatius zijn opgenomen, is door de Katho-

lieke Kerk gemaakt en is het schoonste en duidelijkst sprekend monument van haar streven. Het is omdat deze katholiekerende richting, en niet bijvoorbeeld de Gnostieke, in de groote Kristelijke beweging der eerste eeuwen heeft gezegevierd, dat de kanon van het Nieuwe Testament bestaat en gezag oefent. De Katholieke kerk vindt op een gegeven oogenblik hare uitdrukking in die geschriften; acht ze van God gegeven omdat zij haar eigen geloof voor goddelijk houdt, omdat de veelzijdigheid van het Nieuwe Testament aan hare eigene veelzijdigheid beantwoordt. Als de Kerk zelf eenzijdiger was geweest zou zij, in weerwil van al de pogingen van Ireneus en anderen, om aan Paulus kanoniek gezag te verleen, hem nooit in haren bundel heilige schriften hebben opgenomen. Nu wij, niet langer door Kalvijn geëdoctrineerd, om zijn nieuwen vorm van het Kristendom in het Nieuwe Testament terug te vinden, die verzameling onbevooroordeeld lezen, zeggen wij met volle vrijmoedigheid: het Nieuwe Testament, met zijn bindende macht der Kerk, zijn paradosis, zijn chrisma, zijn oplegging der handen, zijn gebeden voor de dooden, zijn verheerlijking van de Maagden, zijn geestelijke hiërarchie, zijn aanwijzing van de ware Petra der gemeente, zijn logosvoorstelling zou er nooit zoo hebben uitgezien, wanneer de Katholieke richting in het Kristendom dien bundel als bundel niet had gemaakt. En die bundel is Kalvijns autoriteit!

Zonderling genoeg: het bestaansrecht van het Protestantisme ligt voor ons juist in hetgeen het Protestantisme zelf heeft verfoeid: in het recht der Kristelijke traditie, die geen hiëratisch type kent als de kunst in Egypte, maar die een levende traditie is, aan geen norma gebonden; het ligt in het souvereine recht der Kristelijke gemeente, naar nieuwe behoeften en inzichten haar onvergankelijk wezen op nieuw te vormen. Het recht van de Hervorming is het recht van de Vaders van Nicea, is het recht van het concilie van Lyon, toen het in het begin der dertiende eeuw de Transsubstantiatie vaststelde, is het recht van Hildebrand, toen hij priesterschap en celibaat vereenzelvigde, is het recht van het Vati-

caansche dogma, toen het den Paus onfeilbaar verklaarde. Waarom mocht de Kristelijke traditie zich in de tweede eeuw Katholiek, maar in de zestiende eeuw niet Protestantsch kleuren? Beter bewijs is er niet voor het onuitputtelijke van haar levenskracht, dan dat zij na zoovele eeuwen van bestaan zich in zulk een mate weet te vernieuwen; zooveel afsnijdt, en toch moedig voortleeft; vallen laat wat toch waarlijk niet alles bijkomstig was, en niettemin haren invloed blijft oefenen. Zij wijzigt zich op allerlei aangelegen punten: het Romeensch-Israëlitisch bestanddeel wordt aanmerkelijk verzwakt: de Paus wordt de antikrist: de leer der Kerkvaders wordt een theologie, waaraan „men geen gehoorzaamheid meer schuldig is” *), het gezag van menig concilie wordt verworpen: in menig opzicht de moraal verlost van de casuïstiek, en het opus operatum beroofd van zijn prestige; de mensch treedt in meer persoonlijke betrekking tot de Godheid! Het deert niet: de Kristelijke traditie blijft Westelijk Europa beheerschen. Men schept niet, men herschept, en dit laatste is moeilijker dan het eerste, omdat het niet, als het eerste, met een chaotischen, maar met een reeds geordenden toestand werkt. Geen nieuw aanvangspunt! Het oude Kristendom wordt geworpen in het rijke Duitsche gemoed van een Luther, in den dialectischen geest van den Franschman Kalvijn, maar Kristendom blijft het: en dit omgeschapen, hervorinde Kristendom brengt voort een eigen politiek, een eigen maatschappelijk leven, een eigen letterkunde, een eigen piëteit, een eigen theologie, een eigen kerkstijl, een eigen menschelijk karaktertype, terwijl al dit eigene en onderscheidende nederig wordt voorgesteld als eenvoudig nabootsen van het model, dat reeds met het allervroegste Kristendom zou zijn gegeven. Het was veel meer dan dat. Het was een zelfstandige bewerking van de Kristelijke traditie, waarvan de niet afnemende kneedbaarheid juist daardoor bleek. Er zijn in de Geschiedenis vele andere groote traditiën geweest, die geruimen tijd hebben gebloeid en allerlei wijzigingen hebben doorstaan. Maar onder

*) Zie mijne Nieuwe Studiën, bl. 20.

dezen is er geene enkele, die in levensduur en verjongingskracht zich met de Kristelijke traditie meten kan. De traditie van het Helleensche epos duurt het langst, maar wat is Quintus van Smyrna na Homerus, en wat de zelfstandigheid van Tasso? De traditie van het klassieke drama, door Plautus en Seneca bewaard, sterft uit met Molière, Racine, Vondel en Rachel. De traditie der Grieksche tempelarchitectuur bezwijkt met den Griekschen godsdienst: de traditie van de Italiaansche Renaissance sterft weg: die der Fransche monarchie reikt van de maagd van Orleans, vromer, tot de Hertogin de Berry, lichtzinniger gedachtenis. De traditie van het Latijn is dood: de traditie van de Ciceroniaansche welsprekendheid, dood: die van het dwepend humanitarisme en spottend Voltairianisme, dood en begraven. Maar één traditie leeft nog in het geschokt en onderwoeld Europa: de traditie van den ongelijkbare, die niet vergeten kan worden. Telkens en onder alle hemelstreken vindt zij nieuwe tolken. Die tolken heeten Chrysostomus in Constantinopel of Spurgeon in Londen; St. Vincent de Paul in het Katholieke Frankrijk of Generaal Booth in het Protestantsche Engeland: zij bedienen de Mis, zij verloochenen de Mis; zij vereeren de beelden, zij werpen de beelden te gruisel; zij spreken de taal der scholastiek met Anselmus van Canterbury, of de taal der poësie met Chateaubriand en Lamartine; zij zingen hun doorzichtige muziek met Bach, of doen de bazuinen schallen met Berlioz; zij grijpen de negers in het hart met Wesley, en de wijsgeeren met Schleiermacher: zij draaien de Rede den nek om met Luther, of maken haar tot koningin met het Duitsche Rationalisme; zij werpen zich in de wereld, of zij vlieden de wereld; zij hebben elbogen om zich te weren, of schuilen weg in de kloostercellen; zij wagen zich op al de toppen der Moderne Bijbelkritiek, of worden tot het mummieachtig wezen van den Griekschen Poop: het is alles onverschillig. Geen dezer tolken kan worden gemist: allen zijn zij gevoed door die groote Kristelijke traditie, waarvan zij dankbaar getuigen. Het einde dier traditie is honderdmaal ge-

vreesd, gewenscht, voorbereid, voorspeld, honderdmaal onvermijdelijk genoemd, als deze filosofie zegevierde, of als dat beginsel ingang vond. Maar dat einde is nog altijd niet gekomen. De Kristelijke dogmatiek is verouderd; de Kristelijke Kerk is verzwakt, maar de Kristelijke traditie is een onmiskenbare waarachtigheid. De kreten onzer doorploegde maatschappij, kreten van opstand en wanhoop, vorinen de begeleiding van een Christe Eleison, dat opstijgt uit altijd dieper diepte. Als de Kristus thans wederkwam; wederkwam in een wereld, die hij op het wreedst heeft teleurgesteld; wederkwam onder al de strijdenden, aan wie hij niet den vrede heeft geschonken; onder al de dorstigen, die hij niet heeft gelaafd; onder al de blinden, die nog rondtasten; onder de wijzen, die niet in alle Waarheid zijn geleid; onder de armen, die niet, in het geheel niet zalig zijn, hoe zou niettemin nog heden ten dage, hier de gebalde vuist, daar de hoon van den getergde, ginds de glimlach van den sceptikus, even goed als de traan der Magdalena en het Benedictus der Verlosten getuigen van den onuitwisbaren indruk door hem te weeg gebracht! Hij zou ongeloof vinden, maar een ongeloof dat, misschien treffender dan eenig Credo, zijn onmisbaarheid uitriep.

Het is in deze breede Kristelijke traditie, dat Katholicisme en Protestantisme, dat elke vorm van het Kristendom, dat zelfs een zekere vorm van twijfel en ontkenning zijn plaats vindt.

In oogenblikken van zoete naïveteit kan de beoefenaar der Geschiedenis zich wel afvragen, waarom de Kerk van Rome, die in haar wezen volstrekt niet dogmatisch is, in de zestiende eeuw zoo fel tegen de Protestantsche wijziging van de Kristelijke traditie is opgetreden. Men begrijpt, tot op een aanmerkelijke hoogte, dat Rome het zwaard heeft getrokken tegen de Albigenzen, tegen de dualistische filosofie der Katharen. Maar waarom de armen niet geopend voor den tweeden Apostel der Duitschers? Waarom niet het zwijgen gedaan tot de theologie van Kalvijn, en hem beschouwd als een der laatsten van de afdolende Franciskanen? Men zou willen droomen van een groot- en tevens

hooghartigen Paus, al zijn stoute kinderen vergevende: Hendrik VIII het stuk pauselijk gezag latende, waarop hij zoo gesteld was; Kalvijn benoemende tot *Interpres Sacrae Scripturae* te Genève; onzen Willem I den tijd gunnende, om van onze stoere Nederlanders een zelfstandige natie te maken, de psalmen van Beza vertalende in middeleeuwsch Latijn; Bogerman de paragraaf te huis sturende over de Predestinatie uit *Thomas' Summa*, ten bewijze, dat Dordrecht van Aquino kon leeren. Het heeft niet zoo mogen zijn. Rome heeft ons al te gader tot ketters gebrandmerkt. Rome maakt geene heresiën, maar wel heretici, door, terwijl het zoo groote verscheidenheid toelaat en altijd toegelaten heeft in eigen boezem, plotseling een anathema te hechten aan de loochening van zekere dogmata, die te Trente nog slechts weinige eeuwen telden.

Een verder gevorderde ethnologie zou ons misschien de hevigheid van de tweespalt tusschen Rome en het Protestantisme kunnen verklaren, want een ethnologisch verschijnsel zal het toch wel zijn, dat het Protestantisme betrekkelijk reeds zoo vroeg zijn onveranderlijke geografische grenzen heeft gevonden. Misschien was Westelijk Europa reeds van nature zoo door en door Romeinsch, of door de Romeinsche overheersching het zoo door en door geworden, dat op den duur en op eenigszins uitgebreide schaal een ander dan het Romeinsche Kristendom onmogelijk kon schijnen *). Misschien achtte Rome zich op dien grond gerechtigd den vrede der Kristenheid op te offeren aan de zelfs gewelddadige hand-

*) Het vraagstuk van de geringe uitbreiding van het Protestantisme en van zijn stationnair karakter is althans uitnennend gesteld door Macaulay in zijn beroemden *Essay over Ranke's Geschiede der Pabste* (*Essays* IV, 97 vlgg.). Dat leerzaam artikel mag niet in vergetelheid raken: *How it was that Protestantism did so much, yet did no more, how it was that the Church of Rome, having lost a large part of Europe, not only ceased to lose, but actually regained nearly half of what she had lost, is certainly a most curious and important question We often hear it said that the world is constantly becoming more and more enlightened, and that this enlightning must be*

having van haar type, en werd Rome bij dit ingrijpen gesteund door de stellige en niet ongegronde verwachting, dat de worsteling niet langdurig zou behoeven te zijn.

Dit ingrijpen is waarschijnlijk volkomen overbodig geweest. Al is het een weinig troostrijk geloof, ik kan niet nalaten te gelooven, dat het bloed der godsdienstoorlogen te vergeefs heeft gevloeid. Het Katholicisme zou waarschijnlijk thans even ver zijn, wanneer het de godsdienstige ontwikkeling van Europa haren natuurlijken loop had gelaten. Een schrander staatsman in de zestiende eeuw, bekend met den Romeinschen aard van het Katholieke Kristendom, bekend met den geestelijken toestand zijner tijdgenooten, had geen oogenblik in twijfel behoeven te trekken, dat Westelijk Europa nog eeuwen lang onmachtig zou blijken zich aan de voogdij van den Romeinschen geest te ontworstelen; had veilig mogen aannemen, dat zelfs het Protestantisme die voogdij zou schragen; dat men ophouden kon Roomsch, maar nog niet ophouden kon Romeinsch te zijn. Want dat heeft de ondervinding van drie eeuwen aan het licht gebracht. Het Protestantsch Kristendom heeft al zeer weinig gedaan om het overwicht van het Romeinsche te breken. Het is in het Latijn blijven denken en voelen. Terwijl het zijn kroost op de catechisatie zond, een religie te leeren, die Germaansch van opvatting wilde zijn, zond het tevens zijn kroost naar de collegekamer, een rechtsfilosofie te leeren, die beslist Romeinsch was. Eénmaal in de week van den kansel een religie, die tot den mensch zeide: Wees u zelf; alle dagen der week van den kathedr een filosofie, die tot den mensch zeide: Wees staatsburger en dat alleen! Eens in de week een religie, die de menschelijke persoonlijkheid verwonderlijk

favourable to Protestantism and unfavourable to Catholicism But we see great reason to doubt whether this be a well founded expectation. We see that during the last two hundred and fifty years the human mind has been in the highest degree active Yet we see that, during these two hundred and fifty years (geschreven in 1840) Protestantism has made no conquests worth speaking of.

hoog, immers in onmiddellijke betrekking stelde tot de Godheid; alle dagen der week een rechtsfilosofie, die deze persoonlijkheid de vrijheid deed zoeken in gebondenheid aan de gemeene Rede en de Staatswet. Dat de inconsequentie ter goeder trouw kon worden begaan; dat een rechtzinnig Protestantisch Kristen er een eer in kon stellen doorkneed te zijn in het Romeinsche recht, bewijst, dat het Romeinsche ons tot een tweede natuur was geworden; dat de Protestantische opvatting niet dieper ging dan de opperhuid; dat de eigenlijke zedelijke en wetenschappelijke strekking van het Protestantisme den Protestanten zelf ontsnapte.

Zal dit anders worden? De vraag of de Oudheid hoofdbestanddeel zal blijven van onze beschaving, hangt samen met de vraag naar de toekomst der Kerk. Zoolang het Kristendom den stempel der Oudheid blijft dragen, zal ook de invloed der Oudheid worden bestendig. In het Katholicisme is een veel inniger samensmelting van het Romeinsche, het Israëlitische en het Kristelijke, dan in het Protestantisme. Hier heeft zekere desagregatie plaats gegrepen en bovendien een vermenging met een oorspronkelijk vreemd bestanddeel, met het Germaansche. De moderniseering van het Protestantisme, die wij thans overal waarnemen, tot zelfs onder de rechtzinnigen, zij alleen kan ons altijd verder afleiden van het Romeinsche. Ieder verschijnsel is met vreugde te begroeten, waaruit blijkt, dat de Kristelijke traditie zich toegankelijk betoont voor de inwerking van den nieuweren geest, die, ofschoon nog niet nauwkeurig te bepalen, zich in de beste vertegenwoordigers van onzen tijd duidelijk genoeg van vroegere geestesrichtingen onderscheidt door eigenschappen, die voorheen nooit tot haar recht zijn gekomen. De ontwikkeling en het veldwinnen dier eigenschappen mogen wij reeds in de volgende generatie te gemoet zien. Een goede tijd breekt aan. De zedelijke kritiek der Oudheid begint. In die kritiek ligt het oefenperk van onze geestelijke meerderheid. Op godsdienstig gebied schijnt de vooruitgang op deze wijs te mogen worden gekenteekend:

Van den staatsgodsdienst der Romeinen, door den Katholicken godsdienst van het kerkelijk Rome heen, tot den altijd meer persoonlijk gedachten godsdienst der Protestantsche wereld, terwijl in deze laatste de hoogste opvatting werd bereikt door Schleiermacher, die het religieuse niet alleen als een persoonlijke gewaarwording, maar als een gewaarwording sui generis heeft begrepen. Hij heeft aan de religie hare eigene plaats toegekend naast kunst, zedelijkheid en wijsbegeerte.

Het komt er thans op aan, van deze ontwikkeling partij te trekken bij de beoefening der Kerkgeschiedenis, die ons telkens in aanraking brengt met de religieuse persoonlijkheid. Ook deze moet voortaan begrepen worden als iets sui generis, iets geheel zelfstandigs, als iets dat alleen naar zijn eigen maatstaf mag worden beoordeeld. Alle genie is eenzijdig. Op elk gebied geeft men het toe, maar het religieuse genie wordt nog altijd getrokken voor de vierschaar eener bekrompen psychologie, die zich verkneukelt in de ontmaskering van den profeet, zoodra hij zedelijk laag blijkt te staan. Het volk, ten dezen verstandiger dan de geleerden, acht de lippen gewijd waarvan het een Godswoord heeft vernomen, en zegt metterdaad tot de bedillers: Gij zijt brave lieden, maar uit uw mond sprak ons tot dusver nooit een God.

De religieuse persoonlijkheid wordt gekend aan een geheel bijzondere kracht: het stichten van een gemeenschap, klein of groot, op den grondslag van het diepste gevoel. Dit is hare bijzondere gave, hare onnavolgbare werkzaamheid. Het religieus genie vereenigt menschen; bindt zelfzuchtige menschenzielen samen tot een eenheid, die zijn stempel draagt. De namen Jerusalem, Mekka, Rome, Genève vertegenwoordigen elk een beschaving, vertegenwoordigen een zeker geheel van denkbeelden en gewaardingen, dat duizenden heeft gesteund en getroost. Deze grootheid kan de kritiek, kan hun eigene veelvuldige zedelijke zwakheid niet rooven aan de mannen die haar bezitten.

Zij hebben uit geestelijke atomen een gemeente gevormd,

en dit geeft hun recht op onzen eerbied. Ten hunnen aanzien past een kritiek, welker openhartigheid nooit in beschimping ontaardt; en die haar voorwerp in ruimte van blik overtreft. Een Luther en een Kalvijn mogen zeggen: buiten mijn godsdienst geen zedelijkheid. Zullen wij nu op onze beurt tot hen zeggen: buiten mijn zedelijk ideaal geen godsdienst? Dat hun religie te wenschen overlaat uit het oogpunt der zedelijke gestrengheid, kunnen wij hun toch niet tot een verwijt maken, wij, wier moraal zooveel te wenschen overlaat uit het oogpunt der religieuse verheffing!

Het religieuse genie te begrijpen, is een waardig doel. Eerst onze tijd heeft dat doel leeren stellen. De Kerkgeschiedenis, uit de bronnen bestudeerd, helpt ons dat doel naderen. Zij moet ons verlossen van het noodlottig vooroordeel, dat religie op zichzelf bijzondere heiligheid insluit. De religie doet het even weinig als de kunstenaarsgaaf. Het genie is, op elk gebied, van Gods genade, en zijn aanwezigheid uitsluitend af te leiden uit de betooning van zijn eigenaardige kracht. Onze wijsbegeerte, welker taak het is algemeene wetten te vinden, mag daarom zich niet buiten machte betoonen, het bijna zuiver persoonlijke te onderkennen en tot zijn recht te laten komen. De Kerkgeschiedenis is daartoe een te betere school, naarmate zij de wijsgeeren van onzen tijd voor raadselachtiger personen en verschijnselen brengt. Wij behooren, eindelijk, een verstandiger wijsheid te bezitten dan die, waarvan geschreven staat: *οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ θεοῦ.*

Maar zwaar valt het dezen regel toe te passen. Deze Studiën maken er geen aanspraak op een model te zijn van de wijs, waarop over religieuse persoonlijkheden moet worden gehandeld. Ik gevoel mij in staat bij toeneming hart voor Kalvijn te krijgen; het hart aan hem te hechten, zal mij, ook ten gevolge eener in het geheel niet Calvinistische opvoeding, wel nooit gegeven zijn. Mijne ambtgenooten aan de Vrije Universiteit, allereerst geschikt en geroepen, ons het rechte oog op den Hervormer te geven, mogen ons verder helpen!

HOOFDSTUK I.

KALVIJN NAAR GENÈVE TERUGGEROEPEN.

Op 13 September 1541 maakt Kalvijn in Genève zijne opwachting bij den Raad der stad, en na de brieven van Straatsburg en van Basel te hebben overgelegd en zich wegens zijn langdurig dralen te hebben verontschuldigd, komt hij terstond op de hoofdzaak, op de noodzakelijkheid eener kerkelijke wetgeving. Hij begeert, dat zij schriftelijk wordt geregeld; dat gedelegeerden uit den Raad met predikanten de aangelegenheid zullen bespreken en bij hunne kommittenten verslag zullen uitbrengen van hun overleg. Uit dit voorstel blijkt, dat Kalvijn, wat Straatsburg ook mocht hopen ¹⁾, besloten is weder in den dienst van Genève te treden ²⁾. De Raad van die stad begeert niets liever, en benoemt de ge-

¹⁾ Nieuwe Studiën over Kalvijn, bl. 467.

²⁾ Zitting van Dinsdag 13 September (Herminjard, Correspondance enz. VII, 249): Maître Jehan Calvin, ministre évangélique. Lequel est arrivé d'Estrabourg et a délivré des lettres du dit Estrabourg et de leurs prédicans, aussi de Basle, les quelles ont esté lisues. Et après, a tout au long fait ses excuses de la longue demorance qu'il a faite. Et, estre fait cela, a prié mettre ordre sus l'église, et que icellui fust par escript redigié; et que l'on élise gens du Conseil pour avoir conférence avec eulx, les queulx feront la relation en Conseil. H. G. No. 1053, in dato 15 October, vermeldt, Kalvijn de formulam ordinis ecclesiastici, quam concepimus.

delegeerden die Kalvijn heeft verlangd ¹⁾. Men herinnert zich wat den val van Kalvijn had veroorzaakt ²⁾. In zeker opzicht komt hij dus onveranderd terug. Het is nog zijn beginsel, 1^e dat de Hervorinde Kerk niet zonder een vasten regeeringsvorm kan bestaan; 2^e dat deze regeeringsvorm door den Bijbel is voorgeschreven en 3^e. dat in de „Oude Kerk” die regeeringsvorm geëerbiedigd is geworden ³⁾.

Toch heeft hij in zijne afwezigheid wel iets geleerd. Gematigdheid, zegt hij thans, lokt de zielen en maakt ze volgzzaam ⁴⁾. De opziener der gemeente is haar schuldenaar en mag haar niet onthouden wat hij haar schuldig is ⁵⁾. Hij schrijft dit aan dienzelfden Farel met wien hij in April 1538 Genève had moeten verlaten. Maar Farel was door die ervaring niet geschokt ⁶⁾.

[De Correspondance des Réformateurs, uitgegeven door Hermijard, reeds uit de vroegere Studiën bekend, wordt hier en voortaan aangehaald als H. C.]

1) In het *Registre du Conseil* is de titel van het agendum voor de conferentie: *Ordonnances sus l'église et consistoire*. Volgens Kalvijn zelf is de taak der conferentie: *Conscribentur de tota Ecclesiae politia articuli, quos deinde Senatui exhibebimus*. *Ibid.* Deze »wij” zijn dan zes leden van den Raad, Kalvijn, en drie predikanten van Genève. Onder deze predikanten waren (H. C. bl. 250) Jacques Bernard en Henri de la Mare. Hoe Kalvijn hen in '38 beoordeelde, wordt bericht Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn (voortaan aan te halen als N. S.), blz. 133).

2) N. S., inzonderheid bl. 146 vlgg.

3) Kalvijn, uit Genève, aan Farel, 16 Sept. 1541: *Ubi operam meam Senatui detuli, exposui non posse consistere ecclesiam, nisi certum regimen constitueretur, quale ex verbo Dei nobis praescriptum est et in veteri Ecclesia fuit observatum*. H. C. No. 1039.

4) Hij mist deze eigenschap in zijn vroegeren ambtgenoot Farel, thans predikant te Neuchâtel (N. S. bl. 140): *Cupinus ut, quoad per officium licebit, te populo magis accomodes. Duae sunt, ut nosti, species popularitatis: altera cum ambitione et placendi cupiditate favorem aucupantur: altera cum moderatione et aequitate animos allicimus, ut se nobis dociles praebeant.* Dit *dociles* is kenmerkend.

5) *In eo tamen peccas, quod his non satisfacis quibus te Dominus constituit debitorem.* H. C. No. 1039.

6) Kalvijn kon den 16en Sept. natuurlijk niet weten, en zijn goede

Er was nu eens onder de Hervormers geen eenstemmigheid ten aanzien van de kerkelijke tucht. Zwingli acht de gewone politie toereikend. Oekolampadius, in Basel, heeft daaraan niet genoeg. Myconius en Grynaeus houden de tucht niet bestaanbaar met de kristelijke vrijheid. Farel aarzelt niet de kerkelijke tucht zelfs op te leggen aan de gemeenten. Zoover gaat Kalvijn niet ¹⁾. Hij wil geen juk van menschen ²⁾! Aan het menschelijk onverstand moet iets worden toegegeven ³⁾. Hij blijft er evenwel op staan, dat niemand aan

raad kwam dus te laat, dat Farel den 15e een schrijven ontvangen had van den Raad van Bern (No. 1037), waarbij hem beleeft verzocht werd, Neuchâtel te verlaten, »vehu que les cueurs de la pluspart du peuple de Neuchâtel sont tellement aliénés de vous que n'en pouvés espérer que scandalle, sans fruit. [Zie evenwel beneden Hoofdstuk II.] Bern wilde Farel loozen, maar niet hem zijn ontslag geven, en poogde zich te redden door een handigheid. Genève had den wensch te kennen gegeven, dat Farel voor eenige dagen overkwam, omdat Kalvijn, weder in de stad gezien met zijn vroegeren ambtgenoot, te vollediger gerehabiliteerd zou schijnen. Bern wist zeker wel, dat Farel slechts voor eenige dagen werd begeerd, maar Bern houdt zich als ware Farel door Genève voor goed teruggewensch, om Farel te kunnen schrijven: *s'il plaïet au Seigneur de vous allieurs employer, ne doibjés estre à sa vocation désobeissant*". Een consilium abeundi kan moeilijk in minder beleedigenden vorm worden gegeven.

¹⁾ Kalvijn aan Farel: *De disciplina bene facis quod urges, sed cum omnia diligenter expendo, nescio an constitui queat nisi consentientibus ecclesiis. Optandum ergo imprimis est ut aliquando ea de re in deliberationem conveniant ecclesiae.* H. C. VI, bl. 155.

²⁾ *ibid.* bl. 224.

³⁾ *Advigilandum est nobis, ne desis Ecclesiae reverentia et auctoritas ad improbas cupiditates subigendas. Quanquam certè video aliquid indulgendum esse hominum stultitiae, neque sic intendendum rigorem ut non aliqua in re ineptire illis liceat.* bl. 157.

Misschien is de invloed van Viret hier zichtbaar. Viret was, blijkens zijn brief aan Bullinger te Zurich, H. C. No. 851, met de kerkelijke tucht verlegen. Van den zedelijken en godsdienstigen toestand van de kerken der Hervorming geeft hij de treurigste beschrijving: *sumus plerique . . . quos maguae ac graves curae valde perturbent, quod tam rarus appareat Evangelii fructus, tantus sit Verbi et sacramentorum contemptus, tanta fidei et charitatis inopia, tanta peccandi securitas, nullus Dei metus, nulla prorsus religio, adeo ut vereamur ne paulatina*

het Avondmaal zal komen zonder uitdrukkelijke vergunning van den predikant ¹⁾.

Maar wij zijn vooruitgelopen. Eer wij de hervatting van

labamur in atheïsmum quendam. Derhalve: cupimus disciplinam. Maar.. qua via aggrediamur hoc negotium, unde incipiamus, quorum labore, industria, fide,.. adhanc rem utamur, quid proponamus.. in tanto affectuum aestu, sinistris suspicionibus, religionis neglectu, laud nobis satis compertum est.. Plus valet arte malum."

¹⁾ Maart 1540 had hij nog geschreven uit Straatsburg: Quoniam temere ad coenam irrumpebant multi, cum die paschatis edicerem futuram nobis Coenam proximo die Dominico, simul denuntiavi, neminem admissum iri a me qui non prius se ad probationem obtulisset". H. C. VI, bl. 200. Kalvijn had natuurlijk groote moeite, dit behoorlijk te onderscheiden van de Roomsche-Katholieke biecht. Ook volgens de predikanten van Zurich moest het leiden tot herstel van de biecht, zie H. C. VII No. 960. Caroli zag niet in, waarom men voor zulk een »probatio" niet de belijdenis van elke zonde verplichtend zou stellen. Kalvijn antwoordde (H. C. VI No. 822): ut singula prave facta ministris exponantur, aut ut privatim singuli... peccata sua certis temporibus ministris confiteantur, non requirimus (wat wilde Kalvijn dan wél?), propterea quod id nullo verbo Dei nec exemplo apostolus ullo doceatur. Hij formuleert zijn eisch ten slotte op deze wijs: Ita hortamur nos eos qui perturbatas habent conscientias... , ut privatis confessionibus consilium et consolationem apud suos pastores quaerant. Een half jaar later gaat hij (No. 863) zoover van aan Farel te schrijven: Non videri mihi utile esse ecclesiis abrogari confessionem, nisi id quod nuper institui in ejus locum subrogetur. Met dat »examen" vóór het Avondmaal, gelijk hij het zelf noemt, bedoelde Kalvijn drieërlei: 1°. onderwijzing, 2°. vermaning en 3°. ut si qui aliqua conscientiae inquietudine torqueantur, consolationem accipiant. Het eerste zal bij een enkel bezoek niet veel hebben opgeleverd; het derde, dat met het tweede samenviel, zal wel de hoofdzaak zijn geweest. Woorden vermogen veel. Wat absolutio heette te Rome, heette consolatio te Genève. De vereenzelviging is geoorloofd als men bij Kalvijn leest: Minister.. cui... demandata est huius gratiae dispensatio, ne eam canibus ac porcis prostituat... quomodo hoc onere defungetur, nisi certam aliquam dignos ab indignis discernendi rationem ineat. Dit een en ander was, door tusschenkomst van Farel, aan het adres van Viret. Zie H. C. VI, bl. 224. Farel's eigen gevoelen H. C. VII, No. 970.

Kalvijns werkzaamheid te Genève in het licht stellen, hebben wij na te gaan wat Genève genoopt had hem terug te roepen; welke ervaringen Kalvijn in zijn afwezigheid had opgedaan, en aan welke beweegredenen hij door terug te keeren gehoorzaamde.

Genève verandert ten aanzien van Kalvijn omdat het zich zonder hem niet meer kan handhaven: evenmin tegenover de moeilijkheden in eigen boezem, als tegenover de aanmatigen van Bern.

In een schrijven van den Raad van Genève aan den Raad van Zurich, in dato 20 Mei 1541, wordt door het eerstgenoemde lichaam het somberst tafereel opgehangen van den toestand van Genève, gelijk die geworden was na het vertrek van Kalvijn ¹⁾. En wat de aanmatiging van Bern betreft, zij blijkt reeds uit de omstandigheid, dat de zaakgelastigden dier republiek als censors te Genève optreden, zoodra Bern verneemt, dat men zich te Genève al te flauwhartig betoont jegens de oude leeringen ²⁾.

1) No. 985. Tametsi in urbe nostra, vel a viginti annis citra, variis quidem ac gravibus procellis turbati fuerimus, .. nullis tamen tumultibus, seditionibus atque periculis, talem cervicibus nostris impositam Dei iram experti sumus, quam hisce annis proxime fluxis, posteaquam ... fideles nostri Pastores ac Ministri... inique profligati, magnaue ingratitude reiecti fuerunt... Ab ea enim hora qua ejecti fuerunt, nichil praeter molestias, inimicitias, lites, contentiones, dissolutiones, seditiones, factiones et homicidia habuimus... Nichilque ardentius communi quidem consensu desideramus, quam ut fratres et ministri nostri in pristinum statum, in hac ad quam vocati a Deo fuerant ecclesia, restituantur. Zurich moet uit dien hoofde te Straatsburg er op aandringen, dat men den »omnisbaren" Kalvijn aan Genève teruggeve.

2) In den aanvang van 1540 maakt Bern Genève opmerkzaam op een zuiver Papistisch catechisatieboekje dat in de laatstgenoemde stad gedrukt en openlijk verkocht werd. Welk boekje bedoeld werd, is niet zeker. De Rector Christin gebruikte, tusschen 1532 en 1534, Rudimenta Joannis Despauterii, een grammatika waarachter zich bevonden *Questiunculae de penitentia puerulis non inutiles*. Het was zuiver katholiek, maar geen exemplaar is bekend dat te Genève zou zijn gedrukt. Eerder kan bedoeld zijn: *La doctrine et instruction des*

In het begin van '40 waren de gemoederen te Genève ten aanzien van Bern zeer verdeeld. Ontstemming had de overhand, en dat deed reikhalzend uitzien naar den man, die voor het publiek de zelfstandigheid tegenover Bern vertegenwoordigde.

Gedeputeerden van Genève hadden in '39 met Bern een traktaat gesloten, dat ons verder niet aangaat. Het werd niet alleen door den Raad van Genève niet bekrachtigd, maar het was te Genève nauwlijks bekend geworden, of de gedeputeerden die het concept hadden onderteekend, werden gearresteerd. De verontwaardiging liep hoog. Liever, zeide men, Januari 1540, in den Raad van Genève, liever de stad verbrand, dan de tirannie van Bern aanvaard; een tirannie, ondragelijker dan, vroeger, die van Savoye ¹⁾.

Kalvijn zelf was omtrent de wending in de openbare meening van Genève of niet nauwkeurig ingelicht ²⁾, of met

Chrestiens et Chrestiennes. Sept pseaulmes et syllabes. Daarin kwam o. a. voor: sancta Maria, mater dei, ora pro nobis peccatoribus". Het is hoogst zeldzaam geworden. II. C. VI, bl. 158 vlg. Sedert einde April 1539 was de oude priester Christin, Jean Christin, weder rector van het Collège de Genève. Drie maanden later had men, maar te vergeefs, gepoogd hem te vervangen. Eerst 18 December 1539 gelukte dit; t. a. p. 152 vlg.

Van nog ernstiger aard was het volgende: Registre de Genève, 12 Januari 1540: Le bruyt court que en ceste ville l'on volloyer avoyer laz messe. De gedeputeerden klaagden: Que l'on n'az poien de consistoyre (te Genève) autquelt les matièrres spirituelles doybvent estre decidée (maar verg. II. C. No. 844 n. 6).

En tout cela, zegt Bern tot zijne zaakgelastigden, vous avez plein pouvoir d'agir, de prendre les mesures nécessaires et de faire tout ce qui peult servir l'honneur de Dieu et favoriser l'avancement de sa sainte Parolè."

¹⁾ II. C. VI, bl. 199 noot 3.

²⁾ Kalvijn had geruimen tijd te vergeefs tijding van Farel gewacht en meldt hem dit 29 Maart 1540. Daarop gaat hij voort: Ac eo minus ferenda est tua negligentia, quod tam copiosum scribendi argumentum praebet tibi Geneva hoc tempore. II. C. VI, No. 198. Dat Kalvijn kennis droeg van de tumulten quibus nunc (einde Februari) Geneva exagitatur, blijkt uit zijn brief No. 854.

geringe verwachtingen vervuld ¹⁾. Hij verblijdt zich, dat de oneenigheid betreffende het tractaat met Bern is bijgelegd, maar hij acht den toestand nog ongezond ²⁾, zoolang men te Genève een zeker godsdienstig synkretisme blijft huldigen ³⁾. In de predikanten aldaar ⁴⁾ stelt hij slechts matig vertrouwen. Zelfs de omstandigheid, dat zijn antwoord aan Sadoletus ⁵⁾ van 6 Maart 1540 te Genève is uitgegeven, — een blijk van welwillendheid volgens Farel, — stelt hem niet gerust. Als hij goed is ingelicht, hebben die predikanten, zooveel in hen was, er zich tegen verzet, en heeft de Raad ondanks hen het *imprimatur* verleend ⁶⁾. Het is hem niet om hunne gezindheid jegens zijn persoon, maar om hun plichtsvervulling te doen, en daaromtrent heeft hij geen zekerheid. Zelfs

1) In denzelfden brief aan Farel, No. 857: Michaël etiam typographus mihi, Blechereti verbis, indicavit, reditum illuc mihi posse confici. Sed centum potius aliae mortes quam illa crux: in qua millies quotidie pereundum esset. Tecum hoc obiter communicare volui, ut pro virili occurras eorum consiliis qui me illuc retrahere tentabunt. Atque ut ne contra rationem tendere videar, consilium meum tibi exponam, si quando petieris.

2) Mihi sane perjucundus fuit ille nuncius, cum audirem qualem-
cunque finem discordiis... esse impositum. Nihil enim boni de misera
illa urbe sperari posse semper putavi, quoadiu illo fatali malo laborar-
runt... Nisi vinculum nostrae consensionis sit Christus, maledicta
erit. Quorsum enim proficiet extra Christum conspirare, cum audiamus
dissipatum iri a Domino omnes ejusmodi syncretismos? ... Periculum
ergo est ne hac sua inter se inita reconciliatione nimis securi, de facienda
autem cum Domino pace parum solliciti, luant tandem graves poenas
huius securitatis H. C. VI, bl. 216.

3) Misschien iets in den geest van Caroli, verg. N. S. bl. 85.

4) A. Marcourt, J. Morand, H. de la Mare en J. Bernard.

5) N. S. bl. 168 vlg.

6) Herminjard schrijft, VI, 216, noot 5: [les conseillers genevois]...
donnèrent... à Michel du Bois... et probablement sur le préavis
des ministres, l'autorisation d'imprimer [la Réponse] de Calvin. Maar
Kalvijn zelf zegt uitdrukkelijk No. 863: Senaturn vero invitit [concionatoribus]
concessisse. Het blijft evenwel de vraag of Kalvijn onpartijdig
was ingelicht. De predikanten beklagen zich althans meer dan eens
bij den Raad over vele »calumnies» die zij hadden te verduren.
Registre du Conseil van 16 Juli 1540 H. C. VI, bl. 264 Noot 4.

wanneer zij hem terugroepen, wat kan het beteekenen, wanneer zij van zijn vroegeren ambtgenoot Farel niet willen weten. Kalvijn verlangt dus in het geheel niet naar Genève terug ¹⁾.

Het blijkt intusschen, dat hij onvoldoende op de hoogte wordt gehouden; zelfs op 21 Juni 1540 de gewichtige dingen, die te Genève hebben plaats gegrepen, slechts gebrekkig kent ²⁾, en er dus allerminst de hand in heeft gehad. Eerst na dien datum ³⁾ kan hij er iets van hebben vernomen ⁴⁾.

Het was niets minder dan een omwenteling, die tusschen April en Juni te Genève had plaats gegrepen: 16 April beproeven de gedeputeerden van Bern te vergeefs het impopulaire tractaat van 30 Maart 1539 te doen bekrachtigen; 22 April zijn de gedeputeerden van Genève, die indertijd dat traktaat voorloopig geteekend hadden, te Genève niet meer veilig; zij nemen de vlucht; 5 Juni worden zij bij

¹⁾ Aan Farel: *Minime curo per quem agatur negotium Domini, modo bene agatur. Sed in hoc scilicet falluntur, quod sine alieno auxilio sufficere se posse existimant, cum vix ad dimidium spatium perventuri sint, etiam si a multis adjuventur. Quod semper dico, me ad solum revocationis auditum exhorreare, in eo plus satis causae me habere nosti. Neque vero me solum terret quod te pertinaciter recusant. . . . Quo longius progredior, eo clarius conspicio e quo gurgite me Dominus liberarit. H. C. VI, bl. 217. En bl. 228 aan Viret: *Genevanne ut melius habeam? Cur non potius rectâ ad crucem? Satius enim fuerit semel perire quam in illa carnificina iterum torqueri.* Dit schrijven is van 19 Mei 1540.*

²⁾ Aan Farel: *Nondum satis compertum habeo qua de re Geneveses tumultuenter inter se aut inquietentur a Bernatibus.* H. C. VI, No. 868.

³⁾ H. C. No. 869: brief van Martin Bucer, in een afschrift uit den tijd van Kalvijn. Er staat achterop: *ad pastores Bernenses Buc [erus] mense Jun. 1540; zeker na 21 Juni.*

⁴⁾ De eerste volzin van Bucer is slecht geredigeerd en dus niet volkomen duidelijk: *Venit huc Pharellus noster, ferens multorum fratrum (in Genève?) et mandata (?) et literas ad. . . Calvinum et nos (Sluit de pluralis nog anderen dan Bucer in?), quibus a nobis contendunt ne quid obstare patiamur quominus obsequatur Calvinus vocationi Genevatium.* (Letterlijk genomen zijn de brieven, die verzoeken Kalvijn niet te verhinderen naar Genève te komen, ook aan Kalvijn zelf gericht).

verstek ter dood veroordeeld; daags daaraan vloeit bloed in de straten; 10 Juni wordt de sterk antikalvinistische kapitein-generaal van Genève onthoofd. Met hem valt de geheele partij der articulanten, der voorstanders van het tractaat ¹⁾. Derhalve: van de vier syndics, die in '38 Kalvijn hebben verbannen, één onthoofd, drie op de vlucht; van de aanhangers des onthoofden achttien in de gevangenis; daarentegen, drie mannen van de kalvinistische partij in den kleinen Raad gekozen, waarmede de oneerderheid werd verkregen, die, drie maanden later, Kalvijn terug kon roepen ²⁾. Men kan zich de verontwaardiging van Bern over het gebeurde voorstellen ³⁾.

¹⁾ H. C. VI, No. 868. Noot 31. De vrienden van Kalvijn zagen er een Godsoordeel in, zie o. a. den brief (van 1 October 1540) van Andreas Zebedeus, predikant te Orbe, No. 896. Haec, o Calvine, tot tantisque signis Domini voluntas esse comprobatur. Neque enim temere fieri putandum, quod qui vestrae proscriptionis authores fuerunt, ipsi aut hanc vitam cum tanta talis mortis infamia commutarunt, aut solum exilii causa verterunt. In tanta sane judiciorum Domini luce aliquid videt et multa sentit miserabilis populus. Zebedeus spreekt van hen die hanc vitam . . . commutarunt in het meervoud omdat niet alleen Jean Philippe (den 10den Juni) onthoofd, maar ook Claude Richardet treurig aan zijn eind gekomen was. Richardet se dévala par une fenestre qui estoit aux murailles de la ville, et se creva, par cequ'il estoit pesant, et ne vesquit pas longtemps après. Kroniek van Michel Roset, H. C. VI bl. 322. Noot 5. Met hen die solum exilii causa verterunt, zijn de bij verstek veroordeelden bedoeld: Jean Lullin, Ami de Chapeaurouge en Jean Gabriel Monathon, H. C. No. 896. Lang, maar ten onrechte, heeft Bern Farel verdacht van in deze onlusten de hand te hebben gehad. Eerst 15 Juli 1540 erkent Bern officieel zijn dwaling; No. 870a.

²⁾ Bucerus beschouwt deze gebeurtenis niet uit het staatkundig oogpunt, niet in verband met de houding van Genève tegenover Bern, maar de kerkelijke beteekenis geeft hij met juistheid aan: Magnum quidem est quod cum Genevates expetunt; nam argumento est, illos ita per eum Christi apud se disciplinam velle restitui, ut odio tantum disciplinae inde ejectus fuit.

³⁾ Adferuntur subinde satis gravia de indignatione vestrae Reipublicae erga Genevates Nolet (die Republiek van Bern:) destruere opus suum et maxime in quo tantum et gloria et utilitas vestra sibi paravit.

Een gevolg van Berns nederlaag is het heengaan (reeds 22 Juli) van Jean Morand, den predikant, die Kalvijn te Genève had vervangen ¹⁾.

Morand wenscht, dat de Raad van Genève zijn heengaan uitsluitend zal toeschrijven aan de ware oorzaak: het ondragelijk en verfoeilijk lasteren „van alle kristelijke vrijheid en waarheid”. De Raad moge het oog hiervoor geopend houden ten behoeve van Morands ambtgenooten, die nog in Genève werkzaam zijn. Wanneer hierin geene verbetering komt, dan zal, als Gods billijke straf, ondergang en hongersnood het ondankbaar volk van Genève moeten treffen. ²⁾ Een dier ambtgenooten, Marcourt, die een drie weken later niet gunstiger oordeelt ³⁾, neemt insgelijks weldra zijn ontslag.

Maar dit alles wilde nog niet zeggen, dat men gezind was Kalvijn terstond terug te roepen, zoo als Farel reeds einde Juni, in de vacature Morand, naar zijn gewoonte te haastig, concludeerde. Er wordt slechts een vriend van Kalvijn, Viret uit Lausanne (10 Aug. 1540) beroepen, en deze maakt bezwaar, onder anderen, naar het schijnt, omdat dit beroep geheel buiten Bern om is geschied ⁴⁾. Dit zou bewijzen,

¹⁾ Ook hij beoordeelt, No. 877, in dato 9 Augustus, den godsdienstigen toestand van Genève zeer ongunstig. In den aanhef drukt de uitgaaf van Reuss: »en toute pureté”, Herminjard: »en telle pureté”. Ook hier blijkt, dat Herminjard geen overtollig werk doet met zijne uitgaaf van de *Correspondance des Réformateurs*, na de uitgaaf van het *Corpus Réformatorum* door Reuss en anderen. Ik zou thans, ook met het oog op de Bijbelvertaling van Reuss, niet dan met voorbehoud willen herhalen wat ik *Studiën over Kalvijn* bl. 45 tot lof van dien geleerde schreef. Maar de mortuis enz.

²⁾ *Calumnies se sont démenées en telle sorte contre vérité et contre nostre prédication véritable, que je n'eusse jamais pensé estre souffert, beaucoup moins dict ne pensé, entre gens qui auroient nom de chrestien.*

³⁾ *Registre du Conseil de Genève, in dato 10 Aug. 1540: Maistre Antoine Marcourt... az exposé, ... Si l'on veult permestre les insolences que journellement ce font, qu'il ayme mieulx absenter Genève.*

⁴⁾ *Je ne puyz facilement abandonner (ceste Eglise) ... sans offenser mes princes... si ainsin la délaissoye sans garder l'ordre qui est requis aux élections ecclésiastiques, ce que vous ne ignorés pas. H. C. VI, bl. 272.*

dat de omwenteling te Genève nog niet algemeen als een volledige emancipatie van Bern werd opgevat. De betrekking tusschen de beide Republieken bleef zeer gespannen. Bern berustte er in (7 Juli), dat het tractaat van Maart '39 ter zijde werd gesteld, mits de gedeputeerden van Genève die het indertijd hadden geteekend, op vrije voeten kwamen. De vernietiging van het tractaat nam Genève aan, maar het vergat deze voorwaarde. Berns wraak hierover stond dus te vreezen ¹⁾.

Misschien doet juist deze vrees den Raad van Genève er meer en meer toe overhellen, Kalvijn terug te roepen. Fabri is 25 September 1540 overtuigd, dat het er zeker toe komen zal. Hij wil een deputatie van Genève, die te Bern uiteenzet hoe zwaar het verlies van Kalvijn en Farel is gevallen; hoe Genève in den jongsten tijd beroofd is geworden van twee predikanten (Morand en Marcourt) en hoe het volk nu openlijk Kalvijn terugverlangt ²⁾. Hij wil zelf bij den Raad van Straatsburg er op aandringen, dat Kalvijn aan Genève worde afgestaan. Farel drukt hij op het hart, Kalvijn gunstig daarvoor te stemmen, ofschoon hij eigenlijk niet aanneemt, dat Kalvijn zou kunnen weigeren. Dit was aan geen doove gezegd. Met zijn gewone voortvarendheid ³⁾ houdt Farel reeds 1 October een bespreking met zijne collegaas te Neuchâtel, waarvan de uitslag is, dat Farel zelf naar Straats-

¹⁾ Schreef misschien met het oog hierop Fabri uit Thonon aan Kalvijn, 17 Aug. 1540: *Multa sunt alia longo maioris ponderis ac periculosiorem portendentia exitum, nisi Dominus populi sui misertus ea averterit, quae intempestivum sane scribere videtur*, H. G. No. 881.

²⁾ *Atque ideo populum palam Calvinum desiderare et expetere*. No. 891; brief van Fabri aan Farel. Evenzoo No. 945. Vergelijk Farel aan I. Würb en P. Schneider, (21 Februari 1544): *Tanto ardore expectant Calvinum, ut nihil magis, scripsit Viretus, et alii non pauci*.

³⁾ Fabri, No. 1044, noemt hem een Boanerges-natuur, verg. Evangelie van Marcus 3, 17. In protrahendis aut abbreviandis concionibus, et in emittendis tonitruis, si non posses Boanerges naturam, ut non expedit, exuere, saltem temperantiam aliquam sive moderationem adhibeto, precor. *Tonitrua*, waarschijnlijk letterlijk te verstaan, namelijk van zijn stem, H. G. VII, bl. 261, noot 4. Fabri spreekt, iets vroeger, van Farel's propheticus ardor.

burg zal gaan, om Kalvijn behoorlijk voor te bereiden en te bewerken ¹⁾. Onder die collegaas bespeuren wij met eenige bevreemding ook Marcourt ²⁾. Marcourt schrijft zelfs persoonlijk aan Kalvijn, dat deze het niet voor God zal kunnen verantwoorden, zoo hij het beroep afslaat, en daardoor schuld draagt aan het verval van de gemeente te Genève. Hij, Marcourt, weet beter dan iemand, welk een zware taak Kalvijn daar wacht, maar deze mag er zich niet aan onttrekken, nu allen, en dat niet ten onrechte, hem begeeren. Niemand kan de kerk verzorgen gelijk hij; niemand is door God met zooveel genadegaven toegerust. Leg de hand aan het werk, zoo besluit hij. De Heer Jezus, voor wien gij leeft en strijdt, zal u nabij zijn en u doen slagen.

De brief doet den schrijver eer aan. Zelden acht men een ander geschikt voor een taak, die men zelf heeft moeten opgeven; of blijft men vurige belangstelling koesteren voor een arbeidsveld, waarin men zelf niet op prijs is gesteld.

Mathurin Cordier schreef in denzelfden geest en met gelijken ernst ³⁾. Het was alles zeer fraai en aanmoedigend voor Kalvijn, maar hetgeen voor hem de hoofdzaak was, bezat hij nog niet: het beroep! De Raad van Genève bepaalt er zich nog toe, door tusschenkomst van Amy Perrin,

¹⁾ H. C. VI, No. 894, noot 1.

²⁾ No. 894.

³⁾ No. 895. O. a.: Veni igitur, propera, mi frater, veni, veni ut exultemus Domino, ut jubilemus Deo servatori nostro. Etiam cessas? Etiam deliberandum censes? Non vides te revocari non ab hominibus, sed omnino a Deo per ipsos homines? De brief van Cordier is waarschijnlijk, even als die van Marcourt, van 4 October 1540. Ook Zebedaëus, predikant te Orbe, schrijft in dien geest, maar emphatischer. De predikanten van Genève zouden openlijk gezegd hebben se non tam pastores quam vicarios fuisse. Vicarii loopen echter niet weg, eer hij terug is, wiens plaats zij tijdelijk vervullen. Zebedaëus meent ook te weten, dat men te Genève zoowel Farel als Kalvijn terugverlangt. Maar Genève dacht er niet aan Farel te beroepen. Zie No. 896, noot 10. Behalve de genoemden en du Taillis, No. 897, schreven nog anderen aan Kalvijn, wier brieven wij niet meer bezitten.

Kalvijn te polsen ¹⁾, en verzoekt Kalvijn een drie weken later, Genève te helpen, het liefst door zelf te komen.

Wat ging er bij Kalvijn om, toen hij die brieven zijner vrienden las, en het beroep zag naderen?

Hij beantwoordt Farel, en door hem de overige correspondenten, in een schrijven, dat gelezen mocht worden door allen, onder wier oogen Farel zal meenen, dat het veilig kan worden gebracht. Aan het slot van dezen brief gekomen, zal, zegt Kalvijn, Farel zelf wel bespeuren, waarom hij zijn schrijven een betrekkelijk confidentiëel karakter geeft.

Wij, voor ons, behoeven zelfs niet tot het einde te gaan. Reeds in den aanvang komt hij er rond voor uit, dat Genève een ellendige herinnering bij hem heeft achtergelaten. Hij rilt en beeft van het denkbeeld, dat men hem weder derwaarts roepen zal ²⁾. Zeker, dit aardsche leven zal altijd en overal een strijd zijn, maar Genève moet hij duchten als een plaats, waar hij zijn ondergang te gemoet gaat, zoozeer heeft hij daar zijn geweten moeten kwellen ³⁾. Farel weet, dat hij, Kalvijn, het dáar alleen uitgehouden heeft, omdat hij overtuigd was zich niet te mogen onttrekken aan het juk, dat God hem had opgelegd. Maar dat ik, eens door God zelf ontslagen, mij niet gaarne weder in dezen poel stort, wie, vraagt Kalvijn, kan mij dat euvel duiden? Al wil hij ter zijde stellen wat hem daar persoonlijk dreigt, al wil hij zich opofferen, hij heeft geen vertrouwen in de nuttigheid van het offer. Zoo als de gemoederen te Genève nu eens zijn, zal hij de gemeente, evenmin als de gemeente hem, kunnen verdragen.

¹⁾ Registre du Conseil de Genève, 21 Sept. 1540. H. G. VI, bl. 310, noot 40. Pourceque Maistre Anthoine Marcour prédicant s'en est allé, Resoluz de donner charge az Sr. Amy Perrin de trouvé moyeant si pourroy fère venyr Maistre Caulvin."

²⁾ Quoties memoria repeto quam misere illic habuerim, fieri non potest quin toto pectore exhorreeam, ubi agitur de me revocando. No. 898.

³⁾ Dum cogito quibus tormentis excruciatu tua fuerit conscientia mea...ignosce si locum illum velut mihi fatalem reformido. t. a. p.

Er komt bij, dat hij niets zal kunnen uitrichten zonder den bijstand van hen, van wie hij ervaren heeft, hoeveel hun tegenstand ten kwade vermag: en hij heeft hiermede natuurlijk het oog op Bern ¹⁾. Tenzij God een wonder doet, valt op Berns medewerking immers niet te rekenen. Wat zal er gebeuren, vraagt hij, wanneer zij opnieuw hunne predikanten verbieden, gemeenschap met hem te onderhouden?

Ook in de ambtgenooten, die hij te Genève zal vinden, ligt een groot bezwaar. Hij zal te Genève alleen staan, en wat vermag men alleen te midden van zoovele belemmeringen? Eindelijk, — en hetgeen nu volgt, is zeker hoogst kenmerkend, — laat alles medeloopen, zegt Kalvijn, ik heb, door ik weet niet welke ongewoonte, de kunst vergeten van het volk te regeeren ²⁾. In Straatsburg heeft hij met weinigen te doen. Farel moet niet denken, dat hij te Straatsburg verwend is en nu geen hard woord meer hooren kan. Hij is eenvoudig niet meer in staat een groote menschenmassa in bedwang te houden.

Ten aanzien van de intentie, waarmede hij teruggeroepen wordt, is hij niet geheel gerust, wanneer hij zich afvraagt, waarom dan toch Farel niet met hem wordt beroepen; Farel, de man, die waarlijk bij het herstel der kerk te Genève niet minder onmisbaar is dan eertijds bij hare stichting. Kalvijn schijnt een adder onder het gras te vreezen.

In weerwil van al deze ernstige bezwaren, is Kalvijn toch niet voornemens een weigerend antwoord te geven. Hoe grooter zijn weerzin is, om naar Genève te gaan, hoe meer

¹⁾ Est aliud quod me vehementer perturbat. Neque enim multum profecturus mihi videor, nisi manum auxiliarem praebeant qui quantum ad nocendum valeant, experimento didicimus. . . . Quid futurum putas, si ministros suos a communione mea arceant quod olim fecerunt. t. a. p.

²⁾ Etiamsi omnia valde expedita mihi forent, nescio qua tamen desuetudine oblitus sum artis regendae multitudinis. Mihi hic cum paucis negocium est, et quorum pars major me non tantum ut pastorem audit sed ut praeceptorem observat.

hij zichzelf wantrouwt. Hij wil anderen raadplegen; hen vooral, die Farel zelf als raadslieden voor zou slaan: Capito en Bucer. Hij zal geene uitvluchten zoeken, die hij anders, al is hij daarin niet schrander, zonder moeite zou vinden. Liever zal hij zijn leven wagen dan verraad plegen aan de kerk van Genève, door haar in den steek te laten; hij zal zich door vertrouwbare mannen laten leiden, of gelijk hij iets later aan Farel schrijft: Ik deed alles liever dan naar Genève gaan, maar ik bied mijn hart, als Gode geslacht, ten offer aan ¹⁾.

Deze brief maakt een weldadigen indruk door zijn ernst; door de afwezigheid van alle wraakzucht en elk zegepraalen; door het wantrouwen in eigen neiging; door de nederigheid, die in zulke aangelegenheden eigen toekomst durft afhankelijk maken van hen, die beter het algemeen belang in het oog kunnen houden; eindelijk door het ontbreken van alle tale Kanaïns ²⁾.

Eindelijk kwam de beroepsbrief. Hij is van 22 October '41, en ondertekend: Les Sindicques et Conseil de Genève; en geadresseerd: Au Docteur Calvin, ministre évangélique, nostre bon frère et singulier amy ³⁾. De brief gaf uitvoering aan

¹⁾ H. C. No. 903. Evenzoo later aan den Raad van Genève: je vous puis testifier devant Dieu que j'ay en telle recommandation vostre eglise que je ne vouldroys jamais défailir à la nécessité d'icelle, en tout ce que je me pouroys employer.

²⁾ Met het volste recht mocht Viret, 22 Oktober 1540, aan Kalvijn van zichzelf schrijven: nihil addubitans quin facile vim tuis facias affectibus, te vinci patiaris, obsequaris plus fratrum consiliis, ut tuos revisas filios quos Christo Domino genuisti fovistique, nihil moratus quorundam ingratitudein caet.

³⁾ No. 900. Pour ce que sumes entièrement informés que vostre desyr n'est aultre synon à l'accroissement et avancement de la gloyre et honneur de Dieu et de sa sainte parolle, — de la part de nostre Petit, Grand et Général Conseyl, lesqueulx de cecy fère nous hont grandement admonestés, vous pryons très assertes vous volloyer transporter par devers nous et en votre prestine plache et ministère retourner. Et espérons en l'ayde de Dieu que ce seraz un grand bien et fruyet à l'augmentacion de la sainte Evangile. Voyeant que nostre peuple grandement vous desire. Et ferons avecque vous de sorte que aurès

meer dan één besluit. Hij doet een beroep op Kalvijns begeerte, Gods eer en zijn heilig woord te bevorderen; verzoekt hem terug te keeren tot zijn vorige standplaats en bediening, en drukt de hoop uit, dat zijn komst vruchtbaar zal zijn voor de verbreiding van het heilig Evangelie. Aan dit een en ander wordt slechts toegevoegd, dat het volk grootelijks naar Kalvijn verlangt, en dat de Raad met hem handelen zal zóo, dat hij, Kalvijn, tevreden zal wezen. Alles kort en eenvoudig gezegd. Geen enkele toespeling op de gebeurtenissen, die in het voorjaar van '38 of sedert hadden plaats gegrepen.

Op dienzelfden 22sten Oktober, waarvan de beroepsbrief gedagteekend is, laat de Raad een instructie schrijven voor Louis Dufour. Dufour moest, in gezelschap van den heraut Baudesart, en Straatsburg gaan verzoeken „Maystrè Caulvin” af te staan, en Bern vragen, hem, Dufour, „aanbevelingsbrieven” voor Straatsburg te verleenen. In *Les Archives de Genève* ¹⁾ is de instructie afgedrukt ²⁾. Naar luid van dit stuk moet Dufour bewerken, zoowel dat Bern te

occasion vous contenter. — De verwondering, uitgesproken N. S. bl. 158, noot 1, wijkt natuurlijk geheel voor H. C. VI, bl. 333, noot 1 en 2, waaruit blijkt, dat Kalvijns brief van 23 Oktober een antwoord is, niet op dit schrijven, maar op een schrijven uit Genève van den dertiensten Oktober, dat verloren is geraakt.

1) Uitgegeven door F. Turretini en A. C. Grivel, 1877, p. 245.

2) De Raad moet het eerste artikel niet zonder een glimlach geschreven hebben: *fére nos humbles recommandations aux Magnifiques, Puyssans et très redoubtés Seygneurs, Messieurs l'Advoyer de Conseyl de Berne, nous grans amys et très chiers combourgeois enz.* Hoe zeer deze laatste betuiging louter officieele waarheid, en dus onwaarheid was, kan reeds blijken uit den brief van de predikanten van Straatsburg aan den Raad van Genève (23 of 24 October 1540), H. C. VI, No. 902: *Id autem ut consequi liceat, hortamur vos in Domino, ut cum clarissimis Dominis Bernatibus, et inter vos ipsos, restituere et confirmare veram animorum consensionem studeatis...* *Quid etiam Dominus per Bernates vobis et vestri occasione ipsis praestiterit, memores esse utrinque debetis.* Hieronder de namen van vijf der predikanten: Capito, Helio, Bucer, Sturm en Bedrot. In gelijken geest een tweede brief No. 911.

Straatsburg aandringt op het laten vertrekken van Kalvijn, als dat Farel met hem naar Straatsburg vertrekt, om in persoon Kalvijn over te halen. Eindelijk moet Dufour den beroepsbrief aan Kalvijn overhandigen.

Vrijdag morgen den 29sten Oktober verschijnt de oude man voor den Raad te Bern. Uit warme belangstelling in de zaak had hij zichzelf voor deze reis beschikbaar gesteld. Het was zeker niet het gemakkelijkste deel van zijn taak, met Bern over deze aangelegenheid te spreken. Eenstemmigheid tusschen Bern en Genève ten aanzien van Kalvijns terugkeer, kon natuurlijk nooit anders dan in schijn verkregen worden. Dit gedeelte van Dufours zending had te veel van komediespel. Het was Genève niet inderdaad om Berns aanbeveling te doen, maar alleen om, indien zulk een brief van Bern verkregen kon worden, altijd te kunnen zeggen, dat Bern tot den terugkeer van Kalvijn had medegewerkt. Van zijne zijde was Bern op Kalvijns terugkeer in het minst niet gesteld, maar het wilde te Genève niet gaarne den indruk maken van het verlangen der bevolking tegen te werken.

Kenmerkend is het antwoord van den Raad aan Dufour. De Raad van Bern is bijzonder ingenomen met de toegenegenheid, die Genève voor Kalvijn betoont. Hij twijfelt geen oogenblik of Straatsburg zal uit eigen beweging Kalvijn laten vertrekken. In iets dat zoozeer van zelf spreekt, is er geen brief van Bern noodig ¹⁾; wanneer de Raad van Bern de Raad van Straatsburg was, zou hij geen stroohalm in den weg leggen.

¹⁾ Farel aan Kalvijn (31 Oktober 1540): *Valde placere Senatui (van Bern) affectum tam piium Genevatium in te renique tam sanctum esse inò quam sanctissimam, adeo ut non dubitent Argentoratenses ultro facturos. Ideo in re tam aperta scripto non esse opus.* No. 907. De secretaris Giron, die de geheele discussie over deze aangelegenheid had bijgewoond, schreef aan het slot van zijne notulen: *Vulpinae astutia (zoo slim als een vos).* H. C. VI, bl. 346. Noot 5. De goede Dufour (zie zijn brief aan den Raad van Genève, uit Basel, 2 Nov., No. 909) bespeurt er niets van. Hij verhaalt wat wij weten en gaat dan voort: *A la reste, tan d'onneur et bonne compagnie du Petit Conceel, avec de bons vins, que seroit fort long à rescrire.*

Den 10^{den} November 1540 ontvangt Kalvijn te Worms, waar hij ten Rijksdag is, den beroepsbrief. Van den 12de is zijn antwoord ¹⁾. Hij doet hulde aan de „humanité et gratieuseté” die blijken uit het beroep. Deze eigenschappen en de redelijkheid van het verzoek zouden hem bewegen, het in te willigen. Bovenal dringt hem daartoe zijne bijzondere gehechtheid aan de kerk van Genève. Uit hoofde van zijne werkzaamheid op de vergadering van Worms, welke vergadering waarschijnlijk weder een andere noodig zal maken, (die van Regensburg,) mag hij er evenwel niet aan denken, reeds thans een beslissing te nemen. Hij is overtuigd, dat de Raad van Genève dit zal billijken. Zoodra hij rustiger tijd zal gevonden hebben, zal hij alles doen wat in zijn vermogen is om de hulp te verleen, die de Raad begeert, en zich houden aan het gevoelen zijner ambtgenooten te Straatsburg ²⁾.

Eer dit antwoord, dat vrij koel mag heeten, werd opgemaakt, was er door Kalvijn en zijne medeafgevaardigden een samenkomst gehouden, waarin het niet toeging zonder groote aandoening, en die ons Kalvijn doet kennen van een bijzonder gevoelige zijde.

Kalvijn verzoekt de broeders zijn persoon in hun beraadslaging geheel buiten rekening te laten. Hoe ernstig dit door hem bedoeld wordt, kunnen zij wel bespeuren. Er vallen meer tranen dan woorden. Tot tweemalen toe moet Kalvijn zijne rede afbreken, om zich een oogenblik in de eenzaamheid terug te trekken ³⁾.

¹⁾ H. C. No. 910.

²⁾ Ainsi, comme n'estant pas libre, je desire toujours de me gouverner par le conseil de mes frères qui sont au ministere de la Parole avec moy. Evenzoo 13 Nov. aan Farel: Vos soli sine controversia pronunciatis quid facere debeam. No. 912.

Te Straatsburg hadden de afgevaardigden van Genève een antwoord van gelijke strekking ontvangen: Quum Joannes Calvinus hoc tempore, propter communis christianae ecclesiae et etiam civitatis Argentoratensis negotia, colloquio Wormatiensi adsit, sese ad petitionem legatorum nihil certi jam respondere posse.

³⁾ Qua oratione usus fuerim, nihil opus est dicere. Obstetatus tamen

Ernest Renan heeft lang geleden eens verklaard, dat men van Kalvijn nooit een beminnelijk man zal inaken. Hij had den brief aan Farel, waarin Kalvijn van dit een en ander mededeeling doet, niet gelezen. De gewone gestrengheid van Kalvijn doet het aandoenlijke van dit tooneel te beter uitkomen. Men ziet duidelijk, dat hij een beslissend oogenblik doorleeft. Hij heeft het goed te Straatsburg. Het is een kleine gemeente ¹⁾; hij kan haar overzien; hij kan waken voor hare reinheid, gelijk een vader waakt voor de reinheid zijner kinderen. Hij heeft vrijen tijd voor zijne studie. Hij houdt theologische voorlezingen, die hem vergunnen zijne wetenschap in den vorm te gieten die haar voor hemzelf helderder, voor de velen die hem komen hooren nuttig maakt. Bovenal, hij leeft te Straatsburg in het midden van volksgenooten, uitgewekenen en studenten. En wie, inzonderheid welke Franschman, kan anders dan in een nationale omgeving aarden? Als de studeerkamer of de collegekamer hem te eng worden, heeft hij in Duitschland onmiddellijk vóór zich het tooneel waarop al de godsdienstige vragen van den dag vanzelf staatkundige vragen worden, van welker beslissing een aanzienlijk deel der Europeesche geschiedenis afhangt. Mijne *Nieuwe Studiën* ²⁾ hebben niet onvermeld gelaten welk een werkzaam aandeel door Kalvijn in de staatkunde werd genomen; hoe vroeg en met hoeveel zekerheid hij het Fransch-politieke oogpunt koos, dat eerst in de volgende eeuw onder Hendrik IV en onder Richelieu als het eenig juiste zou worden erkend.

sum quibus potui modis, ne me respicerent. Quam serio autem id a me diceretur, intelligebant ex re ipsa, cum plus lachrymarum efflueret quam verborum. Quinetiam bis ita sermonem interruperunt, ut secessum quaerere coactus fuerim. Non progredior longius. Hoc tantum tibi confirmo, me optime conscium mihi esse summae sinceritatis. No. 912.

¹⁾ Kalvijn noemt haar zelf, No. 925, in een brief aan Nicolas Parent, die in zijne afwezigheid den dienst te Straatsburg waarnaar, »Ecclesiam nostram».

²⁾ Zie N. S. Hoofdstuk III, Kalvijn in Duitschland.

In deze omgeving, dezen omgang, deze werkzaamheid, had de jonge man van negen en twintig jaren een oefenschool gevonden, die zijn geest verrijkt, zijn gemoed verruimd en hem tevens een zeer rustig gevoel moet gegeven hebben. Reeds een groot jaar na zijne aankomst had hij het gewaagd zijne Idelette als echtvrouw in zijn woning te voeren. Hier, in Straatsburg, geen vrees voor plotselinge omwenteling der dingen; geen politieke fakties als in Genève ¹⁾; geen straatrumoer; geen Bern, om naar de oogen te zien. Hier schijnt zijn tent voor goed opgeslagen; hier kan hij als herder en geleerde zulke diensten aan de Hervorming bewijzen, als best strooken met zijn aanleg en gaven.

Maar het mag niet zoo zijn. De oefenschool wordt gesloten. De groote politiek moet verruimd worden voor de politieke twisten van een klein en niet geheel zelfstandig gemeenebest. Een democratie te beheerschen wordt zijn taak, een taak die hem van den morgen tot den avond werpen zal in duizend praktische, beslommerende vragen. Hij zal te leven hebben onder Zwitsers, die, naarmate gelijkheid van taal meer overeenkomst met de Franschen doet verwachten, te sterker, en soms te pijnlijker, een Franschen geest moeten treffen door hunne eigenzinnigheid en door allerlei eigenaardigheden. Tijd en gelegenheid voor studie moeten sterk verminderen. De uitgebreidheid dier gemeente zal aan het oefenen van tucht een veel tirannieker karakter geven. Genève, eindelijk, is het land, waar allerlei richtingen en fakties elkander ontmoeten; waar, blijkens een korte maar afdoende ervaring, alles mogelijk, en ruwe bejegening lang niet onwaarschijnlijk is.

Nog heeft hij het in zijn hand derwaarts te gaan of in

¹⁾ Capito schrijft 25 Feb. 1541 aan Farel (No. 947): *Interea non impedimus, sed potius adjuvabimus proficisci volentem (scil. Calvinum). Periculum est ne illic, seditionibus constrictus, committat quo se reddat posthac inutilem aliis ecclesiis, cum sciam quam sit difficile non admisceri partibus in publica turbatione.* Capito voegt er evenwel bij, dat hij Calvinum dignum acht qui sit amplissimae ecclesiae (natuurlijk, die van Genève) praefectus.

Straatsburg te blijven. Hij heeft zulk een weezin tegen het gaan, als voor edeler geesten juist een spoorslag kan worden om te gaan. Als hij aan de broeders zijne ernstige redenen heeft medegedeeld en zij zich tegen Kalvijns vertrek niet verzetten, zal het gevreesde beroep dus moeten worden aanvaard. Is het wonder, dat er in die samenkomst meer tranen vielen dan woorden?

Voorloopig wordt er nog niets beslist, gelijk wij reeds uit zijn antwoord weten. De vrienden verlangen in elk geval, dat eerst de gezindheid van Bern zal blijken omtrent het beroep van Kalvijn naar Genève ¹⁾. De houding van Bern is nog altijd onrustbarend ²⁾. Maar er was nog tijd, tot een vergelijk te komen, en Genève was inmiddels tijdelijk geholpen met Viret ³⁾.

Het uitstellen der beslissing opent voor Kalvijn een tijdvak van zwaren innerlijken strijd. Zelfs tegen het einde

¹⁾ *Obtineri tamen ut reciperent nostri, se impedimento non fore quominus eo concederem absoluto hoc conventu, si modo Bernates responderent, se eo consilio non abhorreere.* H. C. VI, bl. 366.

²⁾ Berne avait autorisé le bailli de Ternier à faire acte de souveraineté, dans les terres du prieuré de Saint-Victor et du Chapitre de Genève, toutes les fois que l'occasion s'en présenterait. Il en était résulté de nouveaux procès. (Bernard Meyer van Basel was tot scheidsrechter benoemd.) H. C. VI, bl. 378, noot 1.

³⁾ Den 31sten Dec. 1540 gaven de Heeren van Bern Viret (van Lausanne) in de keus naar Genève te gaan: *Avons advisés . . . à vous donné le choisy d'y vous transporter sy vous est loysible et agréable, et y desmorer pour l'espace de dèmie an, ou de le refuser.* H. C. VI, bl. 422 vlg. — Bern kon zulk een verlof niet geven zonder in eigen gebied zich aan eenig ongerief bloot te stellen, en het schonk dus een nieuw blijk van zijn hulpvaardigheid en ijver voor de Hervorming, die dan ook op andere wijzen telkens aan het licht treedt. Wat Bern voor het hooger onderwijs deed in Hervormden geest, leert men kennen uit H. C. VI, No. 905 en bl. 471 vlg. Op de laatstaangehaalde plaats vindt men het leerplan van het Bernsch Gymnasium, en litteratuur over dit onderwijs in het Zwitserland der 16^e eeuw. — Maar, om tot Viret terug te keeren, iets anders was het, Viret af te staan, iets anders Kalvijns beroeping goed te keuren. Farel schreef in de eerste helft van December een vrij langen brief (No. 922) aan de predikanten van

van '40 is hij nog aan groote onzekerheid ten prooi ¹⁾. Hij is 23 Januari uit Worms te Straatsburg terug ²⁾. Het ontbreekt hem niet aan de dringendste brieven, onder meer van Viret ³⁾, die reeds te Genève zijn ambt heeft aanvaard, en van zijne eerste indrukken gebruik maakt, om Kalvijn over te halen. Die indrukken zijn bijzonder gunstig. De godsdienstoefeningen worden druk bezocht; de stad is in rust; alles heeft een ander aanzien verkregen; niemand wil meer van partijschappen en onlusten hooren; de magistraten toonen eerbied voor het Woord ⁴⁾, de heilige bediening wordt op prijs gesteld. Nu moet Kalvijn zoo spoedig mogelijk komen; nu is het was nog te kneden; nu zijn de jonge takken nog te buigen. Kalvijn moet ze niet weer stijf laten worden. Waarlijk, de zaak lijdt geenerlei uitstel. Wij, zegt Viret, doen wat wij kunnen, maar langer dan zes maanden kan ik hier niet blijven. Zelfs Bern is goed gezind ⁵⁾.

Viret nam al te zeer zijne wenschen voor zekerheid. Hij

Bern, en daarin: Propter Christum Jesum Vos obtestor omnes, totis incumbite viribus instaurationi illius ecclesiae (Genevensis) ac instate . . . ut quem petunt Calvinum habeant. Zijn vermaan bleef geheel vruchteloos, blijkens zijn brief aan Kalvijn van 30 Januari 1541, No. 937.

¹⁾ 14 Dec. aan Parent: In vocatione Genevensi ita sum perplexus, vel potius confusus animo, ut vix audeam cogitare quid mihi agendum sit. Quod si quando in hanc meditationem ingredior, exitum nullum invenio . . . En weder: aliis me regendum permitto. H. C. VI, bl. 399.

²⁾ H. C. VII, bl. 11, noot 12.

³⁾ H. C. VII, No. 939.

⁴⁾ Registre du Conseil, in dato 17 Januari: Icy a esté advisé que depuis que le bon Seigneur Dieu nous a faict tant de bien que à l'entré du conseil l'on doitge invoquer son saint nom, et fère bonnes ordonnances, afin que ung chascun seache par quel moyen il se doitge conduire.

⁵⁾ . . . Ita tamen ut (Bernenses) manifestam darent significationem pii et benevoli in hanc ecclesiam affectus, cuius instaurationem desiderant, non ruinam, quidquid machinentur capita quaedam male feriata. Deze »capita" staken zoo zeer de oorlogstrompet, dat de Raad van Genève reeds begon te denken »aux forteresses de la ville." H. C. VII, bl. 14, noot 4.

was zelf innig overtuigd van de onmisbaarheid der eendracht voor de zaak der Hervorming, en geloofde vast, dat, wanneer Kalvijn maar eens terug was, Genève in geen opzicht Bern reden tot ontevredenheid zou geven. Hij schrijft dat aan de predikanten van Bern, die den Raad aldaar moeten bewerken, opdat de Raad bij dien van Straatsburg aandringe op het ontslaan van Kalvijn ¹⁾.

Deze brief van Viret kwam op zijn vroegst in den avond van 9 Februari te Bern aan. Maar te laat. Eer de predikanten tot het gevraagde doel konden samenkomen, was de houding van Bern reeds beslist ²⁾. Het beroep van Kalvijn zou door Bern niet worden ondersteund ³⁾.

Kalvijns uitstel van zijn besluit omtrent Genève vond weldra een wettige reden. Nauwlijks van Worms teruggekeerd, werd hij afgevaardigd naar den Rijksdag van Re-

¹⁾ At jam multa sunt, scrijft hij aan de predikanten van Bern, quae testantur haud quaquam fictos esse animos, sed totos in hoc esse ut verum inter se habeant animorum consensionem, firmam amicitiam atque concordiam foveant, non solum inter se sed erga vicinos ac praesertim Principes nostros (de Heeren van Bern), cum quibus olim foedus inierunt, cuius sunt majorem posthac quam haecenus rationem habituri, si modo semel contigerit duas istas republicas coalescere et ad pristinam redire amicitiam. No. 940. En verder: Non possunt enim istae republicae animis dissilire, sejnungi, sibi ipsis adversari, nisi maxima evangelicae pietatis iactura . . . Ook dit nog: Si non desint boni pastores, non puto defuturos bonos cives. Voor dit laatste zou men willen gissen: oves, wanneer de nauwkeurigheid van Herminjard niet aan het rechtmatige van eigen twijfel twijfelen deed. — Van Kalvijn schrijft hij aan diezelfde predikanten: Ut est eximia pietate et eruditione minime vulgari, ita valet rerum peritia, ut huius reipublicae statum ac mores gentis habet exploratiores quam alius quivis.

²⁾ Manuel de Berne: Les députés de Genève . . . ont demandé qu'on leur donnât une recommandation auprès de Calvin, pour que celui-ci revienne chez eux. *Refusé.*

³⁾ Bern gaf in zoover blijk van goede gezindheid, dat het 27 Maart (Zie H. C. VII, bl. 20, noot 7; en niet 27 Februari, als A. Roget, l. c. heeft, wiens vergissing bestendigd werd C. O. XXI, p. 275,) de com-bourgeoisie, die in Augustus zou alloopen, hernieuwde.

gensburg: een zending waaraan hij zich te minder mocht onttrekken, omdat hij zich bewust was te Regensburg ook in het belang van Genève werkzaam te kunnen zijn. Hij meldt dat aan den Raad van Genève, en verklaart, dat God hem elders roept ¹⁾. Kalvijn vertrekt 22 Februari met Bucer en Jacobus Sturm. Op reis bevestigt hij, in een brief aan den Geneefschen predikant Jacques Bernard, dat hij niet naar eigen inzicht of neiging omtrent het beroep zal beslissen. De groote Protestant wil in deze gewichtige aangelegenheid zich geheel onderwerpen aan het oordeel van de Kerk ²⁾. Hij kan dus eerst de zaak ernstig ter harte nemen, wanneer hij in Straatsburg terug zal zijn.

Maar al dit verdagen is allerminst Farel naar den zin. Hij schrijft Kalvijn een zeer boozen brief over zijn talmen;

¹⁾ No. 944. De brief is gedagteekend 19 Februari 1541. Maar ik heb eenig bezwaar: *Nous esperons par deçà, à ce que nous avons entendu, que les controverses que vous avez avec Messieurs de Berne seront en brief apaisées.* schrijft Kalvijn. Hoe kon hij reeds 19 Februari daarvan hebben gehoord? Op welk apaisement heeft hij het oog? Het „Refusé”. — zie de vorige noot, — is van 10 Februari: — en dat Refusé doet weinig aan bevrediging denken. Het is waar, dat hij, insgelijks op 19 Februari, aan Farel van de predikanten van Bern schrijft: *Suis ad nostros literis ostendunt se aliquo jvandae illius ecclesiae (Genevensis) studio teneri.* Maar de predikanten waren niet de Raad. Toch valt er aan den datum niet te tornen.

²⁾ No. 949; uit Uhm. I Maart: *Itaque stationem (Straatsburg) in qua me Dominus collocavit, non mirum est si non leviter relinquam ... Haec fuit causa, cur totam hanc cognitionem ad ecclesiae nostrae arbitrium referrem. Porro fratres ac collegae mei ... quorum auctoritati defero non secus ac si parentes forent, caet. — Bernard had zich vroeger onvriendelijk over Kalvijn uitgelaten. Thans kan Kalvijn hem schrijven: *Nam quod parum amice tractari me fratresque meos audiebam, id vel nihil animam meam affecit, vel ita leviter pupugit, ut nullum ulcus faceret ... Iam vero quia egregium animam in literis ostendis, et interiorem affectum respondere verbis confido, plurimum tibi gratulor. A me vicissim expectare secure potes ac certo tibi polliceri quod ab homine primum pacis amante et a contentionibus alieno, deinde amico tibi tuaeque salutis studiosissime postremo (wanneer Kalvijn eventueel te Genève zijn collega werd) in remittendis offensionibus non difficili ...* Veel vertrouwde Kalvijn hem evenwel nog niet. Aan Farel*

hij zegt hem bijna de vriendschap op ¹⁾. Van uitstel zal afstel komen. Hij vreest zelfs, dat die geheele reis naar Regensburg maar een voorwendsel is.

Farel, die nu eens het „vehemente” van zijn natuur nooit verloochent ²⁾, maakte het Kalvijn recht lastig. Bestond er eenige reden voor zijn vrees? Het bleef zeker altijd mogelijk, dat een omkeer te Genève of eenige andere omstandigheid alles deed mislukken ³⁾. Maar aan de louterheid van Kalvijns bedoeling valt niet te twijfelen. In al zijne brieven over dit onderwerp heerscht dezelfde opvatting. Voortdurend belijdt hij, en dat Genève voor hem een waar hol is, en dat

schrijft hij dienzelfden dag: *Litterae mihi a Jacobo Bernardo venerunt, usque ad nauseam adulatoriae. Quoniam censeo nihil esse melius quam ut omnia nobis servemus integra in adventum nostrum* (hier spreekt weder de Kristelijke diplomaat), *quod humanitatis erat respondi. Het slot van No. 949 neemt allen schijn van strijd weg.*

¹⁾ No. 950: *Sane me vehementer conturbavit . . . tua illa fulgura . . . scis enim me reformidasse illam vocationem* (van Genève) *tantum; non etiam refugisse. Quid igitur necesse fuit, tanto impetu in me ferri, ut amicitiam propemodum renunciaris.* Wij weten evenwel uit een brief van Féray aan Farel No. 953, dat die »fulgura” op Kalvijn den sterksten indruk hadden gemaakt.

²⁾ *Modo ne incalescas. Nam et ego iam plus nimio sum consternatus, et hoc tua vehementia proficis, ut minus tibi fidei habeant quos oportuerat permoveri. Nec est quod de ipsis mireris, cum ne apud me quidem hanc opinionem effugas, te aliquid humanum hic pati.* Kalvijn aan Farel, 24 April 1544, No. 967. Zie van denzelfde aan denzelfde No. 971.: *Cum autem video te ita sine intermissione satagere* (in zake het beroep naar Genève), *fieri non potest quin mihi in mentem veniat, te aliud de me . . . suspicari quam debeas.*

Met de »vehementie” ging bij den onvermoeiden grijsaard groote ijver gepaard, getuige o. a. de reis die hij nog in Mei 1544 maakte naar Basel, Zurich, Schaffhausen en Straatsburg ten gunste van de verdrukte Protestanten in Frankrijk. *Non possumus non maximas agere gratias optimo Patri nostro pro novissima hac peregrinatione tua,* schrijft 17 Juni Fabri aan Farel, *quam ex Vireto . . . mirae frugis futuram audivimus.* No. 1003.

³⁾ *Contendis,* schrijft Kalvijn zelf aan Viret, No. 951, *naturandum quoque esse reditum, ne quid impeditenti, si longius differemus, Sathan objiciat.*

hij niet daarom het beroep af zal slaan. Hij aarzelt nog, maar uit wantrouwen in zichzelf, en vooral met het oog op Bern, met name op Ds. Kuntz aldaar, die hem ongelooflijk veel kwaad kan brouwen. Farel inoge thans onstuimig aandringen, maar diezelfde Farel heeft hem ten aanzien van Genève reeds eens verkeerd geraden. Wat, zoo hij het nog eens deed ¹⁾!

Niettemin moet Kalvijn zichzelf bekennen, dat er een verwonderlijke neiging in zijn hart ontwaakt om de beroeping aan te nemen ²⁾. Als hij van Regensburg terugkomt, zal hij, maar niet zonder Bucer, een bezoek brengen aan Genève, om zich met eigen oogen van den staat der zaken aldaar te overtuigen, en vooral om zich met de afgevaardigden van Bern te verstaan omtrent den nieuwen grondslag, waarop de kerk zal hebben te rusten ³⁾.

Den 8sten of 9^{den} Maart is Kalvijn te Regensburg, waar de Rijksdag 5 April geopend wordt ⁴⁾. Hier heeft Kalvijn een zware beproeving. De pest is in Straatsburg. Zijn vriend Claude Féray wordt weggemaaid, straks een dierbare leerling, de student Louis de Richebourg. Hij verkeert in groote angst voor zijn jonge vrouw, die hij te Straatsburg heeft achtergelaten. Zij is ijlings haar huis al ontvlucht, om intrek te nemen bij

¹⁾ Geheel No. 951 is belangrijk, o. a.: Si mihi cum ecclesia (van Genève) illa tantum esset negocium, animo essem quietiore; certe minus terrerer. Sed vicinos (Bern) cogito, qui mihi olim tantam molestiam exhibuerunt. Necesse est te multo plus intelligere quam dicam. En: Neque tamen omnia haec efficiunt quin ad open miserae ecclesiae ferendam sim paratissimus, si quid me valere intellexero. Eindelijk: Testis est Farellus me nunquam uno verbo detrectasse illam vocationem sed deprecatum esse dumtaxat ne male consulendo ecclesiam semel perditam his perderet. Men verg. H. C. VI. No. 325, 328 en 338.

²⁾ Nescio qui factum sit ut animo incipiam esse inclinatioe ad capessenda ejus (ecclesiae) gubernacula, siquidem ita res postularit. No. 951.

³⁾ Ita plus autoritatis habebit sententia et certior erit in futurum quoniam adhibebuntur ii a quibus postea timendum esset. t. a. p.

⁴⁾ Brief van R. Gualther aan Oswald Myconius te Basel, No. 969.

haar broeder. Hartbrekend zijn de weeklachten die Kalvijn uit in brieven aan Farel ¹⁾ en Viret ²⁾. Vooral verdient de aandacht zijn troostbrief aan den vader van den genoemden student. Het schrijven is vol oprechte deelneming en overstelpend medegevoel. Hem, Kalvijn, hem, den onvermoeide, is de kracht verland; hij is meer dood dan levend. Al zoekt hij zich op te richten door zijn Godsbetrouwen, voor de menschen is hij zichzelf niet meer. Hij wil alleen „de geneesmiddelen toedienen der smart”, die hij zelf beproefd heeft, en wijst op dat „innerlijk gevoel van de ware kennis van God”, dat eeuwig raadsbesluit Gods, dat, altijd rechtvaardig, altijd liefderijk, alles bestuurt ³⁾.

Maar er is één woord in dezen troostbrief dat inzonderheid treft. Kalvijn noemt den jongen man gelukkig, omdat hij gestorven is in den waren godsdienst, en hem is het een groote verzachting zijner smart, dat de jongelingen wier gemis hem

¹⁾ Nunciatur mihi gravis calamitas . . . Ad doloris acerbitatem, accessit vehementer anxia pro iis qui supersunt sollicitudo. Mihi dies ac noctes animo observatur uxor consilii inops, quia capite suo caret. Cruciat me mirum in modum Caroli (broeder van Férays overleden leerling) orbitas, qui intra quatrimum fratre unico, et praeceptore quem patris vice coluit, privatus est . . . De Malherbio (de leerling die ziek ligt) cogitare non possum quin simul in mentem veniant optimi juvenes qui eum custodiunt. Quanquam autem haec mihi tantum afferunt moerorem, ut mentem prorsus obruere et frangere animum possint, incredibile tamen est quanto luctu ob Claudii mei mortem conficiar . . . Quo magis reputo quantopere indigeam bono consiliario qui a latere meo nunquam discedat, ab altera parte, quam rarum sit hoc tempore exemplum talis benevolentiae et fidei, non aliter possum iudicare, quam Dominum, mihi hunc auferendo, voluisse in peccata mea graviter animadvertere . . . Non posses me sine ingenti tristitia inspicere. No. 957.

²⁾ No. 958. Quod ex tanta animi perturbatione de his comitiis (te Regensburg) scribere potui . . . Uxorem meam concessisse ad fratrem suum (wegens den pest) . . . Haec cum per se miserrima sunt ac moestissima, tum haec quoque res auget acerbitatem, quod illos in periculo esse audeo, nec possum succurrere, vel saltem mea praesentia aliquantulum solari.

³⁾ No. 959. Quand les nouvelles me furent apportées de la mort de Maître Claude et de votre fils Louis, je me trouvay tellement tout

zoozeer aan het hart gaat, door hem dien waren godsdienst hebben leeren kennen. Daarop laat hij dan volgen, met benijdbaar zelfbewustzijn: Ik verheug mij, dat zij met mij geleefd hebben ¹⁾. De oprechtheid van Kalvijns geloof wordt hier als op heeterdaad betrapt. Dit woord werd geschreven nauwelijks zes jaren nadat Kalvijn zelf met het oude geloof had gebroken; ten aanzien van jonge mannen die de eeuwigheid reeds zijn ingegaan; aan een vader, die in zijn smart zich misschien afvroeg, of hij er wèl aan had gedaan, van uit zijn Normandije, den zoon te zenden naar den vreemde, in het huis van den aartsketter, waar zulk een akelige dood — was het een straf van God voor zijne geloofsverzaking? — waar de pest den armen jongeling had achterhaald. Maar de sterke stelt hem gerust met zijn eenvoudige verklaring: „Je me resjoui de ce qu'ils ont vescu avec moy.”

esperdu et confus en mon esprit, que pour plusieurs jours je ne pouvois rien faire sinon pleurer. Et combien qu'en la presence de Dieu je me confortais par les aides qu'il nous fournit en temps d'adversité, toutesfois devant les gens il me sembloit que je n'estois point moy-mesme. Pour vray, quant à toute la besongne que j'ay accoustumé de faire, je ne m'y trouvois non plus disposé que si j'eusse esté un homme demimort. Wij bezitten dezen treffenden brief slechts voor een deel in het oorspronkelijk, maar het slot is bekend uit de latijnsche vertaling van Beza. — Louis de Richebourg was een der fatijke studenten die uit Frankrijk de colleges van Kalvijn kwamen volgen. Ex Gallia multi propter Calvinum accesserunt studiosi adolescentes atque etiam litterati viri, schrijft Joh. Sturm over den tijd waarin hij Kalvijns ambtgenoot was te Straatsburg. No. 1041, noot 2.

¹⁾ Quant à de moy, si vos enfants n'eussent jamais prins le chemin pour venir icy où je suis, je ne sentirais maintenant rien de douleur que j'ay de la mort de maistre Claude et Louis. Toutesfois le dueil bien grand que j'ay de l'un et de l'autre ne scauroit jamais faire que je me puisse repentir du jour que, nous estans adressez de la main de Dieu, plustost que guidez de leur propre mouvement, ils furent par moy receuz en amitié, qui non seulement a persévéré jusques à la fin, mais aussi croissoit... de jour en jour. Ainsi donc de la sorte qu'ils ont esté, je me resjoui de ce qu'ils ont vescu avec moy. Et puis qu'il leur falloît mourir, adonc je me resjouis mesmes de ce qu'ils sont mortz chez moy, où ils ont rendu plus paisiblement

Deze brief verdient in zijn geheel overwogen te worden ¹⁾. In het groot octavo van Herminjard neemt hij ongeveer acht bladzijden in; bladzijden, onwaardeerbaar voor ieder, die de ijzeren en toch weder gevoelige ziel van den Hervormer wil leeren kennen. Geschiedkundig onderzoek is toch vaak de ware Pontifex Maximus, overbruggende al de stroomen die ons van elkander scheiden.

Ook Melanchton, als Kalvijn afgevaardigde ten Rijksdag, moet aan de Richebourg schrijven; Bucer evenzeer ²⁾. Het was een nieuwe oplettendheid van Kalvijn voor den zwaar beproefde ³⁾.

Misschien heeft het ledig, dat de dood in zijn naaste omgeving te Straatsburg had gemaakt, het verlaten van die stad verlicht. Een nieuwe en krachtige opwekking, om aan de roepstem van Genève gehoor te geven, ontvangt hij bovendien van de predikanten van Zurich. Zij weten, dat hun

et en repos leurs âmes entre les mains de Dieu, que s'il leur fust advenu de mourir es lieux où l'importunité de ceux qui debvroient servir de secours leur eust donné plus de fascherie et de mal que la mort mesme . . . j'espère que je tiendray jusques à la fin, pour sainte, voire mesmes douce et agréable la mémoire d'eux, t. a. p. Uit het (zie vorige noot) latijnsche slot nog dit: Sic enim vixerant, sic mortui sunt ambo, ut non dubitem apud Dominum esse . . . Ego vero id abs te non contendo, ne doleas. Neque enim hanc philosophiam discimus in schola Christi, ut eam quam nobis indidit humanitatem exuendo, ex hominibus lapides fiamus. Zulk een uitspraak onderscheidt Kalvijn's predestinatiegeloof van alle fatalisme.

¹⁾ Henry, *Leben Calvins* I, 380 vlg., gaf reeds den brief in Duitsehe vertaling; hij zegt er niet bij, naar welken tekst, evenmin of hij slechts uittreksels heeft willen geven. Zeker is het, dat bij Henry juist ontbreekt wat men thans allerminst zou willen missen.

²⁾ H. C. VII, bl. 73, noot 7. Den condoleantiebrief van Bucerus, Kalvijn's medeafgevaardigde, bezitten wij niet.

³⁾ Philippum et Bucerum rogavi, ut meis literis suas quoque adjungerent: quia hoc tibi non ingratum fore officium sperabam, si benevolentiae erga te suae testimonium aliquod tibi redderent. Het was een kiesche oplettendheid van Kalvijn. Zou men a priori hebben geloofd, dat Kalvijn niet alleen teer-, maar zelfs weekhartig kon zijn, en zekeren wellust kon vinden in het weenen om een geliefden doode? Toch was

woord bij hem weegt ¹⁾. Zij houden hem het voorbeeld van Jona voor, die evenmin gaarne naar Niniveh trok, maar geleerd heeft zich niet tegen Gods wil te verzetten. Zij wijzen op Paulus en Barnabas, zoo nuttig werkzaam te Antiochië, en die men toch heeft laten trekken, om het werk te volbrengen waartoe de Heilige Geest hen had aangewezen ²⁾. Op hem, Kalvijn, is thans van toepassing de gelijkenis van den goeden herder, die de negen en negentig schapen alleen laat, om het ééne verlorene op te zoeken in de woestijn, terwijl hier bovendien het verloren schaap zijn herder reeds te gemoet komt. Reeds de geografische ligging van Genève maakt de kerk aldaar tot een natuurlijk brandpunt van het licht des Evangelies ³⁾. Zij eindigen met den innig geliefden en vereerden man te bezweren, zijn plicht in dit belangrijk oogenblik niet te miskennen ⁴⁾.

Op den Rijksdag had ook Melanchton geleerd van Kalvijn een hoogen dunk te koesteren ⁵⁾.

het zoo: Nunc vero... nihil... amplius quam modicam levationem sentio, schrijft hij (No. 967) aan Farel (24 April), en bij voegt er bij: Quinetiam, quod fateri pudet, adeo lugere juvat, ut id ipsum quodam modo suave sit non proorsus a luctu liberari.

¹⁾ No. 961... Nostris literis quae (?) apud te plurimum... valere existimamus, inhortari volumus, ne vocationem hanc Dei negligas ac contempnas.

²⁾ Antiochia quaedam Argentina est... Non tam Calvinus quam ecclesia Argentina obtemperare debet, adeo ut non modo non retineat Calvinum, sed cunctantem et renitentem emittat ac abmandet. t. a. p.

³⁾ Nosti Gebennam in confiniis esse Galliae, Italiae, Germaniae, ut magna spes sit isthinc Evangelium latius in conterminas urbes disseminandi, et pomeria regni Christi ampliandi. Nosti Apostolum sibi delegisse metropoles, in quibus praedicavit verbum Evangelii, et quibus facile in alias urbes finitimas dimanaret. t. a. p.

⁴⁾ Haec sunt quae nos movent ut te rogemus, obsecremus, obtestemur, ne vocationem caet... Scis quam te amemus, quid tui causa et in gratiam tuam faceremus; scis quam te suspiciamus et colamus, et propter dona illa egregia tibi a Domino collata revereamur. t. a. p.

⁵⁾ Bédrot, predikant te Straatsburg, (die in November evenzeer aan de pest zou bezwijken) schrijft 20 April aan Bullinger:

Over dien Rijksdag zelf hebben wij niet meer te spreken. Kalvijn, in onderscheiding van Bucer, verwachtte er niets goeds van ¹⁾. De beraadslagingen van het Colloquium over theologische zaken, die reeds een onoverkomelijk struikelblok vonden in de kwestie der transsubstantiatie ²⁾, werden afge-

Philippus . . . huius (Calvini) ingenio delectatur magnopere, ut quo possint uti Protestantes inter triarios, adversus Phalangem insidiosissimam, quae duce Antichristo Romano extrema contra nos tentat. Melancthon's oordeel over Kalvijn heeft te meer waarde omdat wij No. 1012 lezen: *Mussitant Calvinum et Frechtum Ratisponae magis solitos* βουζιπρὸς ἐσω (op de hand van Bucer zijn) ἤ φιλίππὸς ἐσω, ofschoon de tegenstelling mij niet recht duidelijk is.

¹⁾ Reeds den 4^{den} April schrijft Kalvijn (No. 967), (verg. Deutsche Gesch. IV, 148 vlgg.): Certe si quid praeclare fiat, erit praeferens meum. Op 20 April werden de leden van het Colloquium benoemd: drie Roomsche-Katholieke en drie Hervormde theologen. Zij moesten beraadslagen, volgens Kalvijn, ut gloriam Dei, pacem publicam gentium omnium salutem prae oculis haberent. Sedert 11 Mei waren er slechts vier collocutores tot aan het slot, 25 Mei. De Keizer was bijzonder vriendelijk voor de Protestantsche heeren: *Comiter omnes excepti a Caesare, manus illis primo congressu et cum valedicerent porrecta*. Dit détail wordt bevestigd No. 969, uit welchen brief blijkt, dat het Colloquium begon 27 April. Voor de theologische discussiën zie No. 975. Over de diensten door Kalvijn aan Frans I bewezen, No. 1017, brief aan hem van de Koningin van Navarre. (Voor 1538, N. S. bl. 161, lees '41.)

²⁾ Illic fuit insuperabilis scopulus, t. a. p. Philippus et Bucerus formulas de transsubstantiatione composuerunt ambiguas et fucosas, die Kalvijn afkeurt, t. a. p. Verg. Brieven v. Melancthon, IV, 262 vlgg. Verg. H. G., No. 4008. Kalvijn meldt aan Farel (begin Juli 1541): *Ex quo in quaestione Eucharistiae semel dissilimus, de nulla alia potuit amplius inter nos convenire*. De Markgraaf van Brandenburg had nog niet medeweten van den Keizer den Vorst van Anhalt tot Luther gezonden, om van dezen op het stuk van de Avondmaalsleer concessiën te verkrijgen. Maar te vergeefs. Eigenaardig wat, C. O. XI, 243, Bédrot aan Grynaeus schrijft: *Advenit (Ratisbonam) quidam episcopus Ungaricus . . . qui Status Imperii ad ferenda subsidia contra Turcam fortiter est hortatus . . . At nostri interim de transsubstantiatione delitigant!* En Kalvijn t. a. p.: *Institit Caesar ut, ommissa religionis actione, ad illam consultationem se converterent Ordines (nl. over de hulp tegen de Turken). Cum illas inducias vidi datas esse, occasionem praeterire nolui: sic elapsus sum.*

broken door de ongunstige berichten omtrent de Turken, zoodat Kalvijn meent te kunnen vertrekken. Onder de deelnemers aan het Colloquium was aan katholieke zijde ook de bekende Eck. Hij werd te Regensburg door een beroerte getroffen, maar was weldra weder aan de betere hand. Wie zich hierin mocht verblijden, Kalvijn zeker niet ¹⁾.

Men mag aannemen, dat Kalvijns aarzelen omstreeks dezen tijd ten einde is. Nog van uit Regensburg richt hij, 31 Mei '41, een uitvoerigen brief aan zijne ambtgenooten te Zurich, in antwoord op hun schrijven; het is een overzicht van de gedraglijn, die hij tot dusver in zake het beroep gevolgd heeft ²⁾. Hij erkent zijn eersten schrik. Moest hij weer terug naar de stad, waaruit Gods weldadige zorg hem zoo kort te voren verlost had? Zoolang hij er vertoefd had, had hij de ongeloofelijk groote ellende, te Genève hem te verduren gegeven, met geduld doorstaan en nooit aan wegloupen gedacht ³⁾. Toen zijn positie te Genève bedreigd werd, had hij zelfs alles in het werk gesteld, om haar te handhaven, en daarin een ijver getoond, alsof hij voor zijn leven streed. Maar het was lichter een wankel kerk te schragen, dan een gevallen kerk weder op te richten. Destijds was het middel dat hij voorsloeg, om de geschillen bij te leggen, van de hand gewezen. Met gerust geweten had hij toen Genève verlaten, vast besloten zich voor goed uit het openbare leven terug te trekken. Voor den aandrang van Straatsburg was hij evenwel bezweken. En nu weder terug naar dat Genève, dat hem zoo onmenschelijk had behandeld?

¹⁾ Eckins, ut aiunt, convalescet: nondum meretur mundus ista bestia liberari. No. 976 (reeds aangehaald N. S., bl. 160).

²⁾ Een oude aantekening op de buitenzijde van dezen brief vat reeds den inhoud op de volgende wijs samen: Calvinus ostendit quis sibi sit animus redeundi Genevam. De brief is het antwoord op No. 964, boven aangehaald.

³⁾ No. 990. Hoc vere possum testari, nullum practeriisse diem quo non decies mortem optarem: relicta autem ecclesia alio migrare, ne semel quidem mihi in mentem venisse.

Maar hij wil geen wrok blijven koesteren ¹⁾. Hij heeft dan ook nooit gezegd, dat hij niet komen wilde, maar de zaak ernstig in beraad genomen; gewenscht, dat uit naburige gemeenten eenige mannen de gemeente van Genève zouden bezoeken, om daar den toestand op te nemen en hem dan van raad te dienen; beloofd zelf, zoo mogelijk met Bucer, naar Genève te komen, om zich op de hoogte te stellen. Slechts de Rijksdagen hebben hem vooralsnog belet aan zijn voornemen gevolg te geven. Was dit beletsel hem welkom geweest? Immers neen; want van den aanvang had hij gezegd, in dezen aan het gezag van zijn kerk te zullen gehoorzamen, en volkomen eenparig heeft de kerk van Straatsburg uitgemaakt, dat hij onmiddellijk na zijne terugkomst Genève zou bezoeken ²⁾. Zijne ambtgenooten Capito en Bucer verwachten evenwel weinig heil van zijn arbeid te Genève, wanneer Bern hem niet van harte steunt, en daartoe moet Bern door Zurich worden opgewekt ³⁾.

Het is herhaling van het ons reeds bekende. Maar de herhaling bewijst, dat Kalvijn volhard heeft op het eens gekozen standpunt. Dat standpunt zelf acht ik niet boven alle bedenking verheven. Met welk recht stelt hij zijn geweten onder het gezag zijner kerk, hij die het gezag der kerk verwierp? Waarom niet reeds in Januari, toen hij uit Worms terug was, zelfstandig een besluit genomen? Waarom naar Regensburg gegaan? Hij heeft daar de Fransche belangen uitstekend behartigd (zie No. 1017), maar gingen de belangen van Genève dan niet voor?

¹⁾ Neque tamen illa omnia moror quae mihi impedimento esse creditis: (hij bezigt verwonderlijk sterke nitdrukkingen) irrogatam mihi ignominiam, inhumanam tractationem et similia. An injurias meas ulcisci soleam, Deo et hominibus qui experti sunt relinquo judicandum.

²⁾ Scitis tamen nihil mihi in tanto negotio movendum esse sine ejus ecclesiae autoritate cui sum obstrictus. Porro, una omnium sententia est, ut cum primum ab istis comitiis erimus liberati, eo nos conferamus.

³⁾ Er is gevolg gegeven aan dit verzoek, zie No. 995, brief van den Raad van Zurich, in dato 7 Juni.

25 Juni is Kalvijn in Straatsburg terug ¹⁾. Waarom nu niet terstond de reis naar Genève aanvaard? De jaarmarkt van Straatsburg had vele Franschen gelokt, die wenschten hem te hooren preeken ²⁾; en vooral: hij wil niet gaan zonder Bucer, die nog op den Rijksdag toeft ³⁾. Het is nu reeds 16 Juli geworden ⁴⁾. Kalvijn begint 25 Juli de mogelijkheid aan te nemen, dat hij ten slotte toch alleen zal moeten reizen. 9 Augustus is Bucer terug, maar 13 Augustus heeft Kalvijn hem nog niet durven spreken van Genève,

1) Brief van Bédrot aan Grynaeus, in dato 27 Juni, H. C. VII, bl. 157, noot 1. — Omstreeks dezen tijd meldt iemand aan Myconius en Grynaeus: Papa in Germanias misit mirabiles indulgentias, quarum formae ad valvas habitationis Palatiique Caesaris affixa sunt gallice (sic) et latine. Papa tandem gratis vult indulgentias mittere ad Germanos, ut si singulis feriis 2, 4 et 6 jejunent, orent et confessi communicent, ut tandem Germania a Lutherismo liberetur. Durabunt autem istae indulgentiae non ultra mensem, quia aureae et gratuitaee sunt, non aureae et nummatae. H. C. VII, bl. 158. Een brief van Fabri aan Farel, van 17 Juni, bevestigt deze mededeeling. No. 1003.

2) Zie den in de vorige noot aangehaalden brief van Bédrot, en No. 1008, den brief van Kalvijn aan Farel. Het heeft hem nocite gekost, het verzet van Bucer en Melancton tegen zijn vertrek uit Regensburg te overwinnen. Neque me tam privatae meae rationes quam publicae, ut adeo instarem, impulerunt. Videbam scholam nostram ex quo coeperat Capito laborare (aan den vroeger vermelden pest), destitui. Verebar ne his nudinis ecclesiam praesentiam desideraret. (Gelijk men bespeurd heeft, zijn de brieven van Kalvijn aan ambtgenooten gewoonlijk in het Latijn. Het is geen toeval. Eens had hij aan Farel in het Fransch geschreven. No. 1011 maakt hij hierover zijne excuses: die Fransche brief was namelijk ook bestemd gelezen te worden door personen, die het Latijn niet machtig waren; dan, hij had te bed gelegen en geen secretaris bij de hand gehad aan wien hij een Latijnschen brief kon dicteeren.)

3) No. 1011. Hoc scribo, ut scias me non tergiversandi animo petere ut diem mihi prorogetis. Kenmerkend is het, dat Kalvijn Viret, aan wien deze brief gericht is, verzoekt hem inmiddels te berichten totam actionem inter duas urbes (Bern en Genève) ... non ut patronus alterius partis, sed ut historicus.

4) Van dien dag hebben wij een brief van Bucer, merkwaardig om de grootsche plannen die hij den Keizer toeschrijft. Na gesproken te

want Bucer heeft de handen vol met de uitgaaf van zijn rapport over het theologisch Colloquium van Regensburg, een arbeid die in September te Straatsburg in het Latijn het licht zag; en drie maanden later door een vollediger uitgaaf in het Duitsch gevolgd werd ¹⁾. Kalvijn heeft nu zelf spijt, dat hij op Bucer heeft gewacht ²⁾. Er was alle reden voor dien spijt. Er is iets onmannelijks in dit dralen. De Raad van Genève acht het niet weinig schadelijk voor de gemeente

hebben van Algiers, gaat hij voort: *qua capta patebit Caesari omnis Africa (sic) usque in Cyrenaicam postquam tributarios habet reges Fesae et Tuneti. Ibit ergo Imperator recta, Algeria devicta, Alexandriam, Aegyptumque (sic) sibi subiciet et Syriam. Tum se jungens cum Indis et Persis, profligabit ex Asia Turcos, inde etiam ex Europa. Postea convertimus ... Persas ad religionem Christi et restituemus hanc in tota Africa, Asia et Europa.* — Constantinopel bestookt van uit Azië! Juist het plan dat twee en halve eeuw later Napoleon zou ontwerpen!

¹⁾ Van de Latijnsche uitgaaf schrijft Bucer zelf: *Haec tumultuario ... congressimus, tempus enim mercatus urgebat, sed bona fide.* No. 4022, noot 3.

²⁾ *Me vero plus centies poenituit, quod Ratispona reversus non statim illuc accurrissem, t. a. p.* Zoo aan Viret. Hij voegt er als epiloog van den Regensburger Rijksdag bij: *Finis Comitiorum talis fuit qualem ego fore semper devinavi. Tota enim pacificationis actio (waaraan de meesten toch zooveel waarde hadden gehecht) in fumum abiit.* Kalvijn spreekt hier alleen van de pacificationis actio. In andere opzichten is hij met den Rijksdag wel tevreden: *Cette journée a apporté plus de profit qu'il ne semble: encore que rien n'y ayt esté mené à fin... Les serviteurs de Dieu ont eu lieu de parler, et ont fidèlement rendu témoignage à la vérité... Ce n'est pas petite chose que quasi tous les Princes naturelz, voyre mesmes aucuns Évesques... sont convaincus en leurs coeurs, que la doctrine preschée souz le Pape a mestier (besoin) d'estre corrigée, et que ce n'est pas sans cause que les protestans l'ont impugné et vitupéré... Encore est-ce plus grand chose, qu'ils n'ont point dissimulé leur jugement, mais se sont efforcez de donner lieu, au moins en partie, à la vérité... Il faut donques espérer que nostre Seigneur ne permettra cette semence estre destruite, mais donnera zèle et hardiesse à quelques princes d'exécuter ce qu'ils cognoissent estre de leur devoir.* H. G. VII, bl. 218, noot 10. En nog aan Viret: *Sentimnt tamen adversarii se non parvum vulnus accepisse. Et dies hoc magis declarabit.*

aldaar ¹⁾. Sedert het beroep waren nu reeds tien maanden verloopen. Farel schrijft ronduit aan Kalvijn, dat hij al lang te Genève had behooren te zijn; dat alle vromen zich over het uitstellen van zijn komst verbazen; dat hij den schijn op zich laadt, de kerk van Genève om den tuin te leiden. Buitengemeen scherp luidt zijn opmerking, dat Kalvijn beter had gedaan, zijn besluiteloosheid te toonen toen hij in '38 Farel noopte Genève met hem te verlaten ²⁾. Deze brief van Farel is hard, maar niet onverdiend.

Te Straatsburg dacht men er natuurlijk geheel anders over. Daar vond men, dat Kalvijn te veel haast had om te vertrekken ³⁾. De Raad neemt zijn dralen in bescherming tegen Genève. Kalvijn is nog gebleven omdat hij voor de Kerk in het algemeen nuttig kon zijn, wat slechts aan weinigen gegeven is. In Genève kan hij worden vervangen, maar wie zal zijn plaats innemen bij de behartiging van de algemeene belangen der Hervorinden? De Raad heeft hem niettemin thans verlof gegeven naar Genève te gaan, om zelf

¹⁾ No. 1025. Brief van dien Raad aan den Raad van Straatsburg: (Calvini) adventum ut ardentissimis expetimus votis, ita ejus moram sentimus huic ecclesiae nostrae non parum esse damnosam. Quam ob rem vos iterum atque iterum obmixe rogamus, ... ut quod vos vestris nuper literis facturos recepistis, id primo quoque tempore, non tam in nostram gratiam quam ecclesiae Christi, praestetis.

²⁾ Dudum advolasse debueras, etiam omnibus reclamantibus ... Expectas ut lapides vociferentur? No. 1026, Farel aan Kalvijn, 25 Augustus. Iets verder: Piorum quis est, quae Christi ecclesia, ... quae ... non stupescat te tandem differre adventum. Farel gevoelt meer dan ooit de waarheid van het woord: Prudentiores esse filios seculi filiis lucis ... Te quaeso ... vide ne mora ista pecces, et ecclesiam perdas et pium fratrem (Viret die, alleen, onder den arbeid bezweck) ... Rogant omnes et obsecrantur, ut omnia agam, ut te quam citissime habeant praesentem, quem tandem exoptant et magnis suspiriis queruntur absentem ... Non .. ludas illam ecclesiam! ... Vale et veni sed cito.

³⁾ Noot 4 van No. 1026. Bédrot schrijft aan Myconius: (Calvinus) protectionem suam minima accelerare nobis videtur: quod tibi in aurem dictum velim. Verg. No. 1028.

te zien, waar God zijn arbeid wil gebruiken ¹⁾. Maar de Raad hoopt, dat Genève, rekening houdende met die algemeene belangen, Kalvijn onmiddellijk zal terugzenden ²⁾. Dit schrijven is van 1 September.

Er is bij Straatsburg gebrek aan openhartigheid. Altijd, maar vooral in zulke gewichtige aangelegenheden, moet het zich wreken. Het heeft den schijn, dat de Hervormer geheel vrij naar Genève gaat, om in loco te onderzoeken, waar „de Heer zijn arbeid kan gebruiken”. Maar dit is niets meer dan schijn. Straatsburg bedoelt, dat Kalvijn Genève zal bezoeken, gelijk men thans zou zeggen „pour faire acte de bonne volonté”. maar dat hij er niet zal blijven. Op dien-zelfden 1 September, — Kalvijn was inmiddels al vertrokken, — zorgen de predikanten van Straatsburg nog eens opzettelijk, dat er bij den Raad van Genève hieromtrent geen verkeerde opvatting besta. Zij schrijven dien Raad, naar de vertaling van Viret: „Il (Calvin) est donq venu à vous, et a esté lâché de nous ³⁾ par ceste condition, laquelle nostre Conseil vous escript, c'est à sçavoir qu'il retourne ⁴⁾.” Dit klinkt zoo stellig mogelijk. Niettemin laten zij nog ruimte voor een alternatief ⁵⁾, zoodat men zich ten slotte

1) Consideraturus utro in loco Dominus ejus opera uti velit.

2) Ut communem Ecclesiarum necessitatem vestrae commoditati, praefereutes, eum nobis ecclesiae universae hic fructuosius inserviturum quam primum remittatis. Weinig helder gedacht. Hier weet al de Raad wat, volgens noot 1 Kalvijn nog moet onderzoeken. De laatste volzin van dezen brief begint met Eam. Om dit te redden, maakt Herminjard van het Quare, waarmede de voorlaatste volzin aanvangt, twee woorden. H. G., N°. 1028.

3) Dat zonderlinge „de nous” (alsof de predikanten den Raad van Straatsburg vornden) ontbreekt in het oorspronkelijk; zie volgende noot.

4) Het oorspronkelijk heeft: Venit ergo (Calvinus), dimissus ratione ea quam noster Senatus perscribit, ut ninirum redeat.

5) Sed sive redeat, quod praestare (!) omnino credimus, sive maneat istic, caet. No. 1029. De verwarring keert telkens weder. Ook in een schrijven van Bucer aan O. Myconius te Basel (altijd van 1 September): Hunc (Calvinum) . . . Senatus et nos modis omnibus retinere optavimus et laboravimus: sed urget illius conscientiam promissum, nostra con-

afvraagt, bij wien nu eigenlijk de beslissing stond: bij Straatsburg, bij Genève of bij Kalvijn?

In het schrijven van de Straatsburgsche predikanten is nog iets van geheel anderen aard, dat niet minder onze aandacht verdient. Wij zagen reeds bij Kalvijn zelf het voortduren van de Katholieke moraal, toen hij, afstand doende van eigen oordeel in zake het beroep van Genève, zich onvoorwaardelijk aan het gezag zijner kerk onderwierp. Iets soortgelijks ontmoeten wij in dien brief. De predikanten van Straatsburg gelasten den Raad van Genève, — niet de Heilige Schriften te onderzoeken, om te zien of Kalvijn de waarheid predikt, maar — naar hem te luisteren, of liever in hem te luisteren naar Kristus, opdat de Raad de leer en tucht van Kristus ¹⁾ vaststelle en beware zooals die is volgens het gevoelen van Kalvijn en de andere broeders, want zij hebben nu eens voorgenomen van hem Kristus te leeren. Het autoriteitsbeginsel kan moeilijk sterker worden gehuldigd en gehandhaafd.

Zulke waarnemingen verklaren het, dat wij, als niet woorden, maar daden onze maatstaf zullen zijn, tusschen het Schriftbeginsel van het Protestantisme en het Katholieke kerkbeginsel geen volstrekte tegenstelling kunnen aannemen.

scientia et voluntate factum, ut vel inviseret Genevatium ecclesiam et dispiceret, utra in ecclesia Christo fructuosius servire possit. Maar als dit laatste ernst was, waartoe dan dat „optare et laborare“? — In dezen zelfden brief van Bucer (No. 1030) vinden wij een eigenaardigen trek: Deinde Latomus adhuc forsam ducentis (florencis) ad vos et tolerabili matrimonio perducı queat, namelijk als predikant. Is quidem lactioris est vitae, caet. Wanneer men weten wilde, waarom Ds. Latomus naar Basel ging, zou dus het „cherchez la femme“ te pas zijn gekomen.

¹⁾ Zoo heeft Viret de oorspronkelijke uitdrukking opgevat, die luidt: *Audite eum, vel potius in eo Christum, ut imprimis disciplinam Christi, ejus et aliorum fratrum sententia, constituatis et servatis quoque . . . Cumque Christum ab hoc (Calvino) discere institutis, cogitate, caet. No. 1029. Hier ook te verg. No. 1048, van de Straatsburger predikanten aan den Raad van Genève: Domino Jesu in ipsius (Calvini) ministerio, quod praestabit indubie sincerissime, pie in omnibus obtemperetis.*

Voor Genève moet niet de Schrift het gezag zijn, maar de Schrift naar den zin, door Kalvijn en „de andere broeders” er aan toegekend. Het Katholicisme verlangt evenzoo, dat de Bijbel beslisse, maar de Bijbel naar de uitlegging van Paus en Kerk. De geheele tegenstelling verkrijgt voor de historische beschouwing meer en meer het karakter van een groot misverstand, zoodat wij wel aan de leer, maar niet aan de praktijk der Hervorming de dwaasheid mogen toeschrijven, de menschen te hebben veroordeeld, de godsdienstige waarheid te leeren kennen uit een, en nog wel uit een vertaald boek, geschreven in talen, die de overzetters zelf eerst begonnen te verstaan ¹⁾.

Wij weten reeds, dat op 1 September Kalvijn al was vertrokken. Hij reist evenwel niet op eens door naar Genève. Den 7^{den} September schrijft hij aan den Raad van uit Neuchâtel. Hij houdt zich daar op, omdat hij vernomen heeft, dat er in de kerk van Neuchâtel ernstige onlusten zijn uitgebroken ²⁾. Kenmerkend is zoowel het nieuwe talmen als

¹⁾ Het blijkt evenzeer uit hetgeen den destijds kort te voren overleden Grynæus wedervoer. Zijne drie laatste levensjaren (zie H. C. VII, bl. 234, noot 4) waren vergald geworden door zijne ambtgenooten, inzonderheid door Andreas Carlstadt, die er op stond, dat Grynæus den graad haalde van Theologiae doctor, omdat hij als professor eener universiteit belast was met de uitlegging van het Nieuwe Testament. Over dit verlangen schrijft Grynæus aan Bullinger, 4 Januari 1540: Hunc titulum papisticum . . . certum est nullo pacto admittere. Hij wil daarentegen alleen dit toestaan: in Synodo et coetu Ecclesiae, manuum impositione, ritu moreque Apostolico notari designarique . . . idque . . . pastoris nostri (?) autoritate.

²⁾ Tunc excitatus erat horribilis tumultus in ecclesia Neocomensi, ad quem restinguendum ex itinere deflexeram, schrijft hij eenige maanden later, H. C. VII, bl. 239 noot 1. Dezelfde uitdrukking in No. 1033, den in den tekst bedoelden brief: La présente sera seulement pour vous signifier que, ayant entendu à Soleurre qu'il y avoit quelque trouble en ceste église, (waarom vernam hij het eerst daár? waarom niet van Farel zelf, die hem immers (No. 1021) na 31 Juli had geschreven?) j'ay esté contraint selon Dieu de me destourner de mon chemin, pour veoir sy je y pourrois aucunement remédier de ma part.

de reden. Kalvijn laat zich geheel uit eigen beweging (contraint selon Dieu) in met de innerlijke aangelegenheden van een gemeente in Zwitserland, waarmede hij als beroepen predikant van Genève in geëenerlei officiële betrekking stond. Gevoelde hij zich eenigszins als opperherder? Of dreef hem alleen de vriendschap voor Farel? De onlusten waren namelijk het gevolg van de ons reeds bekende „vehementie” van dezen predikant. Met groote vrijmoedigheid, — de gegevens ontbreken om te beslissen of dit woord hier niet te zacht is, — had hij de kerkelijke tucht te Neuchâtel toegepast ¹⁾. Wij komen later uitvoerig op dit voorval terug.

¹⁾ Het was geschied op 31 Juli; il avait censuré (met naam en toenaam of met volkomen doorzichtige omschrijving?) l'une des filles du Gouverneur (George de Rive, zie No. 4032, noot 8), parcequ'elle refusait (hare beweegreden wordt hier niet opgegeven), depuis plusieurs années, de vivre avec son mari. Aussitôt une foule . . . s'était rassemblée devant l'Église et avait décidé que Farel quitterait Neuchâtel. No. 4046 noemt Farel haar een Jesabel.

Als om te zorgen, dat wij ons den toestand der vroegste Hervormde gemeente niet te rooskleurig voorstellen, deelt de *Correspondance des Réformateurs* ons mede, dat Ds. Pierre Foret juist van deze moeilijkheden, waarin Farel zich bevond, gebruik maakte om hem aan te vallen, wetende, dat hij daarbij op veler goedkeuring kon rekenen. No. 1031. Foret was sedert '39 predikant van Montbéliard. Den 6den September kwam er van de Classis van Payerne een schrijven tegen hem in bij het Consistorie van Bern, onder den titel: Causae aliquot quare P. Foretus a ditione Montisbelgardensi ejectus sit. Onder die „causae” komen vreemde dingen voor; o. a. dat bij vele broeders beschuldigd had hetzij van dronkenschap, hetzij van ketterij; dat hij decem pueros ex ecclesia sua in Burgundiam ad Papistas baptisandos ferri passus (est); dat hij vele nieuwigheden had ingevoerd, als private avondmaalsviering, en haar had toegestaan aan iemand die de Heiligen aanriep. No. 1032. — Hoe overvloedig ook ingelicht, zullen wij ons toch altijd moeilijk een samenhangende voorstelling maken van die vroegste gemeenten. Om slechts dit te noemen: Een Protestantsche ketterjager, die kinderen Roomsch laat doopen! Een Protestantsch avondmaal, gewenscht door iemand die Heiligen aanroept!

Leerzaam is in ditzelfde opzicht (behalve No. 1080 over Antoine Froment) No. 1074 (Farel aan Kuntz): Plerique sunt qui non plaris faciunt ecclesiam quam calceos: si ariserint (scil. calcei), contendunt habere

Het oponthoud te Neuchâtel, dat, gelijk de Hervormer zelf toegeeft, voor die kerk geen vruchten droeg, was van korten duur. Kalvijn vertrekt 8 September en komt dienzelfden dag te Bern aan met twee brieven (van Straatsburg en van Basel), die vrijgeleide en aanbeveling voor hem vroegen, als voor een betrouwbaar, Godvreezend en vredelievend man ¹⁾. Deze brieven waren hem niet zeer naar den zin ²⁾. Kalvijn meent zelf aanbeveling noch vrijgeleide noodig te hebben, daar hij noch een misdadiger is, noch te reizen heeft in vijandelijk land. Hij ontvangt niettemin wat Straatsburg en Basel had-

vel precio vel precibus; si rursus non placuerint, exant et valere sinunt. Norunt non pauci technas quibus piis imponant . . . Quid non audeant in Ecclesia? Current, recurrent, neque missi neque dimissi. Sunt et nonnulli (scil. pastores) qui, se deteriores si possint subintroducere, putent se statim tutos, suaque vitia alienis, quae maiora credunt, velata, non videri.

¹⁾ Simul alque Bernam appuli, literas obtuli vicario Consulis. Postquam legit, dixit Argentinenses et Basilienses petere ut mihi daretur salvus conductus. Respondi hanc postulationem esse supervacua, quia neque ego facinorosus essem, neque in terra hostili versarer. Deinde exposui quid illi intelligerent. Senatus nihilominus crassa ignorantia sic accepit quod de conductu scriptum erat. Quominus Senatui adirem adversa valetudo impedivit. Nec videbam quantum operae precium facturus essem. Postea excusavi proconsuli, cum rogaret cur non venissem ipse. Responsum est a Senatu, nihil esse mihi opus fide publica, in pacata regione. Caetera officia mihi esse paratissima. Vides quantum Indibrium. Kalvijn schrijft dit een en ander aan Farel van uit Morat, in dato 10 September, No. 1035. Hij voegt er bij: causam tuam (de onlusten te Neuchâtel) egi, ut indicare potes, non negligenter. Missa est legatio. Nihil amplius potui impetrare. Tot de «legatio» was reeds 7 Sept. besloten. Waarom zoolang na 31 Juli? Farel was inmiddels te Neuchâtel «en amyable arrest», zoo als de Raad van Bern zich uitdrukt in een brief aan den Raad van Neuchâtel. Dat arrest moest tot 25 Sept. duren. Bern vraagt et raad «en toute amour et benivolance que . . . ledict Pharel soit encores ung pent de temps comporté et suporté par vous.» Men begrijpt, dat Bern Farel veel liever te Neuchâtel zag blijven. Hierop volgt dan de brief aan Farel zelf, aangehaald bl. 2, noot 6.

²⁾ Salvus ille conductus et alia . . . leviter fateor, pupugerunt memm animum, schrijft Kalvijn nog meer dan een maand later, No. 1053.

den verlangd. De Raad van Bern stelt zich geheel tot zijn dienst, maar Kalvijn ziet in deze bereidwilligheid louter komediespel. Ook de predikanten van Bern, Erasmus Ritter en Simon Sultzer, bejegenen hem met groote welwillendheid. Het zal Kalvijn niet gespeten hebben, dat Ds. Kuntz juist afwezig was, ofschoon hij toch den man miskende (zie later).

Een paar dagen later is Kalvijn eindelijk te Genève; het is in het begin van dit hoofdstuk reeds gebleken. En hij komt er, om er te blijven ¹⁾. Farel had hem zeker niet uit Neuchâtel laten vertrekken, dan tegen de belofte, zich voor goed aan de kerk van Genève te zullen wijden ²⁾.

¹⁾ Raadszitting van Genève op 13 September '41: »Et, quant à lui [Calvin] s'est offert d'estre toujours serviteur de Genève.

²⁾ No. 1039 aan Farel, 16 Sept.: Quod bene vertat Deus, hic retentus sum, ut volebas.

HOOFDSTUK II.

KALVIJN EN DE TROEBELEN TE NEUCHÂTEL.

Wij lezen dat Kalvijn met gejuich ontvangen werd door alle vromen ¹⁾. Het blijkt niet, dat hij met een enkel woord heeft gerept van de bedoeling, waarmede Straatsburg hem had laten trekken. In zijn brief aan den Raad dier stad, gaat ook de Raad van Genève op die bedoeling niet ernstig in ²⁾. Van een onderzoek naar de plaats, waar het Gods wil behagen zal, Kalvijns arbeid te gebruiken, is geen sprake. Met zekere naïveteit geeft Genève te kennen, dat de ingenomenheid, waarmede Straatsburg van Kalvijn gewaagt, de eigen begeerte van Genève, om hem te hebben en te houden, des te grooter maakt ³⁾. Genève zal dan ook goed voor

1) Plura de jucundo Calvinii adventu et piorum applausu nil opus est scribere, cum abunde scribat Viretus. No. 4044. Fabri aan Farel.

2) Hac vestra qua in nos utimini humanitate in restituendo Calvino suae ecclesiae, quam ei ita Dominus commiserat, ut non facile potuerit ejus curam bona conscientia abjicere, ac eo se penitus onere exonerare quod semel fuerat eius humeris a Domino impositum. Juist alsof 23 April 1538 daar niet tusschen lag!

3) Satis intelleximus quam gravate hominem amiseritis... non quod gravaremini id nobis praestare officii, sed quod vobis aliud non vestrae solum sed et universae ecclesiae necessitas suadere videretur. Argumenta quibus persuadere conamini quam id futurum sit in rem Ecclesiae ut apud vos maneat, non temere damnamus aut vana esse judicamus; sed

hem zorgen, zelfs waken voor zijne gezondheid, hem uit dien hoofde ruim betalen, hem een huis geven met een tuin en laken koopen voor een toga met bont ¹⁾. Bovendien schrijft de Raad, dat, als de Kerk in het algemeen Kalvijn noodig heeft, het zal blijken, hoe hij niet in meerdere mate de leeraar is van Genève dan van Straatsburg. Eindelijk, de Raad wil het voorbeeld van Straatsburg volgen en ook het algemeen belang in het oog vatten, maar als hij dat doet, acht hij het onwedersprekelijk, dat Kalvijn te Genève veel beter dan in Straatsburg de algemeene Kerk tot sieraad en nut zal kunnen verstreken.

Voor de kennis van de denkbeelden over hygiëne in dien tijd verdient het opmerking, zoowel dat men te Genève aan een tuin voor Kalvijn heeft gedacht, als, en vooral, dat niemand, hetzij te Neuchâtel, hetzij te Morat, hetzij te Bern, hetzij te Genève, eenig bezwaar heeft gemaakt, om Kalvijn te ontvangen, terwijl hij toch onmiddellijk kwam uit een stad, die door de pest was aangetast ²⁾. Dat dit nog altijd het geval was en in geen geringe mate, wordt bewezen door den brief, dien de predikanten van Straatsburg, in dato 29 September, richten aan den Raad van Genève. Zij zijn over het blijven van Kalvijn aldaar natuurlijk volstrekt niet gesticht; zij zien niet in, waarin hij juist voor Genève nuttig kan zijn; waarom hij dus de zekere positie in hun midden moet verruilen tegen een

quo magis eius praesentiam vobis necessariam affirmatis, eo magis nostram nobis necessitatem ob oculos contemplandam ponitis, et magis nostrum accenditis ejus retinendi desiderium. Nihil enim isthuc praestare potest quod hic non possit multo cumulatus. No. 1941.

¹⁾ Registre van den Raad, in dato 4 October: Salaire de M. Jehan Calvin... lequel est homme de grand sçavoir et propice à la restauration des églises chrestiennes et supporte grandes charges des passans. Sur quoy résolu que il aye de gage pour an cinq cents florins, douze coppes de froment et deux bossots de vin, et qu'il doibge fère le serement céans. No. 1041, n. 3.

²⁾ Men verklare het zooals men wil, maar te Bern brak in September '41 de pest uit. (Zoo meen ik althans te moeten verstaan H. G. VII, bl. 285, noot 11; verg. evenwel VII, bl. 506) in November te Bienne, bl. 293, n. 25; 15 Oct. nadert zij langzaam Genève.

positie te Genève, die zij uit haren aard onzeker achten. Zij wenschen Genève zelfs vele Kalvijns toe als zij den hunne slechts mogen behouden. Een bezoek van Kalvijn hebben zij toegelaten, en zouden gaarne bij dat bezoek een der hunnen hebben medegegeven, wanneer niet een vrij erge pest de kerk van Straatsburg bezocht ¹⁾. In verband met dit laatste is het vreemd, dat Kalvijn zijn vrouw niet terstond heeft medegenomen, om haar zoo snel mogelijk aan de verpeste omgeving te ontrukken. Zij vertrok uit Straatsburg eerst einde September ²⁾.

De eerste kerkelijke daad van Kalvijn als predikant van Genève, waarvan de *Correspondance* blijk geeft ³⁾, brengt ons terug naar Neuchâtel. Het is een poging, door de gezamenlijke predikanten te Genève aangewend, ter vereffening van de moeilijkheden, waarin Farel was gewikkeld.

Wij zullen eerst zien wat te Neuchâtel gebeurd is sedert Kalvijn (7 September) beproefd had, er den vrede te herstellen;

¹⁾ No. 1048. Sed nos Dominus injecta manu retinuit: pestem enim satis saevam nostrae ecclesiae immisit. Zij willen evenwel berusten. Cum itaque Calvinus ipse vobiscum et cum fratribus in re praesenti statuit se revocari divinitus ad vos, nos libenter haec credimus acta esse spiritu Christi. Kalvijn beschouwde de pest geheel theologisch. Cum pestem ita saevire audio, non habes quid dicam, nisi Deum armata manu certare cum nostra pertinacia. N°. 1053; 15 Oct. '41. . . . Quid ergo restat, nisi ut ad preces confugiamus et lachrymas? quod fit certe nimis segniter. Quo magis verendum est, ne isto tanto torpore iram iudicis nostri magis adhuc provocemus.

²⁾ 27 Sept. is zij volgens No. 1046 nog reizende, zie noot 24. No. 1053, noot 1, van Kalvijn aan Bucer, in dato 15 October. Idelette Kalvijn was waarschijnlijk toen eerst sedert een week te Genève terug. De voerman die haar van uit Genève had afgehaald in een wagen met drie paarden bespannen, was, heen en terug, 22 dagen onder weg geweest en werd voor zijn moeite betaald met ruim 7 florijnen. De wagen en de paarden waren het eigendom van de stad, en 11 October besloot de Raad ze aan den meest biedende te verkoopen.

³⁾ Het waren Jehan Calvin, Aymé Champereau en Jacques Bernard. Onder dezen missen wij Viret, maar juist hij werd door deze zijne aamtgenooten met de zending te Neuchâtel belast.

en vervolgens stilstaan bij hetgeen Kalvijn verder deed ter bereiking van hetzelfde doel.

De onlusten, die door Farel's heftig optreden tegenover de dochter van den Gouverneur waren uitgebroken, werden door een deel der bevolking hem volstrekt niet ten laste gelegd. Zij, op wier oordeel hij den hoogsten prijs mocht stellen, hielden het er voor, dat hij eenvoudig zijn plicht had gedaan, door de ontrouwe echtgenootte aan den hare te herinneren; dat niet hij voor de gerezen onlusten aansprakelijk moest worden gesteld, maar alleen Satan in eigen persoon ¹⁾. Wij bespeuren niet, dat de Raad van Neuchâtel eenige moeite doet, om aan Farel's werkzaamheid aldaar een einde te maken. Wel wenscht die Raad op 9 September, dat Farel voor eenige dagen Kalvijn naar Genève moge vergezellen ²⁾. Het zou natuurlijk een eervolle rehabilitatie voor hem zijn na zijn verjaging in April '38, met Kalvijn terug te keeren. Maar de Raad is toch ook zeer stellig van oordeel, dat Farel de man is, om bij de eerste pacificatie van Genève Kalvijn den arbeid te verlichten ³⁾. Wensch en meening getuigen van ongeveinsde achting voor zijn persoon. Het was op 9 September nog onzeker of Farel geneigd zou worden bevonden, de reis naar Genève te ondernemen ⁴⁾, die hij trouwens ondernomen zou hebben op verzoek van Genève

¹⁾ Zoo schrijft Kalvijn No. 1039: Quando tibi cum Satana est certamen, et sub Christi vexillis militas, dabit victoriam is qui te armavit atque in hanc pugnam pertraxit. Kalvijn voegt er evenwel met groote oprechtheid bij: Verum quoniam bona causa bono actore indiget, vide ne sic tibi indulgeas, ut sit aliquid quod boni quoque merito desiderare in te queant.

²⁾ In het Registre du Conseil van Genève vinden wij reeds onder 1 Mei '41 dit volksbesluit opgeteekend: Pour ce qu'il n'y a point qui a consenti à déchasser le serviteur de Dieu, chacun a levé la main qu'ils les tiennent pour gens de bien et de Dieu, et peuvent aller et venir en secreté comment (comme) Farel, Caulvin, Sannier et autres.

³⁾ Espérans (No. 1034) que par iceulx (Kalvijn en Farel) les troubles que sont estez par cy-devant faictes seroyent restaurées, et la gloire du Seigneur de plus en plus augmentée.

⁴⁾ Verg. No. 1026, noot 5.

zelf. Men begrijpt, dat hij in de gegeven omstandigheden zich moeilijk uit Neuchâtel kon verwijderen, zonder zich aan verkeerde uitlegging van zijn vertrek bloot te stellen. Hij kon ook bezwaarlijk heengaan, want Bern had de aangelegenheid te Neuchâtel reeds ter hand genomen. Bern besloot den 7de tot een gezantschap, al nam het blijkbaar de zaak niet bijzonder hoog op ¹⁾. De gezanten kwamen Zaterdag 10 September aan en bleven tot den daarop volgenden Dinsdag. Daags daaraan waren zij weder in Bern terug. Zij gaven terstond verslag van hun bevinding, zoodat nog dien eigen dag door den Raad van Bern aan den Raad van Neuchâtel kon worden geschreven. Naar dat schrijven ²⁾ hadden de gezanten tweeërlei aanbevolen. Vooreerst: Neuchâtel moest op dit oogenblik Farel niet ontslaan, daar het niet den schijn mocht hebben, dat hij genoodzaakt was geweest voor een oproerige menigte te wijken; dan, Neuchâtel moet het gewicht dezer zaak niet overdrijven en geen haast maken met de beslissing. Als de oneenigheid niet was bij te leggen, kon men altijd nog zien wat het algemeen welzijn in dezen vorderde.

Ziedaar de officiële uitkomst van Berns enquête te Neuchâtel. Maar officieus schreef Bern aan Farel zelf ³⁾, dat de gezanten zijne werkzaamheid te Neuchâtel als geëindigd beschouwden, overmits zij toch geen vrucht meer zou kunnen dragen ⁴⁾ en hij dus verstandig zou doen met uit eigen beweging van standplaats te veranderen.

¹⁾ Notre fidèle ami, Hauns Wunderlich, zoo werd door den Raad van Bern geschreven à l'avoxyer L.-I de Watteville, nous a informés par lettre, qu'il y a quelque discorde entre nos combourgeois de Neuchâtel, à cause de Farel (zonder vermelding van eenigen titel). Là-dessus nous avons décidé de vous y envoyer avec notre trésorier etc. Zoo de duitche vertaling bij H. C. VII, bl. 244 en No. 1047, van uit Thonon (Verg. No. 1043, van A. Thomassin).

²⁾ No. 1036.

³⁾ No. 1037.

⁴⁾ Vêtu que les cœurs de la pluspart du peuple de Neufchâstel son tellement aliénés de vous, que n'en pouvés espérer que scandalle, sans fruit. Verg. No. 1043. Cum pars farelum in summi pastorem agnosceret

Hoe Farel zelf dezen wenk opneemt, zal aanstonds worden medegedeeld. Zijne ambtgenooten waren het met de appreciatie der gezanten volstrekt niet eens. Zij achten geenszins, dat Farel's taak te Neuchâtel is afgeloopen, omdat hij daar al te zeer de ontevredenheid zou hebben gewekt. Wie heeft beweerd, dat Farel de gemeente niet meer zou kunnen stichten? Een groot aantal in de gemeente begeert zeer stellig, dat Farel niet vertrekke ¹⁾. De wenk van Bern is slechts een wenk in schijn; het is metterdaad niets minder dan een verbanning ²⁾. Deze zelfde ambtgenooten achten het evenwel

se negaret, pars ne alium quidem quam Farellum habere aut velle ostenderet, contrariisque digladiarentur studiis, legatis postulautibus, consensuque omnium, res haec iudicio Bernatum tota commissa est. Sed negligentia ac socordia nostrorum summa in hoc profecto extitit, quod cum alii coram legatis ita verba facerent, quasi antea jam multitudine convocata certamen fuisset initum, utri plures utrius essent sententiae; quasque pars ea plures habuisset quae Farellum in pastorem sibi ecclesiasticum recusabat, nostrorum nemo quisquam tum surrexit qui factum hoc negaret, — sive non satis attenderent quid illi dicerent; sive tum forte aberant qui audacter restitissent. Quare Legati a maiori numero civium recusari fratrem falso persuasi, Bernam reversi sunt Senatunque ita docuerunt. Tegen deze geheele voorstelling zal met kracht worden opgekomen; zie later.

1) Qui vero fratres ex plebe sunt, certum fratrem inter se deligunt qui eo profectus Senatum (te Bern) et voce et literis doceat, eum pro veris falsa credidisse, nec unquam multitudinem in hoc congregatam fuisse ut videretur, pluresne vellent Farellum an nollent pro pastore; sed nec tam multos esse qui cum nolint, quam qui velint; id quod certum est, si accipiantur illi quorum autoritas in agendis rebus esse debet, seniores dico ac primos quosque in familiis ac domibus. Bij dezen vergeleken vormt de turba lascivientium adolescentium, die op saltationes et nequitiae omne genus hopen, een kleine minderheid. No. 4043.

2) Hinc accedit quod tumultus ille nulla justa de causa, neque ab universo populo excitatus est, sed sola conjuratione quorundam qui nec Deum timere, nec obedire verbo ejus videntur. Nemo enim ex tota civitate, neque Praeses ipse (de Gouverneur van Neuchâtel), neque Senatus, neque privatus aliquis, unquam antea fratrem ipsum admonerat ut alio migraret propterea quod (ut nunc illi dictitant) non aedificaret ecclesiam Neque enim dubium esse, quin alio proficisci consulere genus sit exilii. Dit alles werd geschreven door de Classis van Neu-

geraden, Bern niet voor het hoofd te stooten, door Farel tot verzet aan te manen. Zij besluiten dus de buitenlandsche kerken over de zaak te raadplegen ¹⁾, ofschoon naar hun eigen gevoelen Farel blijven kan en moet ²⁾, daar zijn vertrek aan de kerkelijke tucht een gevoeligen slag zou toebrengen ³⁾.

Zoo was de stand van zaken op 29 September, toen Kalvijn met twee zijner Geneefsche collegaas zich officiëel met de aangelegenheid inliet. Zij wenden zich tot den Raad van Neuchâtel met een brief, dien Viret overbrengt, en waarin zij hunne goede diensten aanbieden. Gedrongen door hun plichtgevoel, als leden van een en hetzelfde lichaam, gaan zij over tot dezen stap ⁴⁾.

Viret vertrok in het bezit van een instructie, die hem voorschreef welke remonstrantiën hij den Raad van Neuchâtel moest doen hooren ⁵⁾.

châtel aan de predikanten „du pays romand” No. 1038; zie het antwoord van Thonon No. 1047.

1) Brief van Mathurin Gordier: ut . . . consulerentur ecclesiae Gallicae, atque adéo Germanicae (waarbij H. C. VII. bl. 252, noot 9, aantekent: les églises de la Suisse romande et celles de Berne, Bâle, Strasbourg, Constance et Zurich). Zie evenwel volgende noot.

2) Antoine Thomassin aan de predikanten van Bienne: Visum ergo est fratribus ministris, ut Farelus causas quibus ipse judicaret illam ecclesiam ad quam a Deo tan perspicue esset vocatus, in tanta seditione deserere sana conscientia se nullo modo posse, Bernam rescriberet.

3) Thomassin dringt er ook bij de predikanten van Bienne op aan: quam maxima diligentia (agent) ne ita omnis disciplina evertatur ecclesiastica.

4) En tant que nostre vocation et office porte à esteindre ce scandale . . . pour satisfaire à nostre conscience, selon le debyvoir de nostre ministère, qui nous oblige et contrainct de nous entremectre en cette cause, veu qu'elle est ecclésiastique et ainsi nous attouche, en tant que nous sommes membres d'un mesme corps. Men ziet duidelĳk het kerkrechtelĳk beginsel van Kalvijn in de praktijk. Hij neemt bĳkbaar niet aan, dat er ettelĳke Hervormde kerken naast elkander bestaan, waarvan ieder geheel autonoom is; hij neemt aan één groot kerkelĳk lichaam, en acht zich geroepen, ja verplicht zich te mengen in de innerlĳke aangelegenheden van een gemeente bĳ welke hij niet is aangesteld. N°. 1049.

5) La somme des choses que nous desirons que notre frère Maistre

Deze instructie schreef Viret voor: 1°. de beweegredenen uiteen te zetten die tot deze tusschenkomst hadden geleid: het was een eisch van de gemeenschap der Heiligen en van den bijzonderen band van Genève op Neuchâtel; 2°. de wijze van handelen te herinneren die bij het ontslaan van een predikant behoort te worden in acht genomen: een geestelijke rechtbank is hiervoor noodig, niet een oproerige volksstem; 1) 3°. te betoogen, dat een wettigen predikant te ontslaan langs onwettigen weg, een beledigen is van God zelf, immers een verijdelen van de roeping die zulk een predikant van God zelf heeft ontvangen; 4°. mede te deelen welk een hoogen dunk de predikanten van Genève koesteren omtrent Farel 2); 5°. te waarschuwen tegen de gevolgen der afzetting 3)

Pierre Viret remonstre à la Seigneurie de Neuchâstel en nostre nom, le priant de suivre ce que sera icy conché, comme instruction. H. C. VII, bl. 273 vlg.

1) Par forme de jugement, voire spirituel, ce non point par sédition ne tumulte. Et quant il se fait autrement, que c'est deshonorer Dieu et troubler la police de sa saincte cité.

2) Item, quelle opinion nous avons de Farel, et en quelle estime il est envers tous fidèles: c'est que nous le jugeons avoir bien et loyalement tousjours versé en l'œuvre de Nostre Seigneur, et pourtant qu'on ne le peult priver du ministère, jusques à ce qu'il apparoiſtra du contraire, sinon contre droiet et raison.

3) Les advertir des inconveniens qui en pourront advenir tant en leur ville, comme dehors. Singulièrement les scandales qui s'en ensuyvront. Que ce sera pour diffâmer l'évangile de Nostre Seigneur entre les meschans, offenser tous les bons, troubler les infirmes, et que comme leur esglise a esté bien renommée, qu'elle sera d'autant plus descriée. Que devans leur ville les bendes s'en pourront enflamber d'avantaige, jusque à mutineries et basteries, et mesme que entre les ministres il s'en pourroit engendrer quelque schisme. Alléguer, si bon lui semble, quelques exemples anciens, sans attoucher le temps présent. Dit allerlaatste slaat natuurlijk op het verdrijven van Kalvijn en Farel uit Genève in April '38. Daarop mag Viret te Neuchâtel dus niet wijzen, volgens Kalvijn c. s. Zeer eigenaardig komt hier weder het verschil uit tusschen de beide mannen. Kalvijn zegt: niet spreken over het gebeurde in '38, terwijl Farel in een brief van 27 Sept. aan Kalvijn juist met alle kracht daarop gewezen wil zien: Nec reputarem inutile, si ista tota ecclesia (Genevensis) quae suo magno malo et ingenti dede-

en het losbarsten van Gods toorn 1).

De instructie is leerzaam voor de kennis van de kerkrechtelijke denkbeelden in de eerste tijden der Zwitsersche Hervorming, of misschien juist van hunne afwezigheid, althans van hun weinig ontwikkelden toestand. Beschouwingen van zeer uiteenloopenden aard worden hier door elkander gemengd. Voor onze tegenwoordige opvatting was de geheele kwestie te Neuchâtel uiterst eenvoudig. Men had te vragen: vooreerst, is Farel zijne bevoegdheid te buiten gegaan? dan, wanneer deze eerste vraag ontkennend beantwoord werd, heeft hij verstandig gehandeld met van zijne bevoegdheid gebruik te maken? Eindelijk, zoo dit laatste werd toegestaan: was dit gebruik maken van zijn bevoegdheid geschied in overeenstemming met den Kristelijken geest der zachtmoedigheid? De eerste vraag was alleen dan praktisch, als reeds vaststond voor welke autoriteit hij ter verantwoording kon worden geroepen; welke autoriteit hem casu quo, door vermaan, schorsing of afzetting, aan de grenzen zijner bevoegdheid kon herinneren? De tweede en derde vraag lieten ruimte, niet voor een officieele beoefening, maar alleen voor een vertrouwlijk schrijven

core, maximaque omnium offensione, didiscit [didicit: Farel schreef uiterst snel en slordig, verg. zijn brief N°. 1026] quam sinet perniciosi tumultuantes, et quam supra modum cavendum ne pellantur pastores, modis omnibus aditatur persuadere huic ecclesiae tumultus ut vitet et statim occurrat, detque operam, si quis in aliquem habuerit aliquid, sancte id expediatur, non per seditionem,.... et ut mortem horreat datum a Domino pastorem fugare, ne una Christum expellat [ook hier weder dat zelfgevoel, waarop reeds hierboven, bl. 38, noot 1 werd gewezen]; et eiusmodi alia quae potestis ipsi conjicere, ut melius multo novistis. Aan dat conjicere posse zal het Kalyijn niet gehaperd hebben; maar hoeveel verstandiger is hij dan Farel. Het was natuurlijk volkomen waar, dat Neuchâtel juist hetzelfde dreigde te doen als hetgeen Genève in '38 had gedaan, maar het woord, thans van de kerk van Genève uitgaande, zou aanmerkelijk verzwakt zijn geworden, wanneer Neuchâtel aanleiding werd gegeven, onmiddellijk te antwoorden: wat hebt gijzelf gedaan, dat gij n thans het recht heeft ons te waarschuwen?

1) Les admonester que c'est (ce que) l'ire de Dieu a coutume d'apporter, quant nous la provocons

van Kalvijn aan den al te onstuimigen ambtgenoot, gelijk aan den Raad van Neuchâtel die licht, om het onverstandige en onkristelijke dat haar aankleefde, de plichtsbetrachting zelve van Farel had kunnen miskennen.

Zoo redeneeren wij. Kalvijn ¹⁾ redeneerde anders. Tusschen het ethisch, het juridisch en het utlistisch gezichtspunt weet of verlangt Kalvijn niet te onderscheiden. De vraag naar Farel's bevoegdheid raakt hij niet aan. Die naar het recht waarmede Genève tusschenbeide treedt, wordt beantwoord met een beroep op de gemeenschap der Heiligen die natuurlijk de inmenging ook van leeken zou rechtvaardigen. ²⁾

Spreekt Kalvijn alleen naar zijn eigen beste weten, naar zijn gemoedelijke overtuiging? Nêen. Hij schijnt een kerkelijke verordening te kennen op het ontslaan van predikanten ³⁾.

1) Wij mogen hier alleen van Kalvijn spreken. Van Champereau en Bernard, zijne kollegaas te Genève en medeonderteekenaars. evenals van H. de la Mare, schrijft Farel: *Quid valeat pius collega (Viretus), satis intelligunt qui adiuncti sunt fuci, N°. 1061 (verg. noot 12: C. O. lezen, natuurlijk ten onrechte, intelligo... cui); en Kalvijn zelf, N°. 1064: Scis (tot Farel) quales habeam commilitones, hoc remoto [scil. Vireto].*

2) Het eerste punt der instructie luidt woordelijk: *Il aura à faire excuse de ce que nous nous entremeslons de cest affaire, leur déclarant que cela est du deivoir de nostre office; car la communion des Sainctz emporte cela principalement, que les esglises voisines ayent sollicitude mutuelle de se conserver l'une l'autre, et quand il survient quelque nécessité à l'une, que l'autre luy survienne.* Zonderling: Kalvijn vervult een plicht en laat zich verontschuldigen, dat hij dien plicht vervult. Hij spreekt krachtens zijn ambt en bewijst dit met een beroep op de gemeenschap der Heiligen, die toch wel aan alle »Heiligen», en niet alleen aan alle predikanten dezelfde taak zal opleggen; hij wijst op die gemeenschap, onbegrensd in haar wezen, en beperkt haren invloed tot de naburige kerken; hij wil een dier naburige kerken behouden en bekomert zich niet over de vraag naar hare autonomie. [Hoe het in 't Waadtland met de »gemeenschap der Heiligen» op ruimer schaal geschapen stond, blijkt H. C. VII, bl. 288, noot 5.]

3) *Après leur remonstrera quel ordre nous pensons deivoir etre tenu en l'esglise à déposer un ministre.* Verder beroept hij zich op la (welke?) *police de la sainete cité [de Dieu].* Zie evenwel later bl. 55, noot 1.

Hij wijst ten slotte op de schadelijke gevolgen die uit een onrechtvaardig verleend ontslag zullen voortvloeien. Maar als er een kerkelijke verordening bestond, en men het er over eens was wie haar had te handhaven, was het zonderling de overtreding op te vatten, niet als een misdrijf, waarop een penale sanctie stond, maar als een daad van zuiver zedelijken aard, waarbij alleen spraak is van een Goddelijk wraakgericht. Er is hier klaarblijkelijk een verwarring van denkbeelden, waar misschien iets achter schuilt. Het is uitsluitend ter wille van Kalvijn, dat het ons belangstelling inboezemt dit te vinden. Wat heeft Kalvijn te Neuchâtel in bescherming genomen en gehandhaafd?

Een schrijven van de Classis van Neuchâtel aan de predikanten van de Evangelische kerken, in dato Oktober 1541 ¹⁾, — men lette reeds nu op de algemeenheid van het adres, — geeft ons althans een samenhangend beeld van het gebeurde. Zie hier de voornaamste punten die onze aandacht verdienen.

In Juli '38 was Farel met grooten aandrang beroepen naar Neuchâtel, de stad die van hem het eerst het licht des Evangelies had ontvangen.

De beroeping was met volstreckte eenparigheid geschied, en met zekere plechtigheid overgebracht ²⁾. Ook de Classis van Neuchâtel had eenigen van de broeders gezonden, om Farel over te halen. Uit de naburige gemeenten, zelfs uit Duitschland, had men in gelijken geest pressie geoeffend. Dat alles was destijds niet overbodig geweest want Farel wilde alleen op het eenstemmig getuigenis van zoovelen aan-

¹⁾ Tusschen 2 en 40 Oct. Zie H. G. VII, bl. 274, noot 1. De zendbrief staat onder N°. 1050.

²⁾ Itaque post pias preces ac divini nominis invocationem, cum in curiam convenissent quatuor et viginti senatores (quod est sanctum Consilium), item Quadraginta et denique Sexaginta (qui numerus universae civitatis locum tenet), omnium suffragiis et summo consensu decretum est ut caet. . . . Quendam ex primoribus Consilii sanctionis (Senatus) ad eum miserunt, cum mandatis et literis Christiana pietate refertissimis.

nemen, dat hij aan de roepstem van Neuchâtel gehoor moest geven ¹⁾.

Hij had in zijn nieuwe standplaats louter verwarring aange- troffen en zedenbederf²⁾. Dat zedenbederf belichaamde zich, om zoo te spreken, in de vrouw van hooge geboorte, de dochter van den Gouverneur, wier naam ook hier niet genoemd wordt ³⁾. Zonder billijken grond had zij haren man verlaten, en sedert hadden vermaningen noch gebeden iets op haar vermocht. Ofschoon haar gedrag groote ergernis gaf, ofschoon haar man te goeder faam stond, ofschoon zij bij hem moeder was ge- worden van gezonde kinderen, toch had zij hardnekkig geweigerd terug te keeren in de echtelijke woning. Als herder en leeraar van de gemeente te Neuchâtel, had Farel nauwlijks kennis genomen van het ergerlijk geval of hij besloot er een eind aan te maken. Hij begint met zich tot de ouders der schuldige te wenden, opdat zij goed- of kwaadschiks hunne dochter terugvoeren tot haren man, gelijk het kristenouders betaamt. Het blijft een vruchteloze poging, hij spreekt tot dooven. Nu eerst waagt hij het dit treurig geval ter sprake te brengen in zijne predikatiën. Hij doet het door in het alge- meen overtredingen te wraken als die waarin de dochter van

¹⁾ Sluit geheel met N°. 970 (30 April '41), van Farel zelf aan de collegaas van Zurich. Hij schrijft: Exonerati [van de predikantsbetrek- king te Genève] amplius non incumbere tanto ministerio decreveramus, nostrae nobis consilii infirmitatis, ac pervidentes quid Satan domi nobis moveret. Illic [te Neuchâtel] omnes effecistis ut rem morte ipsa graviorem rursus aggredere mur, submittentes iterum humeros importabili iugo... Coacti per Christum contendi- ditis ut pure perseveremus... Quis, nisi Christi expers, non exciperet tam sanctam a tantis profectam Christi servis admonitionem?

²⁾ Illic (te Neuchâtel) offendit magnam in Christianae rei statu con- fusionem, multisque et gravissimis peccatis corruptos mores ecclesiae Dei. Erat inter caetera malum detestandum atque intolerabile in quadam nobili et praeclara in speciem femina. Sluit weder met N°. 970: Cum vocatus hic omnia inordinata repererim caet.

³⁾ De anonymiteit wordt hier en elders trouw bewaard; de dochter van den Gouverneur was dan ook verwant aan de eerste families van Bern. Zie volgende noot.

den Gouverneur vervallen is; hij noemt daarbij geen naam ¹⁾. Ook deze poging mislukt. Nu eerst stelt hij zich in persoonlijke betrekking tot de schuldige. Hij besluit haar onder vier oogen toe te spreken en te vermanen. Voortdurend, bij tijd en ontijd, komt hij bij haar op de zaak terug ²⁾. Maar hij bereikt niets dan dat zij slechts zelden meer de preek of de bediening der Sacramenten bijwoont ³⁾.

Door al die teleurstellingen niet afgeschrikt, en besloten de ergernis uit de gemeente weg te nemen, mengt Farel eindelijk den Raad van Neuchâtel, zoowel dit lichaam in zijn geheel als de afzonderlijke leden ⁴⁾, in deze droevige aangelegenheid. Ook dit baat hem even weinig als al het vorige. Toen was hij zijn verontwaardiging niet langer meester. Dag aan dag richt hij van den kansel zijne aanvallen tegen inagistraat en volk. Hij noemt het een schande, dat zulk een verderfelijik wezen in de gemeente wordt geduld. Het jaagt niet

¹⁾ Naar de kerkelijke verordeningen van 1533 was dit te Neuchâtel dan ook niet geoorloofd. De predikanten mochten ouvertement, sans contredit, en leurs sermons et prêches, admonester les vices et péchés en général, maar sans nommer lieux et personnes, uit Ruchat II, 524, aangehaald H. C. bl. 276, noot 7. In casu was het namen noemen volkomen overbodig. De kerk stond in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel van den Gouverneur, zoodat een enkel handgebaar, en zelfs dat was geen vereischte, ieder zeggen kon over wien de predikant het had.

²⁾ Instat opportune, importune, de hac re ipsam privatim monere atque adhortari.

³⁾ Nec sacramentis multum interfuerit. Moet interesse hier letterlijk worden vertaald? Of nam zij soms werkelijk deel aan het Avondmaal? Zie later, de op één na volgende noot.

⁴⁾ Pastor qui nihil vellet intentatum relinquere, diligenter egit cum loci ejus senatu et magistratibus, tum singulos, tum universos hortando, si quo tandem modo fieri posset ut ejus opera tanta pernicies e medio ecclesiae tolleretur. Postremo cum animadverteret oleum se et operam perdere atque omnes conatus et labores suos irritos esse: tum vero indignitate rei coactus, coepit vehementius arguere palam e suggestu communem et magistratus et populi culpam, quotidie (werd er dagelijks gepreekt?) clamitans, indignum facinus esse, quod ea pestis tam diu ferretur in ecclesia.

weinigen tegen hem in het harnas, hetgeen Farel weder beweegt, in vereeniging met de overige predikanten van het Graafschap Neuchâtel, een soort van publieke kerkelijke tucht in te voeren ¹⁾. Deze maatregel doet bij allen die geen vrienden zijn van Gods woord, de ontevredenheid met Farel altijd hooger klimmen. Hij zou zich daardoor niet hebben laten terughouden of belemmeren. Maar de ontevredenheid verandert van karakter. Zij leidt tot onlusten op de openbare straat. In een volksoploop wordt de kreet vernomen: wij willen niet, dat deze langer leeraar over ons zij. De beweegreden tot dit populaire vonnis wordt niet nader omschreven ²⁾.

Met dit laatste had men naar alle waarschijnlijkheid het oog op de tumulten voor de kerk, op 31 Juli ³⁾.

¹⁾ Quoddam genus publicae in ecclesia Domini instituere conatus est. Evenzoo later in dezen brief: si unquam antea opus fuit laborare de ecclesiastica disciplina . . . illud hoc tempore . . . necessarium. Bestond er dan niets van dien aard sedert 1538? Wij zijn aan gissingen en combinatiën overgelaten. Een tucht op het gebruik van het Avondmaal schijnt er 30 April '41 nog niet te zijn geweest. Op dien datum (N°. 970) schrijft Farel: Ut ego ingenue fatear, nulla re magis angor animo, nec quicquam in ecclesia ago quod ita me urat ut Coenae administratio . . . Vix ipsis denegatur canibus . . . Hanc confusionem Ecclesiae ac omnium dissipationem, cathenamque malorum, cum nova in dies emergant auctis prioribus, acceptam fero profanationi mysteriorum Dei, dum sine delectu porcis ac canibus obtruduntur omnia. Reeds op dien 30sten April klaagt hij over het gemis aan medewerking van den wereldlijken arm. Magistratus quomodo se gerat passim, alii vident. Hic quid desideremus, iuges docent expostulationes. Qui primas tenet (natuurlijk de Gouverneur), primus ac praecipuus per familiam offendit ecclesiam. Pastoraal toezicht ontbreekt bovendien: Non pauci (pastores) plus satis putant se fecisse, si vel frigide literam enarrarint . . . ; quid plebs agat, ut vivat, quid fructus reportet ex auditis, non curant. Daarentegen vermeldt H. C. VII, bl. 277, noot 10, het volgende: une femme du village de Cornaux niait la résurrection de Jésus-Christ et l'immortalité de l'âme. Elle fut emprisonnée à Neuchâtel, en 1540, et obligée de crier merci, dans l'église, après la prédication du dimanche, qui fut entièrement relative à la certitude de la résurrection.

²⁾ Nihil aliud afferre possunt nisi . . . pro ratione voluntatem.

³⁾ Zie, tegen het einde van ons eerste Hoofdstuk, bl. 40, noot 4. Maar dan schijnt er ook geen ruimte voor de mededeeling van Tho-

Vervolgens komt onze brief op de gezanten die door Bern waren gezonden. Zij hadden vooraf gevraagd of de beide partijen zich aan hun scheidsgericht wilden onderwerpen, en een toestemmend antwoord ontvangen. Maar de partij van Farel had een voorbehoud gemaakt. Zij was bereid de uitspraak der scheidsrechters te eerbiedigen, mits 1°. Gods eer er niet door werd verkort; 2°. er geen ergernis door onstond voor de kerken, of 3°. nadeel voor Farel ¹). Daarop hadden de gezanten besloten, dat er een wapenstilstand zou zijn van twee maanden. Als er in dien tijd geen verzoening tot stand werd gebracht zou de zaak opnieuw in behandeling komen ²). Twee maanden lang zou het van beide kanten rustig blijven.

Met dit bestand van twee maanden, waarvan de gezanten zelf niet ernstig verzoening verwachtten, willen dezen alleen verkrijgen, dat Farel in geen geval op staanden voet zal hebben te vertrekken. Maar in vertrouwen geven zij hem te kennen, dat hij wèl zou doen met na afloop van dien termijn elders een arbeidsveld te zoeken ³). Farel en de briefschrijvers zelf zien in deze geheine en tamelijk ongerijmde mededeeling ⁴)

massiu (N°. 1043): *multitudine convocata certamen fuit initum, utri plures utrius essent sententiae, quasique pars ea plures habuisset quae Farelum in pastorem sibi ecclesiasticum recensabat.* Bij zulk een ooploop kan van geen volksstemming sprake zijn geweest. Maar de brief van Thomassin is geschreven uit naam van de Classis Neocomensis, en het bericht omtrent die convocatio staat dus in een officieel document. Tusschen N°. 1043 en N°. 1050 liggen slechts ongeveer drie weken.

¹) *Sed tamen ea pars quae Farelli, imo vero ipsius Christi causam tutatur, ea demum lege promisit: Si salvo Dei honore et gloria res ageretur, si nullo ecclesiarum scandalo, si denique nihil detrimenti aut ignominiae inde afferretur Farelli ministerio.* II. C. VII bl. 279, noot 15, zegt hiervan: *Cette réserve . . . n'est pas mentionnée ailleurs.* Zij is dan ook vrij onzinnig.

²) *Quae (legatorum pronunciatio) non iniqua videbatur.*

³) *Verum, eodem die, in privato et secreto alloquio cum Farello sic egerunt: Posse quidem illum duos menses . . . peregere in sacris ad populum concionibus; sed eo tempore perfecto, expedire ut aliam sequeretur conditionem, praesertim cum (ut aiebant) tunc alio vocaretur.*

⁴) *Haec privata pronunciatio legatorum admodum absurda visa est.*

den beledigenden wenk, af te druipen zonder dat er recht is geschied. Daarmede zou niets zijn opgelost, en verraad gepleegd worden jegens de kerk die God hem had toevertrouwd. Farel verklaarde zich bereid te vertrekken en elke straf te ondergaan, tot de doodstraf toe, wanneer hem dit bij wettig vonnis werd opgelegd ¹⁾. Maar niet steelswijs het veld ruïnen voor zijn tegenstanders! Wij vernemen verder, maar uit een brief van Kalvijn aan Bucer, hoe de insinuatie der gezanten al de heftigheid van Farel deed ontwaken. Er vielen ruwe woorden.

¹⁾ De Classis van Neuchâtel verlangt in hetgeen hier verder volgt, van de predikanten der Evangelische kerken, dat zij zullen schrijven *ad hanc nostram ecclesiam . . . ad alias quasdam, et in primis Bernensem*. De brief, die voor Neuchâtel is bestemd, moet zijn *eiusmodi*, *ut ad Senatum, populumque et concionatores dirigantur*, en vermanen *ad mutuam concordiam; eum pastorem fidelissime retinendum*; voorts moeten de predikanten, elk in zijn stad, van hun Raad trachten te verkrijgen *epistolas ejusdem cum [suis] argumenti*. Hoogst kenmerkend is het volgende. Dat schrijven aan de Magistraten der onderscheidene steden, daarop komt het eigenlijk aan in deze toch zoo zuiver kerkelijke aangelegenheid: *Scitis enim quam suspecta sit apud malignos interpretes, ministrorum inter se societas; adeoque censemus cavendum esse ne incidamus in proverbium, «mutuum nulli scabunt.»* Naast dat kracht zoeken bij de Overheid verdient het zeer onze aandacht, dat aan het slot van dezen brief den predikanten der Evangelische kerken wordt ingescherpt, vooral de kerkorde van Neuchâtel in zake het beroep van leeraars in hun antwoord te handhaven. Die kerkorde nu, die hier in extenso wordt medegedeeld, herleidt de rol van de gemeente tot een minimum. Zij komt hierop neder: 1°. een leeraar wordt gekozen door zijne ambtgenooten uit de geheele provincie; 2°. wordt geaprobeerd door den Gouverneur en de stedelijke magistraten; 3°. wordt door Gouverneur, Magistraten en eenige predikanten aan het volk voorgesteld, *ut (populus) illum in pastorem recipiat, nisi sit rejiciendi causa legitima*. *Tale est nostrum in eligendis et praeficiendis pastoribus institutum*. Wie bepalen zal welke *causa legitima* is, wordt niet gezegd. Het laatste woord van dezen brief is nog: *de hac re velitis sententiam dicere, utrum sit condemnandum, nec ne, hoc nostrum ecclesiasticum institutum*. Het spreekt van zelf, dat de veroordeeling dezer kerkorde of hare handhaving eenvoudig beteekent: uithreiding, al dan neen, van den invloed der gemeente; toekenning, al dan neen, van grooter kracht aan het democratisch beginsel. Voor de kennis van het oorspronkelijk Gereformeerd kerkrecht is deze kerkorde van Zurich zeker van hoog belang.

Farel bedreigde een der gezanten van Bern, de Watteville, met het goddelijk strafgericht, welke bedreiging dezen gezant, eerst hem welgezind, in een vijand veranderde ¹⁾. Viret komt verzoenend tusschenbeide en herinnert de Watteville eraan, dat een leeraar door God zelf is aangesteld en niet willekeurig mag worden afgezet. Maar de Watteville antwoordt met een schamperen lach, en duwt Viret toe: Alsof iemand mij dwingen kon een bediende in mijn huis te houden die mij niet bevalt! Dat beleedigend woord werd nog door hem herhaald, en hij voegde er bij: Ik zend mijn knecht weg en betaal hem af; waarom zou ik een predikant niet kunnen wegzenden?

¹⁾ No. 1053, van Kalvijn aan Bucer: Illi (Bernates) ex formula quam domo attulerant, pronunciarunt. Si non esset post duos menses sedata discordia, ut Farelus discederet. Hoc decreto (wij weten dat dit woord hier niet het juiste is) audito, sic commotus est Farelus ut Wattevil-lensi iminatus sit, Dominum graves de ipso poenas sumpturum, qui tantam plagam ecclesiae et sacro ministerio infixisset. Ita qui parum erat antea Farello amicus, nunc factus est solito infestior. Et sane praestitisset Farello sibi tunc temperare, atque, ut non disimulasset quod habebat in animo, placidius tamen et leniori oratione hominem excipere. Sed cogimur in tanto Christi organo, — voegt Kalvijn er grootmoedig bij — huic nimiae vehementiae utcumque ignoscere.

Kalvijn meent, dat Farel's bedreiging tot de Watteville: God zal u straffen, niet ijdel is geweest. Vereor, lezen wij iets verder in dezen zelfden brief, ne haec Farelli denunciatio vaticinium fuerit. Est enim vir ille mirum in modum mutatus. Diceres ablatam illi fuisse mentem... post tantam lucem, post insignes gratias acceptas, alienatus est ille a Deo qui reliquis omnibus praecire debuerat. Verum haec inter nos sepulta esse oportet. Waarom? Misschien omdat het Bern ter ooren kon komen. Kalvijn blijft namelijk den ongunstigsten dunk koesteren van Berns geziudheid. Iets verder in dezen brief: Scimus enim quam difficiles futuri sint Bernates, vel ob id tantum, ne sint nobis nimis (en niet minus met C. O.) benigni. Hij droeg inmiddels reeds kennis van de groote verandering die bij den Bernschen predikant Kuntz, zijn ouden tegenstander (zie boven bl. 42), had plaats gegrepen. Sultzer had dit 6 Oct. aan Kalvijn gemeld: Simul et Farello factus est aequior [Contzenus], cuius zelum non solum excusare, sed et tueri hic apud quosdam serio institit: pollicitus mihi utrumque vestrum in conjunctissimorum sibi amicorum numero habiturum esse.

De brief van de Classis van Neuchâtel geeft ons, zooals reeds gezegd werd, een volkomen samenhangende voorstelling van het gebeurde. Maar die voorstelling bevredigt onze weetgierigheid daarom nog niet. Dit zou verklaarbaar zijn als de brief gericht was aan personen die in het algemeen geacht konden worden op de hoogte te zijn. Het verandert, nu de lezers, voor wie het schrijven oorspronkelijk bestemd was, de predikanten waren „der Evangelische kerken” (Zie bl. 53). Dezen konden in 1541 de gelegenheid te Neuchâtel evenmin in hare bijzonderheden kennen als wij thans, juist drie honderd en vijftig jaar later. De onvolledigheid van dit schrijven schijnt mij onder die omstandigheden een verzuim, en een verzuim dat van onvoldoende liefde getuigt voor waarheid en gerechtigheid. Hoe kunnen de predikanten der „Evangelische kerken”, elk bij den Raad zijner stad, aandringen op bemiddeling ten gunste van Farel, op partij kiezen in zijne zaak, wanneer zij omtrent hoofdpunten in het duister worden gelaten? Er zijn drie punten waarop het aankomt: Waarom heeft de dochter van den Gouverneur haar man verlaten? Heeft Farel, in strijd met den geest der kerkelijke verordening, de schuldige zoo duidelijk van den kansel aangewezen, dat zijn aanwijzing met het noemen van den persoon gelijk stond? Heeft Farel de meerderheid in de gemeente op zijne hand? Omtrent dit een en ander worden wij niet, of slechts gebrekkig ingelicht ¹⁾. De uitval tegen de Watteville, de vervloeking van dezen Bernschen gezant; — een bijzonderheid zoo gewichtig

¹⁾ Naar een brief van Myconius te oordeelen (zie volgende noot), was de staat van zaken op dit punt deze: *Habet quidem vocationem alio; verum per priorem, quae justior esse non potuit, arbitratur sibi non cedendum, postquam praeter adulteram, a qua Princeps (de Gouverneur) cum omni comitatus facce stat pertinaciter, non subest caet... Habet a se parochos omnes, bonam [er staat niet maiorem] partem Senatus, e plebe multos: trahit tamen Princeps secum numerum maiorem. De parochi zijn, meen ik, de predikanten der Classis Neuchâtel.*

Men heeft bespeurd, dat Myconius doet wat de Classis niet deed: de beweegreden aangeven waarom de dochter van den Gouverneur de echtelijke woning verlaten had. Als ik niets over het hoofd heb gezien,

voor de waardeering van Farel's geschiktheid om als herder eener gemeente en vooral als handhaver van kerkelijke tucht werkzaam te zijn; — is, men herinnert het zich, ons alleen en uitsluitend bekend uit den brief van Kalvijn aan Bucer. De brief van de Classis die, als hij niet tot volledige inlichting strekte van de Evangelische kerken, tot niets ernstigs diende, en niets dan een zekere algemeene agitatie ten voordeele van Farel bewerken kon, had voor het minst een toespeeling op deze bijzonderheid moeten bevatten.

In den brief der Classis is meer overleg en toelig dan ons lief kan zijn. Het is duidelijk: Farel moet tot elken prijs in het gelijk worden gesteld tegenover het muitend deel van het plebs. Vreemde predikanten, vreemde senaten, alles wordt te hulp geroepen, om tegenover ontevredenen in zijn gemeente, een predikant te steunen, van wien niet bewezen wordt, dat hij gelijkheeft, allerminst dat hij met billijkheid heeft gehandeld.

In het bezit van dit resultaat kunnen wij thans terugkeeren tot de instructies die Kalvijn in vereeniging met twee zijner ambtgenooten mede had gegeven aan Viret. De onzekerheid en geringe helderheid dier instructie getuigen van hetzelfde: van te weinig ernstig verlangen, om recht te doen geschieden; van de minder lofwaardige begeerte, om te beletten, dat een predikant zou hebben te zwichten voor ontevreden gemeentelieden. Heeft men eens zulk een parti-pris, dan is men niet al te kieskeurig meer op de argumenten die men bezigt ¹⁾.

wordt zij hier voor het eerst adultera genoemd. Wanneer zij dien naam verdiende, begrijpt men de noodzakelijkheid van de toepassing der kerkelijke tucht, voor zoover deze destijds bestond, maar begrijpt men minder goed, dat men haar hoopt tot haren man terug te voeren, en dat zonder ons met een woord te zeggen of haar man bereid was haar te ontvangen. Zij wordt evenzeer adultera genoemd in No. 1055, schrijven van de predikanten van Basel aan Farel.

¹⁾ Myconius, schoon te Basel woonachtig, weet ook al met volkomen zekerheid te zeggen, dat het alleen de goddeloozen zijn, die Farel's heengaan wenschen. De circulaire van de Classis van Neuchâtel werd door Ds. Eynard Pichon aan de verschillende kerken overgebracht. Kort

Het is ook hier duidelijk, dat het met de vastheid en de gestrengheid van het dogma der Hervorming veel beter stond geschapen dan met die van hare moraal ¹⁾; vooral wanneer men aan dit woord de ruimste beteekenis geeft.

De eigenlijke moeilijkheid in dit geschil, — een moeilijkheid die in het begin van Hoofdstuk I reeds met een woord werd aangeroerd, maar die uitvoeriger behandeld verdient te worden, — ligt in de onzekerheid die onder de Hervormers heerschte ten aanzien van het geoorloofde of wenschelijke of mogelijke der kerkelijke tucht. De Hervormde kerk is er, maar men weet eigenlijk nog niet recht hoe men haar moet besturen. Het oude kerkelijke gezag heeft men afgeschud,

nadat hij te Basel was geweest, schrijft Myconius (24 Oct.) aan Bullinger: Venit Neocomensis quidam (vreemd, dat Pichon niet genoemd wordt) post dies aliquot ad te, propter Farellum, quem impii nonnulli cupiunt eiectum..

Wanneer in de circulaire van de Classis iets had gestaan van hetgeen wij door Kalvijn ontrent het tooneel tusschen de Watteville en Farel weten, had Myconius niet kunnen schrijven: Ego quidem iam longo tempore novi severitatem Farelli; verum eam in hoc negotio videtur plane abiicisse, adeo moderatè gessit omnia. Quocirca totus illi faveo.

¹⁾ Ik wil deze uitspraak nog door een ander voorbeeld toelichten. Het geldt geheel uiteenlopende berichten ontrent een persoon, die ons op zich zelf onverschillig is, Beatus Gering of Gerung. Bern had 15 Sept. den Raad van Straatsburg gevraagd hem af te staan als diaconus. Zoowel Bédrot als Bullinger, predikanten, de een te Straatsburg, de ander te Zurich, moeten dezen man persoonlijk of althans van nabij hebben gekend. Nu geeft Bédrot hem op 31 October dit getuigenis: Beatum Gerungum speramus utilem futurum ecclesiae Bernensi. Pacis est amantissimus et bonus vir; terwijl op 1 October Bullinger van denzelfden man schrijft: Amitt Beatum illum qui superiore anno propter adulterium sacerdotio et ministerio exutus est a Tigrinis, ab Argentario Bernam vocari ad ministerium Verbi. Unde nomihil turbaram metuo oriturum. Est enim homo ingenii arrogantissimi ac pravi. H. C. VII, bl. 285 vlg. Al laat men de grootste speekruimte voor natuurlijk verschil in de waardeering van denzelfden persoon, hier is de uiterste grens overschreden. Een van beide: of Bédrot smukt op, en Bullinger lastert, of een hunner spreekt in volstrekten zin onwaarheid. Maar wat ook is gebeurd, het moet altijd gebeurd zijn hetzij tegen beter weten in, hetzij in laakhare onkunde.

maar men heeft er nog geen ander kerkelijk gezag voor in de plaats weten te stellen. Van biecht en absolutie wil men niet hooren, maar men zoekt nog te vergeefs naar andere middelen, om gelijke of soortgelijke macht over de gewetens te erlangen.

Farel vertegenwoordigt, zooals wij weten ¹⁾, het beginsel der kerkelijke tucht in al haar gestrengheid. Anderen denken er anders over. Men zou kunnen meenen, dat dit een zuiver praktische kwestie was. Maar een brief van Myconius, in naam der predikanten van Basel geschreven aan Farel, in dato 30 October '41, doet ons achter de praktische kwestie een dogmatische vermoeden, dezelfde die in verschillende tijden ook in de Katholieke wereld is gerezen, maar door de Roomsche kerk tot oplossing is gebracht, terwijl zij in de Protestantsche wereld nog altijd hare oplossing wacht.

De dogmatische vraag komt hierop neder: Is een gegeven gemeente bestemd zooveel mogelijk een beeld te zijn van de ware Kerk, van de onbevleete bruid van Kristus, en hebben de leeraars mitsdien op het strengst te waken voor het verwijderen van elke bezoedeling? Of beantwoordt een gegeven gemeente aan hare bestemming wanneer zij een kandelaar is voor het licht des Evangelies, wanneer zij ergens, te midden van de duisternis der wereld, aan het Evangelie de gelegenheid geeft, zijn licht te doen schijnen, en is het voor alle dingen de plicht der leeraren te zorgen, dat deze gelegenheid niet ophoudt te bestaan, dat de prediking des woords geregeld kan geschieden? Deze vraag hangt nauw met eene andere samen, waardoor haar dogmatisch karakter nog duidelijker uitkomt. Is het Evangelie van Gods genade bestemd de wereld te bekeeren, te veranderen; op aarde een koninkrijk Gods te stichten, dat geen onwaardigen binnen zijne grenzen duldt? Of is dat Evangelie, terwijl 't de wereld tanelijk wel laat wat zij is, slechts geroepen, uit die wereld Gods uitverkorenen tot zich te lokken; een roeping, die het

²⁾ Zie boven, bl. 3.

natuurlijk zeer goed vervullen kan, al zouden onder hen die voor het uitwendige het Kristendom belijden, velen gevonden worden die het Evangelie geen eer aandoen. Met andere woorden: de wereld is een mesthoop, — het beeld is van Myconius. Moet nu die mesthoop in een bloembed herschapen en dan voortdurend gewied worden, of heeft de prediker enkel de korrelen goud op te zoeken, in dien mesthoop verborgen? ¹⁾

De brief van de Baselsche predikanten dwingt ons de dogmatische kwestie zoo en niet anders op te vatten. Maar dan worden wij ook vanzelf geleid tot de verrassende gevolgtrekking, dat het Calvinisme, in zoover het één is met de leer der Voorbeschikking, onvereinigbaar moet heeten met een strenge kerkelijke tucht. Het Calvinisme moet zeggen: wat is de hoofdzaak? Voor den zedelijken toestand eener gemeente met allen ijver en gestrengheid te waken, waarvan het gevolg kan zijn, dat de gemeente ongeduldig wordt en de verkondigers van het Woord wegjaagt? In dat geval zou er in het geheel in zulk een gemeente geen prediking meer zijn die de uitverkorenen tot het bewustzijn kan brengen van hun goddelijke roeping? De hoofdzaak is dus natuurlijk te zorgen, dat de tafel, waarop de lichter staat, niet omvalt onder het

¹⁾ N°. 1055. Myconius, de penvoerder van de Baselsche predikanten (aan Farel), kiest onvoorwaardelijk het laatste alternatief. Mijne voorstelling in den tekst is geput uit zijne woorden; vooral de volgenden: *Inter prima cogitabis, quibusnam Christus Evangelium de se voluerit depraedicari, nempe electis, qui tamen in mundi huius mortiferis actionibus adhuc volutarentur. Est enim haec sacri Verbi virtus, ut e mundo passim destinatos ad vitam velut aurum ex fimo colligat Propter hos multa sunt toleranda et facienda ne gratia priventur Evangelii: quod fieret tamen si saeculi huius filios veluti vi conaremur attrahere. Nam hic facilius erit ut boni pastoribus et Evangelio careant, quam ut mundus lucrifiat Domino Nunc vero, postquam Dominus hanc disciplinam (excommunicationis) non dedit omnibus (Ecclesiis), agendum videtur ne nostra culpa etiam illud quod datum est auferatur. Arbitramur itaque nihil non faciendum tibi ut cum tuis releas in gratiam, ac deinceps agas ut pessimi quique sic te revereantur, qualiter filius malus revereri compellitur patrem*

gedrang der gecensureerden en geëxcommuniceerden. Maar dan moet men ook niet door censuur en excommunicatie de lieden al te veel in het harnas jagen, en een oppositie uitlokken die de geheele toekomst eener gemeente in gevaar stelt ¹⁾.

Myconius en zijne collegaas hebben het nauw verband tusschen de leer der Voorbeschikking en groote gematigdheid bij de toepassing der kerkelijke tucht duidelijk ingezien en zelfs tegenover Farel uitgesproken. Men zou onder zulk een schrijven den naam van Kalvijn zelf willen zien, veel liever dan onder die onsamenvangende Instructie die aan Viret werd medegegeven. Aan Kalvijn zou men mogen toevoegen: gij wilt volstrekt, dat Farel op zijn standplaats zal blijven? Zorg dan, dat hij er zichzelf niet onmogelijk maakt. Met andere woorden: kies partij tusschen de twee opvattingen die van de kerk mogelijk zijn, of die van een gemeente waarover de predikant waakt met zijn tucht, op het gevaar af van zelf ten slotte te worden weggejaagd, waarmee de geheele verkondiging van het Evangelie vervalt, of die van een gemeente waarin deze verkondiging de hoofdzaak blijft, ter wille van welke hoofdzaak veel, dat op zichzelf afkeurenswaardig is, geduld en verdragen wordt, naar de leus door Kalvijn zelf bij een andere gelegenheid aangehaald; men wil wat men kan, als men niet kan wat men wil ²⁾.

suum. De predikanten herinneren Farel het woord aan Timotheus: *Servum Dei non oportet pugnare, sed placidum esse erga omnes . . . tolerantibus malis cum mansuetudine.* Zij wijzen ook op hun eigen ervaring in deze voor de kennis van den toestand der vroegste Hervormde gemeenten, treurig karakteristieke woorden: *Quid putas, mi Farelle, nos iam hic per decennium devorasse, ut praedicatio . . . maneret integra. Seis enim qualis sit civitas nostra, . . . quae sit petulantia, quae contra Verbum temeritas, qui praedicatorum contemptus.*

¹⁾ De tekst geeft niets dan de vrije vertaling van het slot van N°. 1055: *Sed Dominus delit ut correptionis severitate commode servata, Evangelium retinuerimus sanum et integrum, quauvis ejectionem et nos aliquando timuerimus.*

²⁾ H. C. VII, bl. 359.

Het is treurig te zien, met behulp van welke zonderlinge redeneeringen Farel te Neuchâtel gehandhaafd wordt ¹⁾, alsof een gemeente veel stichting kon trekken van een door zulke redeneeringen min of meer opgedrongen predikant ²⁾. De gemeente van Neuchâtel erkende ten volle al de groote verdiensten van Farel, de zuiverheid zijner prediking, de heiligheid van zijn wandel evenzeer als zijn recht, het kwaad in haar boezem tegen te gaan. Zij gaf zelfs de voorkeur aan zijn berispen boven de vleitaal van anderen. Zij vroeg alleen om een predikant die de rust en de vrede zoowel van de kerk als van de stad niet in gevaar bracht ³⁾. Wij geven

¹⁾ No. 1056 Bédrot aan Myconius, einde October. Impetravimus (wij, predikanten van Straatsburg) a senatu literas ad Neocomenses pro Farello. Iisdem scripsit et Bucerus nomine fratrum (zie later) . . . non decere tantum ministrum scilicet movere loco, nisi convictum vel quod impie doceret vel quod male vivat. (Waarom alleen in deze twee gevallen? Waarom niet oók, wanneer hij door ijver zonder verstand zijn invloed verspeeld heeft?) . . . Est quidem eorum dimittere ministros quorum est accersere. (Maar was de gemeente zelve, naar Protestantisch beginsel, dan niet mede tot oordeelen bevoegd?) Sed dimittendi sunt ex sententia Christi, qui Farelum Neocomensibus dedit. (Maar immers niet »dedit" dan tot stichting. Bovendien schijnt het reeds van te voren vast te staan, dat de »sententia Christi" in het geheel geen tolk vindt in de gemeente zelve.) Bédrot moet er bijvoegen: Acerbitas hominis (i. e. Farelli) intempestivior et nobis displicet (wij denken natuurlijk: displicet et Neocomensibus) . . . Scripsit et privatim Farello Bucerus (deze brief is nog niet teruggevonden) et hortatus ipsum ad modestiam. Toch is de conclusie: Praestat Neocomi, — quibuscumque modis retinere ipsum, quam ut Gehennam se conferat.

²⁾ No. 1057, de Straatsburger predikanten aan de kerk van Neuchâtel. Zij zeggen zelf: Minister . . . vester est Farellus sed in hoc ut Christo vos adducat [adducat?]. Indien het doel nu gemist werd?

³⁾ No. 1057 worden de gemeentelieden van Neuchâtel sprekend ingevoerd: Haec agnoscimus plerique et hunc verae fidei et zeli probatissimi Christi ministrum, patrem et pastorem nostrum retinere cupimus, in ultoque huius duras objurgationes quam aliorum blanditias malamus. At dum nonnulli ex nostris ferre cum non possunt, alium laturi fratrem [C. O. leest fructum, wat geen zin heeft], paci et tranquillitati ecclesiae et reipublicae nostrum huc desiderium posthabere debemus.

er ons niet dan met eenige moeite rekenschap van, dat deze wensch niet werd gebillikt; dat men van volhouden of toegeven een kwestie maakte van een al dan niet wederstaan van den Heiligen Geest ¹⁾, tenzij men aan moet nemen, dat deze Protestantsche leeraars aan de leeken het recht ontzeiden, een leeraar voor hun vierschaar te dagen. Tot het aannemen van dat laatste zijn wij in waarheid gedwongen. De leeken toch zijn, in hun oog, schapen; zijn onmondigen. Als een geestelijke vierschaar recht spreekt over Farel, mogen desnoods de leeken tegenwoordig zijn, om hun bezwaren te berde te brengen, maar niet zelf als rechters zitting nemen ²⁾. Zitting nemen alleen de predikanten en hoogstens vrome mannen uit den Raad ³⁾.

De hardnekkigheid waarmede alle predikanten Farel te Neuchâtel zoeken te handhaven, treft te meer als men leest hoe Bern den toestand te Neuchâtel beoordeelde. De Raad van

1) Op de laatste woorden van de voorgaande noot antwoorden de Straatsburger predikanten: *cui quaeso paci, fratres, cui tranquillitati? Non potest esse pax in ea vel ecclesia vel civitate in qua non suo loco habentur administri pacis verae cum Deo per Christum habemus... Farelum... destituere... quid hoc aliud sit quam repugnare Spiritui Sancto.*

2) *Iis igitur qui videntur sibi ab huius severitate laesos dicendum est, quanquam nec ovium sit fidelem pastorem in jus vocare (dat »fidelem» staat hier zonderling; het moest juist eerst door een uitspraak worden beslist), nec filiorum quam vis duram veri patris increpationem pro iniuria deputare, tamen, ut illorum infirmitati aliquid deferatur, dicendum eis erit, ut adferant quo se indigne ab illo habitos existiment.*

3) *Constituatur iudicium ecclesiasticum ex probatissimis ecclesiarum ministris, ex religiosissimis aliis viris de utroque senatu; ac coram, si videbitur, ipsa plebe, exentiantur illorum hominem querelae.*

Den brief van de predikanten van Basel aan den Raad van Neuchâtel, in dato 3 November 1541, in zake Farel, staat onder No. 1059. Men vindt daarin geene nieuwe gezichtspunten. No. 1060 geeft het schrijven van den Raad van Basel aan dien van Bern, in dato 7 November. Het schrijven van de predikanten van Zurich (No. 1066) is in zoover minder clericaal, dat volgens hen in de hierboven bedoelde rechtbank ook zitting moeten nemen *ex ipsa plebe optimi quique et sanctissimi.*

Bern verklaart met ronde woorden te vreezen, dat het te Neuchâtel niet zonder bloedvergieten zal afloopen wanneer Farel daar blijft ten spijt van de meerderheid van den Raad en van de bevolking, van welke bevolking Bern nog altijd staande houdt, dat het in een wettige vergadering Farel heeft afgezet. Farel heeft zich met een grofheid gedragen, die men vroeg of laat wel in het volle licht zal plaatsen ¹⁾. Farel, meldt het schrijven van Bern verder, trekt zich de bestaande en toenemende spanning niet aan; hij heeft verklaard niet voor den Duivel te zullen wijken, al zou het menschenlevens kosten ²⁾.

Bern verzoekt Basel Farel alsnog tot een meer verzoevende stemming te brengen, en behoudt zich inmiddels voor, maatregelen te nemen, om de schadelijke gevolgen te voor-

¹⁾ De Raad van Bern aan den Raad van Basel, door H. C. VII, bl. 330 vlgg. uit het Duitsch vertaald in het Fransch. On a lieu de craindre qu'il ne soit impossible, sans une grande effusion de sang, de maintenir Farel contre la majorité du conseil et du peuple qui l'a déposé par une votation régulière. Op dit punt, wij deden het reeds uitkomen, staat het getuigenis van de vrienden en dat van de tegenstanders van Farel vierkant tegenover elkander. Het eenige dat er mij toe zou leiden, op dit aangelegen punt aan de tegenstanders geloof te slaan is de moeite die de vrienden zich geven, om het recht van het volk bij het ontslag van predikanten op den achtergrond te stellen, om den nadruk te leggen op het aristokratisch en clericaal karakter van de kerk der Hervorming. Waartoe dit, indien er niets meer dan een volksoploop had plaats gegrepen? Behoeft het wel zoo dringend en nadrukkelijk betoog, dat een predikant niet voor gepeupel heeft te wijken? Waarschijnlijk mag het dus heeten, dat, gelijk het pleegt te gaan, toen de wettige volksvergadering was geschied, hare wettigheid ontkend werd door hen die belang daarbij hadden. Maar men aarzelt natuurlijk, eer men den predikanten van Neuchâtel en in het algemeen den vrienden van Farel zulk een verkorten van de waarheid ten laste legt. De clericale toon in de briefwisseling der Hervormers treft gedurig. Kalvijn laat zich No. 1064 ontvallen: *Plebem habemus utcumque obsequentem.*

²⁾ Les deux partis sont demeurés en paix, excepté Farel, qui a fait entendre qu'il ne veut pour rien au monde se retirer, ni (comme il le dit lui-même) céder au diable, quand même il devrait en coûter du sang ou des gens. Nous vous laissons juger des conséquences qu'un pareil dessein aura à la fin des deux mois; d. i. van dien wapenstilstand van twee maanden dien de gezanten van Bern (zie boven bl. 57) hadden voorgeschreven, en die Zondag 4 December ten einde liep.

komen van hetgeen de Raad Farels hoofdigheid noemt ¹⁾. De predikanten van Basel schijnen wel in hun schrijven aan de ambtgenooten te Neuchâtel van dat zeggen van Farel, dat hij alles op haren en snaren zou stellen om te blijven, niets te gelooven, maar deze hunne verzekering maakt niet den indruk van ernstig gemeend te zijn ²⁾.

¹⁾ Nous préviendrons ainsi, par des précautions ultérieures, la funeste sédition que son entêtement pourrait provoquer, pour notre grand dommage. Dat Berns diagnose van den toestand te Neuchâtel niet geheel en al uit de lucht was gegrepen, bewijst Farels eigen brief aan Kalyjn, slechts twee dagen vroeger geschreven (No. 1061). Hij had kort te voren aangekondigd, dat er een Nachtuuafs viering zou plaats grijpen, ad quam veniret nemo qui vellet privatam pastore suo ecclesiam, quique nollet datum a Domino agnoscere et fovere . . . Multi ad coenam venerunt, sententiamque mutarunt; alii, non mutata sententia, ausi sunt sese adungere. Qui aperte adversantur indigne tulerunt tot coenae interfuisse . . . In crastinum coenae, quidam nullius pene hic existimationis, indigne ferens ecclesiae successum, commendabat ex tumultuantibus [hier zijn twee of drie woorden verdwenen, er moet iets gestaan hebben als unum et alterum], quod mihi dolet, peste hinc sublato, quod me et nescio quot millibus mihi similibus probiores essent. Non tulit hoc qui audiebat, aiebatque non ita illi loquendum esse, se praesente, nisi manu armata. Concurrat ille ad arma, interea invitans suae farinae homines. Alii rursus magno numero, quibus pares illi non erant, imo bona pars eorum qui nos non aversantur in hoc erant, ne quis lederetur. Hoe licht kon uit zulke tooneelen een burgerkrijg worden! Farel klaagt ook in dezen brief er over, dat zijne sententiae et scriptura obscurae plegen te zijn!

²⁾ Erant autem ea de seditione ex qua timebatur sanguinis multi effusio, si Farelus pertinaciter Neocomi durare praesumeret. Et scripserat quidam Farelum ita statuisse. Nos statim: si hoc verum est, Farelus non agit virum evangelicum. Nam qui talis est Christum servatorem docet mundi, et si quis repugnarit, se ipsum, non alios, ut quod docuit confirmet, exponit morti. Si viderit seditionem futuram lubens ut eam praecaveat, cedit, ne sit in culpa ut sanguis fundatur. Novit enim quam id sit grave et grande peccatum coram Domino, praehere occasionem, ut sanguinem quis, praeter necessitatem et praeter auctum fidei, perdat enz. enz. Zouden zij deze lange predikatie wel noodig hebben geoordeeld, wanneer zij op de zaak zoo geheel gerust waren geweest? Dan hadden zij immers kunnen volstaan met te schrijven, dat zij te kort meenden te doen aan Farels waardigheid door een

In elk geval zijn ook zij van gevoelen, dat Farel vertrekken moet, als de vrede van de gemeente niet anders gewaarborgd kan worden: juist het gevoelen dat ook den Raad van Bern leidde ¹⁾.

Maar op eens is alle gevaar afgewend.

Farel bedenkt een maatregel om een monsterring van zijn partij te houden. Hij kondigt een buitengewone avondmaalsviering aan, met het beding, dat ieder zal wegblijven die tegen hem is. Nagenoeg allen wonen haar bij. Er volgt een zekere bevrediging der gemoederen ²⁾. Farel treedt met meer gematigdheid op ³⁾, en de Raad van Bern kan in zijn schrijven van 26 November aan den Raad van Neuchâtel met blijdschap constateeren, dat de toestand veel verbeterd is, dat aan het geschil nauwelijks meer gedacht wordt ⁴⁾. De Raad wenscht dan ook nu geen gevolg te geven aan het verlangen dat voor ongeveer twee maanden de gezanten had-

oogenblik aan te nemen, dat hij gezegd had wat men hem toeschreef. Nu zeggen zij daarentegen: tametsi vero de Farello nihil sinistri concipimus, monemus tamen (waarom dit tamen?) cedat potius quam seditionis vel speciem excitet, etiam in justissima causa. De predikanten van Neuchâtel (N°. 1073) ontkennen zeer pertinent, dat Farel er ooit aan gedacht heeft.

1) Quo circa rogamus et obsecramus, si migratio Farelli seditionem poterit abscondere, viro velitis potius carere, quam videre sanguinem ob peccatum, sine fructu Evangelii, per seditionem fundi. Hoc enim nisi fiat, indignationem Domini non effugietis.

2) N°. 1064. Kalvijn aan Farel, in dato 11 November: Quod coena Domini celebrata est, praesertim cum hac denunciatione quam refers erit optima ratio, ut spero, ad recolligendum ecclesiam. Wat Kalvijn nog hoopt, wordt een veertien dagen later door Fabri (aan Farel, N°. 1069) als zeker vermeld: A Vireto rescivimus de coena istic ad reconciliationem celebrata, quod sano ac prudenti factum est consilio.

3) N°. 1064. Et audio ea moderatione quam nunc adhibes, partim sedari, partim frangi multorum animos, schrijft hem Kalvijn: verg. N°. 1072. door Kalvijn geschreven eer hij (zie later) van de „ordonnantie“ in zake Farel van den Raad van Neuchâtel kennis droeg.

4) N°. 1070. . . Vos cuers tellement redoucis envers le dict Pharell, qu'il n'en reste que petit nombre, l'environ quinze ou sêze implacables. De quoy sommes tres joneulx.

den geuit. Farel behoeft thans niet meer een andere standplaats te zoeken. Bern geeft zijn toestemming, dat deze predikant, dien het getuigenis niet onthouden wordt van altijd een getrouw arbeider te zijn geweest in den wijngaard des Heeren, in zijn ambt te Neuchâtel worde gehandhaafd. Men had vroeger op zijn verwijdering aangedrongen, maar alleen omdat de ontstemming jegens hem zijn blijven onmogelijk scheen te maken ¹⁾.

Er is thans groote blijdschap. Ofschoon de Raad van Neuchâtel officieel niet onmiddellijk van zijn wensch kan doen blijken, aangezien de Gouverneur afwezig is, stelt hij toch in eigen boezem (27 November en niet, zooals de Raad zelf dagteekent, 26 November) nu reeds een „ordonnantie” vast, waarbij de geheele twist tusschen Farel en zijn gemeente verklaard wordt te zijn begraven en te moeten worden vergeten ²⁾. Besloten wordt verder, dat Farel „voor altijd” te Neuchâtel zal blijven.

Een ongedachte verandering!

¹⁾ Car ceque nos ambassadeurs pour lors, après plusieurs Remonstrances à vous sans fruicts faictes, prononcierent (2 of 3 October) n'estoit et n'est encores selon nostre ny leur vouloir et desyr; ainsi se dressoit leur sentence et opinion sus l'estat, challeur et aigreur des cueurs, qu'estoient adoncq tellement enflammés contre le dict Pharell, qu'il n'y avoit ordre d'aultrement procéder, ny mieulx besoigner en ycelle matière.

²⁾ Zie het slot van N°. 1071: ... Que iceluy différant doit dès maintenant estre et demourer mort, abatu et aboly du tout et pour le tout, ensemble toutes haynes, rancunes et malveullances pour cest effect dressées, sans que jamais ores ny à l'adyvenir en soit faict aucune mention, ny semblablement aucun reproche en parolles, dérisions et mocqueries, l'une partie à l'aultre, ny particulier à aultre, prouvenantes du dict différant ...: sur peine d'estre chastié de l'amende de cinq Livres pour la première fois, et pour la seconde ou tierce plus grièvement, selon l'exigence ... Et le dict Farel tousjours demourer et subsister à son ministère ... Considérant aussi, qu'il est le premier qui nous a amené à la vérité évangélique. Welk een vernakelijke proeve van regeerkunst! Op straffe van geldboete te verbieden iemand uit te lachen! Te gebieden, dat iemand, onmiddellijk nadat men er aan gedacht heeft hem zijn congé te geven, altijd zal blijven!

Het gelukt ons niet, ons volkomen rekenschap van haar te geven ¹⁾. Alles gaat met verbazende snelheid. Vrijdag 25 November verschijnt Farel voor den Raad van Bern en deelt hij de omkeer in de stemming van Neuchâtel mede. Zaterdag 26 November schrijft de Raad van Bern aan den Raad van Neuchâtel, dat Farel aldaar mag blijven; en Zondag 27 November besluit de Raad van Neuchâtel, dat Farel voor altijd als zijn predikant zal worden gehandhaafd. Zonderlinge overhaasting ²⁾!

Wij weten uit een brief van Farel zelf wat de Raad van Bern op dien Zaterdag van hem heeft vernomen. Die mededeeling zou het begrijpelijk maken, dat Bern een nieuw onderzoek had bevolen, maar heldert niet voldoende op, dat Bern Farel terstond te Neuchâtel rehabiliteert ³⁾, zonder

¹⁾ H. C. VII, bl. 357, noot 3, zegt, maar zonder een bewijfsplaats aan te voeren [hij had zich evenwel kunnen beroepen op bl. 430: *quod singulos aegrotantes quotidie inviseret*]; (Calvin) *savait que... le dévouement de Farel pendant la peste lui avait ramené plusieurs de ses adversaires*. De persoonlijkheid van Farel maakt dit zeer waarschijnlijk.

²⁾ N°. 1075. Farel aan Kalvijn en Viret, in dato 1 December. Ziehier het voornaamste uit Farels mededeelingen: Eynard heeft de Brieven van Straatsburg en van de andere steden in zake Farel overgebracht aan den Raad van Bern, die nu Farel onthiedt (25 Nov.). Farel vertrekt terstond en komt dien eigen nacht in Bern; Zaterdag 26 staat hij voor den Raad aldaar: *vocatus lui, rogatus quid detrectarem parere iis quae legati, ne qua sanguinis effusio hic fieret, decreverant, cum satis mihi temporis constitutum fuisset ut possem mihi consulere, possemque alibi (scil. Genevae) cum fructu agere uberiore, cum maior pars nolit me ministrum habere*. Dat geloofde dus dien morgen nog de Raad van Bern. *Hic respondi... nihil minus esse quam quod maior pars ita velit, sed aliam esse causam* (het ons bekende schandaal). Nog zegt Farel, dat hij nooit uit eigen beweging naar Genève zal gaan, waarop dan onmiddellijk volgt: *Actum itaque fuit ut hic literae mitterentur, de brief dien wij kennen, N°. 1070. Verg. bl. 368, noot 20. Begrijpe dit wie kan!*

³⁾ Farel se présente. On lui a remontré etc., wat wij reeds weten uit de voorgaande noot. *Il a répondu, qu'il sait que les Églises ne l'abandonneront point; qu'il n'y a pas, à présent, plus de seize personnes qui veulent le chasser; qu'aucune votation* (de bewuste

vooraf eenig onderzoek te hebben ingesteld. Farel had onder meer te Bern verzekerd, dat hij thans te Neuchâtel niet meer dan zestien tegenstanders heeft, en Bern neemt in zijn brief aan Neuchâtel dit cijfer zoo onmiddellijk als onaantastbaar aan, als ware het uit de notulen van een stemming aldaar gebleken. Nauwlijks veertien dagen later moet Bern dan ook vernemen op welke fantastische berekening dat cijfer rust, en bovendien, dat de persoon, van wien alles in Neuchâtel afhangt, — de Gouverneur toch was afwezig, — nog niet in staat was geweest, zijne gezindheid op eenigerlei wijze te

en altijd betwiste volksstemming) à son sujet n'a été faite; que les adversaires sont venus recevoir la Sainte Cène (sommigen, wij weten het van Farel zelf, N°. 1061: non mutata sententia); quelques-uns ont reconnu leur faute. Ziedaar alles. [Het oorspronkelijke is in het Duitsch gesteld.] Op «leur faute» volgt nog: Il a mentionné, dat Herminjard aanvult met: (le Gouverneur). Als er dat stond, in dit verband, zouden wij natuurlijk veel verder zijn. Maar als dat er staan moest, zou het niet weggelaten zijn. Het was dan de hoofdzaak. Wij blijven dus in het duister rondtasten. Zie beneden. Hoe kwam Farel aan dat nauwkeurige getal van »zestien» tegenstanders? N°. 1077 leert het ons. Farel schrijft het 9 December, dus een veertien dagen later aan Bern: Ils (de gemeenteleden van Neuchâtel) furent admonestéz de venir prendre . . . la Sainte Cène . . . tellement que nul n'y osast venir sinon en recognoissant le pasteur que Dieu leur avoit donné . . . Parsonne n'y est peu venir, s'il estoit de ceux qui taschoient à me chasser, qu'il n'aît par ce declairé estre d'aultre sentence . . . Tous y vindrent, fors que une quinzaine ou environ, et, quelque chose qui aît esté (hoevele reserves), néanmoins les choses alloient assez paisiblement. Welk een berekening! Allen moeten, door aan het Avondmaal te komen, te kennen geven, dat zij Farel willen behouden: dus hebben ook allen door te komen dit verklaard, met uitzondering van vijftien. Het komt mij voor, dat Bern naar deze berekening 26 November had dienen te vragen, eer het zelf in zijn brief aan Neuchâtel dat cijfer 15 (of liever 16) vermeldde. Dat Farel op dit cijfer uit eigen beweging terugkwam, schijnt te bewijzen, dat men er te Neuchâtel bezwaar tegen had gemaakt. De berekening behaagt mij te minder, omdat hijzelf vroeger schreef: alii (ad Coenam venerunt) non mutata sententia. Als dit geschied is, hoe kan hij dan zelfs bij benadering het getal zijner tegenstanders bepalen? L'art de grouper les chiffres was destijds reeds uitgevonden, even als die van een balans te flatteeren.

toonen. Op welk een lossen grond heeft Bern dus zijn houding veranderd!

De onderstelling is nauwlijks te gewaagd, dat Bern, het gehaspel te Neuchâtel moede, gelukkig is het eerste voorwendsel het beste aan te kunnen grijpen, om er een eind aan te maken.

De ontgoocheling, die op zooveel overijling moest volgen, blijft niet uit. De vrede in de gemeente is niet hersteld. De Gouverneur is nauwlijks terug of de aanvallen op Farel worden hernieuwd. Van de geldboete, die de Raad van Neuchâtel op elke hervatting der vijandelijkheden heeft gesteld, vernemen wij niets meer ¹⁾. De Gouverneur belooft wel zich onzijdig te zullen houden, maar de partij der oppositie laat zich niet gezeggen. Zij brengt op nieuw voor den Raad van Bern den twist, waarvan die corporatie meende zich voor goed te hebben afgemaakt ²⁾.

Toen moest Bern wel tot het inzicht komen, dat het ontvangen rapport zeer onnauwkeurig was. Het fameuze cijfer 16, dat zooveel indruk had gemaakt, werd door zaakgelas-

1) T. a. p. (des choses alloient assez paisiblement [verg. laatste noot]) jusque à la venue de nostre seigneur le Gouverneur. Parquoy il fault, ou que sa présence donne cueur à ceux qui demandent troubler l'Eglise, ou mesme qu'il les incite. Evenzoo de magistraten van Neuchâtel, in dato 12 December: Nos frères et adversaires dans la cause susdite (van Farel) ne cessent journellement de se router (intriguer) singulièrement depuis la venue de nostre dit seigneur le Gouverneur; een mededeeling die wij bijna woordelijk terugvinden in N°. 1078 (de predikanten van Neuchâtel aan den Raad van Bern) en kwatijk strookt met dat cijfer 15 of 16. De Gouverneur was een oude vijand van Farel. Reeds toen deze voor het eerst in het graafschap Neuchâtel den vaan der Hervorming oprichtte (1529), had de Gouverneur er zich tegen verzet, doch zonder in dezen zijn gezag te hebben kunnen handhaven. Acht jaren later schijnt de politiek het voor hem megebracht te hebben, dat hij-zelf tot de Hervorming overging. Dat deze overgang in '37 Farel in 41 des te stoutmoediger maakte tegenover een regeeringspersoon die reeds eenmaal het onderspit had moeten delven, laat zich begrijpen.

2) Zie het reeds aangehaalde N°. 1078, in dato 12 December: ... tellement que les aucuns se transportent ... devant vos Magnificences et Seignories.

tigden van de tegenpartij, die zich tot den Raad van Bern hadden gewend, rondweg een leugen genoemd. Zij hadden er een lijst bijgevoegd, die een geheel ander cijfer gaf en den Raad van Bern verzocht, de oude bepaling van kracht te doen blijven, volgens welke Farel zich, na dat bestand van twee maanden, uit Neuchâtel zou verwijderen ¹⁾. De Raad is natuurlijk verplicht een besluit te nemen, en meldt dan ook in vrij scherpe bewoordingen aan den Raad van Neuchâtel, dat de zaken aldaar veel minder goed staan dan men had gedacht, dat men te Neuchâtel nog altijd aan beide einden blijft trekken. Bern kondigt zelfs aan, dat in deze netelige aangelegenheid, die reeds haar volledig beslag scheen te hebben gekregen, op nieuw een gezantschap zal worden gezonden, op nieuw pogingen tot verzoening in het werk moeten worden gesteld ²⁾.

In afwachting daarvan antwoordt de Raad van Neuchâtel op nederigen toon. Hij verklaart onder meer tot geen prijs onware inlichtingen te willen geven ³⁾. In dienzelfden geest

¹⁾ Procesverhaal (van Bern) van 19 December: Les députés de Neuchâtel ... déclarent que celui qui a informé mes Seigneurs qu'il y a seulement seize personnes qui veulent le chasser, soustiennent une fausseté (N°. 1081, noot 3).

²⁾ ... facilement cognoissons l'affaire ne estre en sy bon ordre que pensions, - les ungs de vous tendans deca, les autres delà ... Somes délibérés d'envoyer nous commis et ambassadeurs par devers vous, asscavoir de sambedy qui vient en quinze jours au gîte, pour au lendemain traicter avecq vous le bien et pacification des dietes affaires (d. i. 7 Januari '42).

³⁾ Quelque imbécilles (naar den Latijnschen zin van het woord) que soyons, ne voudrions pour mourir vous informer que de la vérité, laquelle espérons nous assistera ... vous ferés telles informations, que trouverez duquel lieux cela procède ou est sorty. Deze steek onder water is natuurlijk aan het adres van den Gouverneur. — Van gelijke strekking is een schrijven dat Farel's aanhangers aan de gezanten van Bern, in dato 7 Januari, dus bij hunne aankomst te Neuchâtel, deden ter hand stellen. Zij herinneren bovendien wat wij ook van elders weten, dat Farel ten allen tijde bereid was geweest zijn zaak te brengen voor een gewone rechtbank, maar dat de tegenpartij daarvan niet had willen hooren; verg. bl. 397; zie later.

schrijven de aanhangers van Farel aan den Raad van Bern, en zij komen daarbij op al de oude argumenten terug, die reeds zoo dikwerf ter handhaving van Farel waren aangevoerd. Men is dus juist even ver als voór de „Ordonnantie” van 27 November '41; even ver als zes weken geleden.

Er wordt in zoover een nieuw element in de discussie gebracht, als wij eindelijk een schrijven te lezen krijgen van de tegenpartij. Het is de eenige verklaring, die wij van haar bezitten. Zij is gedagteekend van 18 Januari 1542 ¹⁾. Het verdient alle overweging.

De tegenstanders van Farel verwijlen bij onderscheidene punten, die in den loop der onderhandelingen door de vrienden te berde waren gebracht. Dezen hadden doen gelden, dat de vijanden Farel's leer en gedrag nooit hadden misprezen. Maar wat wilde dit zeggen? Een heer ontslaat zijn knecht, betaalt hem, en — zwijgt verder over zijn gedrag. Dat voorbeeld hadden de tegenstanders altijd willen volgen, toen zij verklaard hadden een anderen predikant te begeeren. De afspraak was gemaakt, dat Farel twee maanden ongemolesteerd zou blijven en daarna vertrekken, wanneer tusschentijds geen verzoening had plaats gegrepen. Sedert lang waren die twee maanden òm; tot een verzoening was het niet gekomen: de gevolgtrekking lag dus voor de hand. Bericht was aan Bern, dat de tegenstanders een kleinen groep vormden van vijftien of zestien onverzoonlijken. Zij, tegenstanders van Farel, verzoeken te mogen weten wie dit bericht heeft gezonden en beroepen zich op de lijst, door hen overgelegd; een lijst, waarop alvast honderd en twee personen hebben geteekend, die begeeren, dat Farel ontslagen wordt ²⁾. Wat betreft de Ordonnantie

¹⁾ No. 1087.

²⁾ In de instructiën van Bern aan zijne nieuwe gezanten, d'Erlach en Tribolet, komt dit detail voor: Vous savez que . . . quelques uns des conseillers et des bourgeois de Neuchâtel qui ont dé-

van 27 November; zij heeft geen waarde ¹⁾. Dat men de zaak niet voor de gewone rechtbank heeft gebracht, is het gevolg van een uitdrukkelijke bepaling der kerkelijke constitutie van Neuchâtel, die nauwkeurig voorschreef in welk geval een predikant voor de gewone rechtbank moest worden getrokken ²⁾.

claré ne plus vouloir supporter Farel, nous ont présenté un role de 102 noms, en nous disant qu'il y a un plus grand nombre encore de personnes qui n'y sont pas inscrites, et qui ne veulent ni endurer Farel, ni prendre patience. N°. 1087, noot 6 en 8. Het oorspronkelijk is in het Duitsch.

¹⁾ De lezer moge gelukkiger zijn dan ik in het volledig onteijferen van het onmogelijk patois der heeren tegenstanders: Quant vous lettres furent leutes (lues), de quinze à sêze implaquables, le tumulte fust faytt dangereux et grand, tant que les nostres, de soixante à quatre vingtz, tant du plus que du moins, sortyrent hors, dysant: «Ne voullons point ycy estre mürtrys», et ne restas des nostres synon de xxiii à xxiiii, par le commandement du maystre-bourgeoys, nous admonestant par le sèremement de desmorer. Sur ce fust desmandés l'oppiniontt, pour deivoir donner responces sur vostre lettres. Fust demandés premierement à Pierre Chambrier, comme Lieutenant de Monsieur de Pringin, que lors estoytt absentt (den Gouverneur): lequell dytt qu'ilz n'avoÿtt point de charges de la Seigneurie touchant telz cas, et qu'ilz ne vouloyt toucher sur la pronontiations que son dict maystre et mes diets Seigneurs de Bernne avoyent faytt. Mais comme lon (l'un) de vous en diray mon opynion, «ce qu'ilz ditt, qu'il ne vouloyt toucher aux affayres comme dessus», et dytt que l'on debyoyt attendres le retour du dict Seigneur Gouverneur, pour donner la responces aus diets Seigneur de Bernne.» Dequoy nous les diets xxiiii fusme de l'oppinion d'ycelluy — Eux — notre averse parthies — furent de l'oppinion de tenir le dict maystre Guillaume pour leur ministres. Ils l'avoÿent beaux fayres; car ilz n'y avoyent que leur (eux) de leur opiniontt, touchant l'oppiniontt que fust faytt, pourceque les deux parthies se reprochoyent l'ung à l'autre, dysant les unng: «Nous l'asrons», et les autres dysans: «Ne n'arons.» Pour évyter noÿze et desbas, fust dytt que le premir que en parleroytt seroytt chastiables. Naar dezen brief te oordeelen, behooren de tegenstanders zeker niet tot de beste kringen van Neuchâtel, althans niet tot de wijzen en verstandigen.

²⁾ Namelijk si les ministres blamaient ou injuriaient aucun particulierement hors de son ministère, on les pourra prendre par Justice, et, au réciproque, le dit ministre en cas pareil; Boyve II, 426 vlg., aangehaald H. C. VII, bl. 404, noot 15.

Deze memorie schijnt indruk gemaakt te hebben. Bern kwam, ook na het rapport van zijne nieuwe gezanten te hebben gehoord, tot het besluit, Farel onmiddellijk voor zich te dagen en hem te vermanen zich terug te trekken. Als hij weigerde zou de Raad verder aviseeren ¹⁾.

De dagvaarding geschiedde in beleefde bewoordingen ²⁾ en wel op 18 Januari. Den 20ste vinden wij zijne verantwoording reeds in de notulen. Hij laat zich van dat getal 16 niet afbrengen ³⁾. De leiders der oppositie waren namelijk ten getale van 16; de overigen volgden slechts. Aan een zich terugtrekken denkt hij niet; het is hem niet geoorloofd!

Ten einde raad, besluit Bern dien eigen dag de vraag: blijven of heengaan? ten aanzien van Farel, aan een volkstemming te onderwerpen ⁴⁾.

Het liep voor Farel beter af, dan Kalvijn en anderen hadden durven hopen ⁵⁾. De stemming greep plaats op 29 Januari;

¹⁾ No. 1087, noot 17.

²⁾ En quoy (ul. door te komen) nous fairés plaisir et gratuité. No. 1038, verg. noot 2.

³⁾ Si ceste affaire devait avoir suite, je maintiendrais ce que j'ai dit: que l'affaire a été montée par seize personnes. Quant à mon entretien et à ma prébende, je n'y attache aucune importance, et ce n'est pas non plus cela qui m'empêche de m'en aller ... Quitter les églises, cela ne m'est pas permis ... Je n'oublie point tous les bienfaits que mes Seigneurs m'ont accordés, ainsi qu'à mes frères, mais il ne faut pas m'opprimer à cause de ma conscience. Uit het Duitsch, waar alles in den derden persoon staat.

⁴⁾ No. 1099. Senatus Bernensis ... statuit ut in comitiis quae inde ad octavum diem (Zondag 29 Jan.) haberentur, certaretur suffragis.

⁵⁾ Intelleximus, factiorum fuisse exitum, vel saltem minus tristem quam timeramus, schrijft Kalvijn. Ook Myconius, te Basel, had de toekomst somber ingezien: de secundo tumultu scripserant ad me Bernenses fratres, quamvis paucis. Hic non consilere, sed dolere valuimus, maxime quod putarant quidam, te illi qui de novo tragœdiani excitarat, imparem esse, nisi Dominus consilia eius dissipaturus esset. Hier is sprake van den Gouverneur. Het is karakteristiek, dat geen van de talrijke brieven der onderscheidene predikanten eên enkel goed woord overheeft voor den vader, die in zijn dochter zwaar moest lijden. Hij is louter een vijand van de predikanten, d. i. van Kristus.

zij gaf een meerderheid ten gunste van Farel, waarmede alles tot een vreedzaam einde was gebracht ¹⁾.

Ik heb niet geschroomd bij dit voorval langer stil te staan dan de vraag of Neuchâtel dezen of genen predikant al dan niet behouden heeft, op zichzelf zou wettigen. Om het ge-

¹⁾ N°. 1099. Ad populi suffragia devotum est [In C. O. eindigt hier de brief]. Nostri fera dimidia ex parte superiores fuerunt. Confecta res est . . . adeo facile, adeo pacifice, ut jam non appareret ullum unquam dissidium intervenisse. — Zie verder N°. 1095, de Raad van Bern aan dien van Neuchâtel. De brief doet met nadruk uitkomen, dat de volksstemming in deze aangelegenheid niet dan bij uitzondering was toegestaan, pour cette fois seulement . . . ne soit tiré en aucune conséquence ou préjudice des droits, libertés, prééminances et franchises de Madame, ny de la ville et contée de Neufchastel; car nous ne voulions estre réputés ny porter le nom d'avoir interrompuz l'autorité du Régime et civilité publicq, par lequel tous affaires des questions concernantes l'estat publicq se debvent ordinairement déterminer, et non autrement. — Het is goed van zulke verklaringen, als zij voorkomen, nota te nemen, opdat toch vooral aan het Zwitsersch Protestantisme geenerlei democratisch beginsel worde toegeschreven. Bern had voor ditmaal het volk laten beslissen, omdat het geen kans zag langs anderen weg uit de moeilijkheid te geraken. Maar zelfs over een vraag die de gemeente zoo van nabij raakt, gaat men niet dan gedwongen er toe over, de gemeente zelve te raadplegen, en geschiedt dit niet dan onder uitdrukkelijk voorbehoud van het wereldlijk gezag. Ook hieruit blijkt, hoe noode men tot de volksstemming overging, dat op het besluit daartoe volgde: nisi forte interim meliorem sarcinae concordiae rationem Dominus ostenderet. N°. 1099. Hierop volgt schier onmiddellijk: Intra igitur eos paucos dies, cum ex utraque parte lecti essent duodeni quibus summa rei demandata fuerat et pacis condiciones variae hinc atque illinc essent propositae, jam inter utrosque convenerat ut Farelus perpetuo remaneret, eumque omnes in verum ac legitimum pastorem agnoscerent. Van den kant der tegenstanders wordt nu de volgende voorwaarde gesteld: ut concionibus eius interesse non cogerentur. Tenebantur enim religione ob quoddam temerarium super hac re iusjurandum quod iam inde ab initio discordiarum sese invicem obstrinxerant. Eam vero conditionem admittere nostri plane recusarunt. En de reden? Erat enim contra bonos mores et christianam religionem, adeoque futura videbatur quasi seminarium et origo quaedam ad nova schismata semper excitanda. Het: dwingt ze om in te gaan, was destijds dus goed Protestantisch.

gewicht der gebeurtenis te schatten, moeten wij natuurlijk in de allereerste plaats rekening houden met de mate van belangrijkheid, die bevoegde tijdgenooten haar toeschreven. Zij, die op de plaats zelve aanwezig en Farel's ambtgenooten waren, hebben ongetwijfeld in hetgeen aldaar met hem gebeurde een zaak gezien van algemeene beteekenis. ¹⁾ Vooreerst, omdat zij een ongemeenen man betrof. Farel, destijds drie en vijftig jaar oud, en wiens bijzondere gaven door ons niet kunnen worden afgemeten naar de theologische werken die hij heeft nagelaten, heeft vooral door zijn persoonlijkheid gewerkt. Ik ken naast, wil men na, Kalvijn niemand die onder de predikers van de Hervorming zoo hoog staat aangeschreven ²⁾. Van zijn gezag, zeggen de ambtgenooten te

¹⁾ N°. 1099. De predikanten van Neuchâtel schrijven 28 Februari 1542, na de beslissing, aan hunne collegaas van Zurich: Ad hoc videbamus eam . . . pestilentiam atrocissime passim grassari, eandemque in hac etiam civitate non paucos iam coepisse attingere. Haec igitur et alia Dei nostri flagella haud mediocriter . . . nos commoverant . . . Sed maxime nos incitabat optimi fratris nostri (Farelli) negotium, utpote quod omnium primum et inter caetera maxime commendatum haberemus. Satis enim apparebat ingens offendiculum et cladem irreparabilem fore in ecclesiis, si tantus Dei servus, a cuius ministerio nostra omnium secundum Deum penderet autoritas, indicta causa, ex hac ecclesia sua, tot nominibus sibi a Christo commendata, per factionem et tumultum cedere cogereetur. Zulk een openhartig getuigenis strekt tot lof, zoo van hem die het geldt, als van hem die het geven. Deze laatsten worden ook buitendien door dezen brief gekenschetst als uitnemende mannen. Van hen is het volgende overschoone woord: Nullum autem gaudium neque maius neque verius existimamus, quam illius aeterni patris beneficia per fidem in Christum lesum sic agnoscere, ut mens humana spiritus sancti ardore inflammata, sese in divinis laudibus meditandis studiose et hilariter exercent.

²⁾ N°. 1066. De predikanten van Zurich aan de Geestelijkheid, de Magistraten en het volk van Neuchâtel, 15 Nov. '41: . . . Quem autem invenietis, quaeso, Farellus isto nostro (absit verbo invidia!) idoneum rei tantae magis? Farellus pius est, sanctus, prudens, temperans, fortis, intrepidus, doctissimus et eloquentissimus: denique optima quaeque dona, quae requiruntur a fideli episcopo, divina bonitas in hunc unum transfudit liberalissime. Sed et multa per eandem Dei gratiam diutino usu

Neuchâtel, hangt het hunne af. Het kan ons niet bevreemden, zelfs wanneer wij ons voor de kennis van zijn persoon, van de kracht zijner overtuiging, van zijn rechtmatig gevoel van eigenwaarde, van zijn moed tegenover alles en allen, bepalen tot de aangelegenheid die ons heeft bezig gehouden ²⁾. Gegeven zijne overtuiging omtrent hetgeen de Kerk van hem eischte, kan men niet met meer cordaatheid en geloofsvertrouwen handelen.

De strijd te Neuchâtel heeft bovendien beteekenis omdat hij deel uitmaakt van den strijd die om de zelfstandigheid der Kerk binnen haren eigen kring door het Zwitsersch Protestantisme is gevoerd. Dat deze zelfstandigheid destijds nog niet veroverd was, is uit menig voorbeeld gebleken; dat men, om tot haar te komen, niet altijd den rechten weg heeft ingeslagen, en dikwerf ten aanzien der wereldlijke macht zich te weinig op een principieel, en te zeer op een utilistisch standpunt heeft geplaatst, zoodat de wereldlijke arm niet werd afgewezen als die arm slechts bereid was den invloed der predikanten te steunen, kan niet in twijfel worden getrokken. Dat, eindelijk, die zelfstandigheid met meer vrucht, en, het leerstuk der Voorbeschikking in aanmerking genomen, met strenger logika had kunnen worden gehandhaafd op een ander gebied dan het gebied der kerkelijke tucht, mag zeer waarschijnlijk heeten. Het wil niettemin iets zeggen, dat de jonge Hervorming èn tegenover het wereldlijk gezag èn tegenover hare aanhangers èn tegenover de Katholieke tegenpartij durfde toonen wat zij wilde, en haren wil heeft durven doorzetten al was de verleiding groot, alles op te offeren aan

et exercitatione varia didicit; praeterea senex est et senescendo permulta vidit Sustinuit ille in corpore suo persecutiones ac verbera propter Dominum. Perseveravit hactenus in summis periculis invictus in praconio et confessione veritatis. Unde et magna et illustris est Farelli fama ac gloria in Christo apud Germanos.

¹⁾ No. 4099. Ibi (Farello) semper erat in ore, ut mille mortes, si posset fieri, obire mallet quam sponte consentire ut, ipso quasi committente, ecclesia Dei aliquid detrimenti caperet, praesertim ubi sanctissimum jus atque honos divini ministerii aliqua ex parte violaretur

uitwendige rust en zichtbare eenheid. Wat zij wilde, het was blijkbaar een Kerk die door leer en wandel in de wereld getuigde van de reinheid die haar door Goddelijke openbaring werd voorgeschreven; wat zij wilde, het was het stichten van een geestelijke macht, nieuw in het aangezicht der eeuwenoude hiërarchie, en door voorbeeld, vermaning en censuur van nog grooter invloed dan deze op de onkristelijke wereld.

Het trachten naar verheven doeleinden pleegt te geschieden langs wegen, waarop aanraking met veel dat verkeerd en niet verheven is, onvermijdelijk schijnt. Iets anders is het dit te erkennen op grond van de menschelijke zwakheid in het algemeen, iets anders het in te zien omdat men er zelf getuige van was. Tot dit laatste stelt, op ruime schaal, ons alleen de Geschiedenis in staat. Het gebeurde te Neuchâtel doet ons binnen enge grenzen de werkelijkheid van het jonge Protestantisme aanschouwen. Die werkelijkheid van het Protestantisme behoeft ons niet blind te maken voor zijn waarheid. De Geschiedenis zoeken nooit de fotografie; zij dringe door tot de ziel der gebeurtenissen. De kerkhistorie heeft nog te kampen met gunstige of ongunstige vooroordeelen. Men prijst of laakt nog te veel in het algemeen, of naar den maatstaf van het partijbelang; inzonderheid wanneer het tijdvakken geldt die nog heden ten dage de hartstochten in beweging brengen. Het voorval te Neuchâtel spreekt van velerlei miserie, maar insgelijks van iets anders en beters: van zedelijken ernst; van het geloof aan de toekomst van hetgeen ondernomen werd; van dat gevoel van solidariteit bij de vroegste tolken der Hervorming, dat zeker krachtig heeft medegewerkt, om een zaak, zoo wankel in den aanvang, tot iets blijvends te maken. Van menige richting wordt na drie jaren niet meer gehoord; de Calvinistische heeft na drie eeuwen nog beteekenis ¹⁾.

¹⁾ Tot de bronnen, waaruit dit hoofdstuk is samengesteld, behoort ook H. G., VII, No. 1099, de brief van de predikanten van Neuchâtel aan die van Zurich, in dato 28 Februari 1542, zie boven bl. 81, noot 1. Deze brief is een goed bewijs van het recht dat wij hebben, nog altijd

aanvulling van onze kennis omtrent de Zwitsersche Hervorming te moeten te zien. N°. 1099 (bij Herminjard) beantwoordt namelijk grootendeels aan C. O. XI, N°. 388. Maar in C. O. ontbreekt het slot. De brief in C. O. beslaat thans vijf en een halve bladzijde. Wanneer het slot, dat Herminjard geeft, erbij was opgenomen, zou de brief in C. O. ongeveer anderhalve bladzijde meer beslaan. Er ontbreekt in C. O. dus tamelijk veel. Nu is de brief in C. O. gedrukt »Ex autographo», gelijk die editie vermeldt, en Herminjard vermeldt evenzeer, dat door hem de brief wordt uitgegeven naar het oorspronkelijk handschrift. De editie van C. O. is van 1873, die van Herminjard van 1886, en VII, bl. 434, noot 22, teekent de laatste aan: *Le reste de la présente lettre nous a été . . . fourni par M. le Dr. P. Schweizer, archiviste d'État à Zurich.* Het autographon waarvan C. O. zich bediende, is evenzeer uit het archief van Zurich. Men moet dan aannemen, dat de twee stukken van het origineel van dezen brief geruimen tijd op twee verschillende plaatsen hebben gelegen; het zoeken in de Zwitsersche bibliotheken kan dus nog niet overtollig of hopeloos heeten.

HOOFDSTUK III.

DE EERSTE MAANDEN TE GENÈVE.

Het belang van de gebeurtenissen die in het voorafgaand hoofdstuk behandeld zijn, is ook daarin gelegen, dat zij als een inleiding vormen tot den strijd die Kalvijn te Genève wacht.

Het zal duidelijk zijn geworden, dat een der grootste moeilijkheden voor de jonge Hervorming bestaat in het vinden van de rechte betrekking tusschen de voorgangers der gemeente en de gemeente zelf. Men improviseert geen Kerk, men improviseert geene hiërarchie. Het was nu eens de kapitale zelfbegoocheling der Calvinistische Hervorming, dat zij zich gerechtigd achtte het Katholieke Kristendom voor een min of meer opzettelijke vervorming te houden van het oorspronkelijke; dat zij meende in het Nieuwe Testament het oorspronkelijke Kristendom slechts voor het grijpen te hebben, en dus een op nieuw vormen van het Kristendom, in overeenstemming met het Nieuw-Testamentisch type, mogelijk en plichtmatig waande. In dat oorspronkelijk type vond men een gemeente, die zoowel door God geleerd en geleid, als door opzieners onderwezen en bestuurd moest worden. Hoe was thans aan de gemeente dit tweeledig karakter te verzekeren? Hoe was thans de zelfstandigheid der geloovigen te handhaven en tevens het wettig gezag te vestigen van de Bedienaren des goddelijken Woords?

Theoretisch vallen zulke tegenstellingen niet op te lossen, terwijl de praktische oplossing veelszins afhangt van geheel persoonlijke eigenschappen. De strijd waarvan wij getuigen zullen zijn, moet ons dus op allerlei wijzen het karakter van Kalvijn openbaren.

Hij begint zijn werkzaamheid met de ernstige begeerte, niet te verdeelen, maar te verzoenen. Met Bern wenscht hij op goeden voet te staan; aan niemand aanstoot te geven.¹⁾ Het viel zoo licht dit te zeggen, en ook het oprecht te meenen. Maar hoe kon Kalvijn hervormer zijn, zonder in allerlei dogmatische en praktische vragen onverbiddelijk partij te moeten kiezen? hoe kon hij dit doen, zonder velen van zich te stooten die, zelf niet geroepen, aan het Kristendom een nieuwen vorm te geven, naar eigen geweten een vergelijk mochten zoeken tusschen den Kristelijken godsdienst waarin zij geboren waren en dienzelfden godsdienst in een gezuiverde gestalte. Al dadelijk vindt Kalvijn zich geplaatst tegenover de kwestie, wat in het Katholicisme al dan niet voor volstrekt onvereinigbaar moet worden gehouden met den eisch van het Protestantisme. Hoe stond het ten dezen met het bijwonen van de voornaamste plechtigheid der Roomsche kerk, met het bijwonen der Mis?

¹⁾ N°. 1053, in dato 15 October, aan Bucer te Straatsburg: Sed ideo effundere in sinum vestrum libuit, ne quid intus continerem. Scitote igitur, illa omnia evanuisse. Concordiam cum vicinis (Bernatibus) nostris et, si permiserint, paternam quoque benevolentiam colere studebo, summa qua potero fide et diligentia. Nemini certe, quod in me erit, dabo materiam offensionis. Peto autem abs te, ne ex meis ad te literis aestimare velis quid hic agam vel dicam. Donec professus fuero, me non amplius posse ferre, ne dubita fideliter me praestare quod vobis recepi. Et si qua in re spei vestrae non respondeam, scis me sub tua potestate esse. Admoncas, castiges, omnia facias quae patri licent in filium (Bucer was achttien jaar onder dan Kalvijn). — N°. 1094 schrijft Myconius, in dato 10 Februari, aan Kalvijn: Gaudeo . . . quod intelligo ex literis Bernatum, quod belle inter vos conveniat . . . Videbatur ea res habitura momenti aliquid, ut facilius inter civitates quoque fieret in posterum reconciliatio. De oendracht, waarop Kalvijn (zie begin dezer noot) zinspeelt, was dus een persoonlijke en kerkelijke, geen staatkundige.

Richardot, de huiskapellaan van Renée de France, thans Hertogin van Ferrara, had op dit punt zeer liberale denkbeelden. Niet alleen, dat hij de vorstin vergunde ter Mis te gaan, maar hij oordeelde, dat volstrekte intransigentie op dit punt een noodeloos verstoren was van de rust der gemeente, een noodeloos ergernis geven aan zwakke Protestantsche broeders. Kalvijn ziet in dit oordeel niet een persoonlijk gevoelen dat hij kan eerbiedigen, maar een allergevaarlijkste dwaling. Hij acht het zijn plicht terstond naar de pen te grijpen. ¹⁾ Hij wendt zich onmiddellijk tot de Hertogin zelve. Uiterst bescheiden en zelfs onderdanig toont hij zich in het begin ²⁾, maar tevens op het diepst doordrongen van zijn roeping juist tegenover deze hooggeplaatste vrouw ³⁾. Dat gevoel van roeping doet hem zelfs de sterkste uitdrukking niet vermijden. Vloekwaardig zou hij zich achten, wanneer hij in dezen aan de oprechtheid en openhartigheid te kort deed ⁴⁾. Uit deze inleiding mag men afleiden, dat Kalvijn een ongevraagd advies geeft, geheel uit eigen beweging schrijft.

Ook het volgende maakt dit waarschijnlijk. Op reis van

¹⁾ N°. 1058. Achter op dezen brief aan de Hertogin staat deze aantekening, die de strekking van dit schrijven juist aangeeft: Il y est amplement traicté des choses licites et non licites, et comment il faut fuir les scandales.

²⁾ ... la hardiesse que j'ay eu de vous escrire ... ne procéde pas tant de témérité ne oultrecondance que de pure et vraye affection de vous faire service en Nostre Seigneur. Car combien que je me reconnoisse fort inutile serviteur de l'Eglise, enz.

³⁾ Et mesme ay pensé qu'il m'estait nécessaire d'ainsi faire, si je me vouloys acquitter de mon deivoir, non-seulement pourceque je me sens obligé envers vous de procurer ... vostre bien et profict, ... may pourceque, considérant l'estat et preeminence où le Seigneur vous a constitué, ... d'autant que beaucoup plus que personnes privées vous pouvez promouvoir et avancer le règne de Jesus-Christ.

⁴⁾ J'ai congneu en vous une telle crainte de Dieu ... que, mesme la hautesse osté qu'il vous a donné (sic) entre les hommes, j'ay en estime les grâces qu'il a mises en vous, jusques là que je me penseroy maublité, si je omectoy les occasions de vous servir ... De vier laatste noten zijn aanhalingen uit N°. 1058.

Italië naar het Noorden van Frankrijk, hield men zich van zelf licht te Genève op. Protestanten bezochten dan Kalvijn, hetzij uit belangstelling in zijn persoon, hetzij om eenige ondersteuning te vinden. Zulke personen hadden een boekje opgedaan van Richardot, en Kalvijn inedegeedeeld, hoe deze aalmoezenier der Hertogin het bijwonen der Misplichtigheid beschouwde ¹⁾; hoe zelfs een van de hofdames ²⁾ bij de vorstin in ongenade was gevallen omdat zij tegen de beschouwing en den raad van Richardot gewetensbezwaar had geopperd. De Hertogin zou zelfs hebben verklaard, dat verzet tegen de beslissing van Richardot slechts oneenigheid kon zaaien tusschen de geloovigen, en daarom niet door haar zou worden geduld.

Wat heeft Kalvijn nu hiertegenover te stellen? In naam waarvan zal hij het gezag van zijn ambtgenoot te Ferrara aanvallen? Uit een zuiver formeel oogpunt heeft Richardot natuurlijk evenveel recht, om het bijwonen van de Mis toe te laten, als Kalvijn, om het te verbieden. Het is zeer leerzaam op te merken, dat Kalvijn, om zijn hooger recht te handhaven, zich uitsluitend beroept, niet op de voor allen toegankelijke openbaring van de Heilige Schrift, maar op een geheel persoonlijke Godsopenbaring ten aanzien dier Schrift ³⁾.

¹⁾ François Richardot (C. O. XI, bl. 324, n. 5, is hij nog niet bekend), sedert '38 of '39 de huiskapellaan der Hertogin, uit Frauche-Comté geboortig en twee jaar jonger dan Kalvijn . . . vous avoit persuadé qu'il ne seroyt pas mauvais, après avoir ouy la messe, de faire quelque communion, laquelle servit de la Cène de Nostre Seigneur.

²⁾ Herminjard gist en met zeer groote waarschijnlijkheid, dat hier sprake is van Françoise Bousiron de Grand-Ry, femme de Jean Sinapius, médecin de la cour, eene van de »demoiselles d'honneur". Man en vrouw stonden beiden in briefwisseling met Kalvijn. Van Françoise zijn geen brieven bewaard gebleven. Kalvijns brieven aan hen bezitten wij evenmin. Van Sinapius aan Kalvijn hebben wij brieven onder H. C. VI, N°. 813 en 664 a (appendix van Dl. VI).

³⁾ Voyant que ou vous donnoit les choses à entendre autrement qu'elles ne vont (sont?) selon qu'il a plu au Seigneur de me révéler de son Escripture, j'avoys pensé de vous en communiquer ce que le Seigneur m'avoit donné d'intelligence en ceste matière.

Dit is een klassieke plaats, namelijk voor de kennis van de bron waaruit Kalvijn de godsdienstige waarheid put. De plaats is te meer afdoende, omdat hier niet opzettelijk een dogmatische bepaling van die kenbron wordt gegeven. Kalvijn had zich kunnen beroepen op den een of anderen tekst; had kunnen beproeven een betere exegese van het een of ander Bijbelwoord te geven; had zich kunnen wenden tot het Kristelijk gevoel van Renée de France, om haar het onvereinbare van Mis en Protestantsch geloof zelfstandig te doen erkennen ¹⁾. Kalvijn doet niets van dit alles. Hem is van Godswege omtrent de Heilige Schrift een openbaring geschied; hem is op dit punt het verstand verleend; en wat hij, Kalvijn, langs dezen weg heeft leeren begrijpen, daarvan hoopt hij niet, daarvan bidt hij niet, dat het vroeger of later insgelijks aan de vorstin moge worden geopenbaard door de leiding of ingeving van Gods geest; neen, hij deelt het mede, hij verkondigt het, juist gelijk het onfeilbaar Hoofd der kerk het zou kunnen doen. Het autoritair karakter van den Protestantschen godsdienst, nog zoo dikwerf de godsdienst van het vrije onderzoek genoemd, treedt hier ongemeen klaar aan het licht. Het is waar, dat Kalvijn ten slotte zijn conclusie overlaat aan het inzicht en oordeel der Hertogin ²⁾, maar het is even waar, dat dit louter ontrouw is aan zijn overtuiging en zelfmisleiding. Als hij zijn conclusie aan goddelijke openbaring had te danken, heeft menschelijk oordeel hier niets meer te doen. Als hij zijn gevoelens eenvoudig vereenzelvigen mocht met de goddelijke waarheid ³⁾, moet hij voor dat gevoelen louter onderwerping eischen.

¹⁾ Reeds in 1531 had Farel gezegd: la Messe et l'Evangile sont comme le feu et l'eau.

²⁾ Ce message m'a encores plus confirmé en mon propos de oser entreprendre de vous en exposer fidelement ce que j'en cognoys, affin que après le jugement soit vostre.

³⁾ Onmiddellijk op het in de vorige noot aangehaalde volgt: Et, quant vous aurez plainement entendu la vérité de Dieu etc. Ce qui me fait parler est que je ne puis tolérer (niet: dat gij mijn opvatting, mijn exegese van de Schrift als bouwstof voor uw eigen

Indien zijn brief slechts met de mededeeling van zijn inzicht ten einde was! Er zou dan iets indrukwekkends kunnen liggen in de verzekering: zoó heeft God tot mij gesproken, en zoó hebt gij dus te handelen. Maar het wereldsche herneemt naast die hooge mystiek zijn rechten. In plaats van Renée op de hoogte te brengen van de leer der Schrift omtrent het Avondmaal, kan hij het van zich verkrijgen het gezag van Richardot op zeer onbehoorlijke wijs te ondermijnen. Hij begint met die *protestatio actui contraria* die, als men belasteren wil, gebruikelijk is. Niet dat hij den man zou haten of benijden, maar wanneer iemand, gedreven door een slechte conscientie het Woord Gods omwerpt en het licht der Waarheid uitdooft, kan Kalvijn, al gold het zijn eigen vader, geen toegevendheid geoorloofd achten. Welnu, zoo iemand is maistre François (Richardot), en Kalvijn weet dit pertinent; hij zegt het te weten uit lange ondervinding, maar vergeet te zeggen, waar en wanneer hij die ondervinding heeft opgedaan. Het weinige, dat God aan Richardot van de Heilige Schrift te verstaan heeft gegeven, heeft deze altijd dienstbaar gemaakt aan zijn voordeel, aan zijn eerzucht. Hij heeft de waarheid nu eens gepredikt, dan weder verloochend, al naar gelang zijn hebzucht hem het eene of het andere aanried ¹⁾. Zoodra vervolgingen kwamen, wist Richardot altijd te ontsnappen. In één woord, het is van de zijde van Richardot nooit iets anders geweest dan spelen met Gods heilig Woord.

Aan deze algemeene en onbewezene verzekeringen heeft overtuiging niet zoudt leeren kennen, maar:) *que la Parole de Dieu vous soit ainsi cachée, pervertie, corrumpee et depravée en choses tant nécessaires par ceux ausquels vous avez quelque fiance et donnez auctorité* (met dit laatste is natuurlijk in de eerste plaats François Richardot bedoeld).

¹⁾ *Quant j'apperceoy quelque'un par maulvayse conscience renverser la Parolle du Seigneur, et estaindre la lumière de vérité etc. . . . tant peu que Dieu luy a donné d'intelligence de son Escripture, il Pa tousjours fait servir à son profiet et ambition, la preschant quant il voyoit estre expédient à son avarice, la renonceant incontinent qu'elle luy tournoit à fâcheries.*

Kalvijn nog niet genoeg. Hij komt nu tot Richardot's bijzonder leven. Ook hier de gewone taktiek van het zwart maken. Eerst heet het, dat dit bijzonder leven bij een dienaar des Woords beter had kunnen zijn. Dan wordt vromelijk verzekerd, dat een Kristen zijn naaste niet mag bekladden; dat Kalvijn er ook niet aan denkt, het ten aanzien van „maistre François” te doen. Vervolgens wordt geïnsinueerd, dat er anders van dat bijzonder leven nog heel wat te vertellen zou zijn, hetgeen natuurlijk de allerongunstigste vermoedens wekken moet omtrent de dingen die hij thans achterwege houdt. Eindelijk komt het groote argument: de Heer wil niet, dat men een wolf in de schapenvacht zal laten loopen uit vrees van kwaad van hem te spreken: de Heer wil niet, dat zij hun masker rustig zullen blijven dragen, zij die een pest zijn voor Gods Kerk. Zoo Kalvijn alleen op eigen gemak bedacht ware, deed hij zeker beter met te zwijgen. Hij weet welk een vijandschap met zulk ontmaskeren van huichelaars wordt beloopt. Maar is er een ander geneesmiddel? Vooral die leeraars dienen op de kaak te worden gesteld die vorsten stijven in de halfheid en de wegen mijden die recht afgaan op het doel. Kalvijn heeft vroeger een Richardot zachter behandeld: wat heeft het gebaat? De man heeft vroeger eens al het verfoeilijke van de Mis toegegeven; bezworen nooit meer de Mis te zullen bijwonen. Het waren de plechtige verzekeringen van iemand die zich om zijn eeden zooveel bekommert als om het zingen van een ekster ¹⁾. Richardot

1) Je scay que l'office d'ung homme Chrestien n'est pas de détracter à son prochain, ceque je n'ay voulu faire. Car si je me feusse étudié à mal dire, j'avoys bien aultre chose sur lui que je dissimule Je n'ay aujourd'huy si grand guerre à personnes, que à ceux qui sous ombre de l'Evangile caphardent envers les princes, les entretenaus toujours par leurs finesses et cautèles enveloppez en quelque nuéc, sans les mener au droict but Avec une horrible obstination et dureté de cuer, si persévérat-il de dire qu'il ne laisseroit pas de faire ce qu'il cognoissoit estre manlvays, sinon que une foys, après avoir veu quelque mieu traicté, avec grosses imprécations il protesta que jamais n'assisteroit à la messe pour la grande abomination que c'estoit. Mais

zelf te waarschuwen is dus vruchteloze moeite, en er blijft niet anders over dan tegen hem te waarschuwen. De oogen der Hertogin zullen wel open gaan voor den man die alleen uit hebzucht het Evangelie predikt en de vrijnoedigheid zorgvuldig onder de hoede stelt van zijn eigen belang.

Men zou veel willen geven als daarmede deze leelijke brief nooit geschreven was. Onvast is nog des hervormers zedelijk leven. Op zijn best had de hervormer zoo mogen schrijven over iemand wiens geveinsdheid en slecht gedrag geheel openbaar waren of aan geen redelijken twijfel onderhevig konden zijn. Dit was met Richardot geenszins het geval. Anderen koesterden van hem een gunstige meening ¹⁾. De Hertogin bleef in weerwil van Kalvijn's aantijgingen Richardot nog twee jaar haar vertrouwen schenken als huiskapellaan ²⁾. Zij heeft naar alle waarschijnlijkheid aan Richardot niet eens den brief laten lezen. Wij mogen dit opmaken uit de omstandigheid, dat bijna een jaar later Richardot nog door iemand gerekend wordt tot hen die veel hielden van Kalvijn ³⁾. Deze man, volgens Kalvijn zoo behendig in het ontsnappen aan de ver-

je congnissoys si bien mon homme, que je n'estimoys guères plus son jurement que le chant d'une pie. Wat den datum van dat »traicté'' van Kalvijn betreft, de Hervormer dageekent het zelf, als hij in 1546 aan Vitus Theodorus schrijft: Libellum meum de Coena tibi non displicuisse vehementer gaudeo. Scriptus gallice fuerat ante annos decem. Het was een geheel populair geschrift. Karakteristiek voegt Kalvijn er bij: accuratius enim latinis hominibus scribere soleo. Zie H. C. VII, bl. 308, noot 7, tweede alinea en hierbeneden.

¹⁾ Morillon, *Lettres de divers* (Een boek van Morillon onder dezen titel vind ik nergens terug. Ook VII, bl. 415, noot 4, wordt, tot mijn verwondering, een titel verkeerd opgegeven: *Mémoires du syndic J. Balard*, moet zijn *Journal* enz.), tome II, p. 220, aangehaald H. C. VII, bl. 311: Frère Richardot a esté, quoique l'on en ayt voulu dire, un grand et excellent personnage en doctrine et en conseil. Il est vray qu'il estoit un peu soubdain et pusillanime; mais il estoit de bon cueur et entier. Comme prescheur retrouvera-l'on en cinquante ans, qui lui soit à comparer?

²⁾ H. C. VII, bl. 313, noot 20.

³⁾ T. a. p. bl. 312, noot 14—15: G. S. Curione schrijft 9 September

volging (alsof Kalvijn niet zelf de vervolging in Frankrijk was ontvlucht!) zat in '44 om het Protestantisch geloof in de gevangenis ¹⁾. Het brengt ons niet verder hier van odium theologicum te spreken. De aanwezigheid van dien haat en van zooveel daarvan in een' ziel als die van Kalvijn, dat juist vraagt om verklaring. Hoe kan iemand op hetzelfde oogenblik spreken van een openbaring Gods die hem ten deel is gevallen, van een bezitten der goddelijke waarheid, en den goeden naam van zijn medemensch zoo mishandelen? zoo volleerd zich betoonen in de verfoeilijke kunst van verdachtnaking? Hoe kan iemand hervormer willen zijn, en de leer volgens welke het doel de middelen heiligt, toepassen met zooveel gemakkelijkerheid?

De afkeer die Richardot in 1536 van de Mis had betuigd en zijn dure eed, haar nooit weder te zullen bezoeken, verklaren zeker veel. Kalvijn heeft misschien, — mijn twijfel heldert zich later op, — zoo geredeneerd: Iemand die mij in 1536 belijdt, dat de Mis een gruwel is, kan niet in 1541 over het bijwonen van de Mis gunstig denken zonder een nietswaardige te zijn; derhalve is Richardot een nietswaardige.

Als Kalvijn zoo heeft geredeneerd, staat hij schuldig aan de bekrompen psychologie waarvan hij zelf het slachtoffer is, zoodra men beweren wil: iemand kan niet gelooven een persoonlijke openbaring van God te hebben

1542 van uit Lausanne aan Kalvijn zelf: Si quid in Italian scribere cupis, puta ad . . . seu ad Fr. Richardotum, hominem doctissimum tuique amantissimum caet.

¹⁾ Viret meldt het Kalvijn, 9 Nov. 1544 (t. a. p., noot 21), die het waarschijnlijk niet zonder zelfverwijt zal hebben gelezen: Quod scribis de Ferrara audiveram aliqua ex parte, scilicet Franciscum in vinculis (namelijk in de vesting van Rubiera. Later, in Besançon, is hij zeer ijverig in het bestrijden van de ketterij). Men vergelijkte evenwel de Brieven, die H. G. VII onder de «Additions et Corrections» voorkomen, bl. 507 vlgg. Zij verstrekken hem tot lof, maar plaatsen zijne betrekking tot het Protestantisme, alsook zijn inkerkering te Rubiera in een geheel nieuw licht. Wij hebben op de vragen, die hier rijzen, niet nader in te gaan, daar het ons niet om Richardot, maar om zijn beoordeelaarte doen is, het volstreckte van wiens vonnis te meer in het oog springt, naarmate de juiste waardeering van den gevonnisdde moeilijker moet zijn geweest.

ontvangen en het Evangelisch gebod: oordeelt niet, in den wind slaan zonder een huichelaar te zijn, derhalve is Kalvijn een huichelaar. Men maakt geen goede psychologie met syllogismen. De psychologie is nog geen deductieve, zij is nog bijna een zuiver empirische wetenschap. De waarneming zal ons op dit gebied des te verder brengen naarmate wij afleeren uit het ethisch onvereenigbare te besluiten tot hetgeen niet samen kan gaan in een gegeven karakter. Dit geldt vooral ten aanzien van mystieke geesten. Ten hunnen aanzien is er altijd overvloedige aanleiding, in de fout te vervallen waarin Kalvijn vervallen kan zijn met betrekking tot Richardot. De taak van den psycholoog is de verschillende uitingen van een persoonlijkheid elk op zichzelf te proeven, als had hij een zekere hoeveelheid geldstukken voor zich, en omtrent elk geldstuk in het bijzonder te hooren of het echt klinkt. Zielkundige synthese is voorsnog onbereikbaar. Vooral ten aanzien van Kalvijn is zulk een atomistische behandeling der verschijnselen onmisbaar. In hem hebben wij te doen met iemand, die na drie honderd jaar nog bemind wordt en gehaat, bemind als een profeet, gehaat als de beul van Servet en anderen. Wat kunnen wij verstandigers doen dan met onomkoopbaar geweten, zoowel als met een hart, dat in gevoeligheid voor elken lichtstraal de fotografieplaat overtreft, constateren al wat in aanmerking verdient te komen. Vroeger deed men dit, maar onze menschenkennis is sedert de oudheid achteruitgegaan. Homerus en Genesis waren beter psychologen dan wij. Zonderling en allesbehalve verblijdend wisselen van standplaats! De Oudheid was dogmatisch in de studie der Natuur, maar empirisch in de studie van den Mensch: wij, juist omgekeerd, zijn empirisch in de studie der Natuur en dogmatisch in de studie van den Mensch.

Kalvijn komt in het tweede gedeelte van zijn brief op de zaak zelve, op het ongeoorloofde van het gaan naar de Mis. De stelling die hij bestrijdt, is niet, dat de Rooms-katholieke leer van de Mis waar is, — dat had Richardot nooit beweerd, — maar dat het bijwonen van de Mis iets onver-

schilligs is; dat het in naam van een hooger beginsel: het vermijden van het ergeren der zwakken, moet toegelaten worden. Richardot beschouwde het eten van de gewijde hostie ongeveer zoo als Paulus in den brief aan de Korinthen het eten van het offervleesch zal hebben beschouwd: als iets onverschilligs, dat alleen beoordeeld moet worden in samenhang met onze verplichting jegens medekristenen ¹⁾. Dit alleen loochent Kalvijn. Als hij bij het leerstuk zelf stilstond, en nog uitvoerig betoogde, dat de Mis „heiligschennis” is, ondragelijke Godslastering, algeheele verloochening van Jezus’ lijden, zou hij vreezen zich belacheijk te maken. Dit zijn oordeel stelt hij op den voorgrond, alleen oir. Renée de France voor een alternatief te plaatsen: men moet òf de Mis verachten, òf het kruis van Kristus; òf deze afgoderij huldigen, òf haar door alle middelen afbreuk doen ²⁾.

Hetgeen van zelf de gedragslijn voor elken Protestant bepaalt. De Mis huldigen is God beleedigen, en God beleedigen kan nooit iets onverschilligs zijn. Kalvijn beroept zich op Ezechiël, hoofdstuk 20: liever volkomen afgodisch, dan Israëls God vereeren naast afgoden. Mocht men beweren, dat het slechts aankomt op de rechte gezindheid van het hart en niet op uitwendige ceremoniën: men vergeet dan, dat wij God ook in het lichaam hebben te verheerlijken. Wil men de zwakken niet ergeren en bezoekt men op dien grond de Mis, dan heeft men reeds stilzwijgend aangenomen, dat de Mis niet een beleediging is van God. Maar zij is het, en de zwakken

¹⁾ Maintenant, Madame, laissant le personaige, je viens à la matière présente. Il (Richardot) vous donne à entendre que la Messe n'est pas si meschante et abominable, qu'il ne lui soit loysible de la dire et aux fidèles de Pouir. Tellement que ceux qui en font conscience (er bezwaar in vinden) sont perturbateurs de l'Esglise, suscitans scandales entre les infirmes, lesquels il nous est commandé de supporter.

²⁾ Il fault l'un des deux, ou reconnoistre l'horrible blasphème de la Messe et la détester, ou, en l'approuvant, mettre soubz le pied la croix de Jésus . . . la grande exécration qui se y commect est l'idolâtrie qu'on y faict, adorant pour Dieu une créature: ce qui est du tout inexcusable.

te willen ontzien, ten koste van het ontzag dat men aan God is verschuldigd, is zelf zondigen en anderen medesleepen ¹⁾.

Niet altijd had Kalvijn met zoo groote beslistheid gesproken. Voor de kennis van zijn ontwikkelingsgang is het niet onbelangrijk, naast dezen brief aan de Hertogin van Ferrara den brief te leggen dien hij over dezelfde kwestie een jaar vroeger schreef. Toen reeds dacht hij over de Mis zelve als Protestant, maar de praktische vraag beslist hij op veel minder radikale wijs, met veel grooter erkenning van hare moeilijkheid, met veel grooter bewustheid zoowel van den oorsprong zijner eigen beschouwing als van haar persoonlijk karakter. Waarom een Richardot dan zoo bitter hard gevallen ²⁾?

¹⁾ Ook hij beroept zich op 1 Kor. 8. Over de traditioneele exe-gese van deze zoo dikwerf aangehaalde plaats, werd gehandeld in de *Verisimilia*, in '86 uitgegeven door Prof. S. A. Naber en den Schrijver. Kalvijn geeft op deze wijs Paulus' bedoeling terug: Il n'y a scandale au monde plus pernitieux que quant nostre frere chrestien par nostre exemple trébuche ... en hij laat er krachtig op volgen: Si nous voulons éviter tout scandale, il faut chasser Jésus-Christ arrière de nous, lequel est la pierre d'offence à laquelle la plus part du monde choppe et trébuche.

²⁾ No. 888. Ils excusent un homme privé, en ce que ne pouvant avoir la Cène de Nostre Seigneur purement administrée, il ne rejecte point les reliques qu'il en peut avoir (de Mis): combien qu'il y ait beaucoup à redire. Quant à moy, je y vois bien une perplexité. On ne peut nier que la messe ne soit un idole dressé au Temple de Dieu. Celuy donc qui y assiste, mônstre exemple aux simples et aux ignorans de l'avoïr en révérence comme bonne, et ainsi il est coupable devant Dieu de la ruine d'iceluy qu'il trompe en ceste maniere. Mais, pour ce qu'il pourroit sembler advis à aucuns que je tiens trop grand rigneur j'admoneste tout homme fidèle de bien considérer la chose. Quant est du jugement de ma conscience, je ne vois point que cela se puisse excuser. Et ma raison qui m'induit à ainsi juger, me semble trop péremptoire pour la pouvoir réfuter ou rejecter. Dus in 1540 nog geen beroep ten dezen op een openbaring der Godheid gelijk in 1541. Deze verandering in Kalvijns terminologie is niterst leerzaam. Zij bewijst, dat hij langzamerhand een goddelijken oorsprong heeft toegekend aan hetgeen hij eerst zich nog volkomen bewust is door eigen redeneering te hebben gevonden. (Zou het altijd, zou het evenzoo bij Israëls profeten zijn toegegaan?) Maar de hoofdzaak is thans

De brief van Kalvijn aan Renée de France eindigt met een verwijzing naar een boekje dat hij kort te voren had uitgegeven en dat de Hertogin tot eenigen troost zal kunnen verstrekken. Het is niet met zekerheid te zeggen, welk boekje Kalvijn hier op het oog heeft. Men denkt van zelf met Herminjard het eerst aan het (bl. 90, noot 1) bovengenoemde „Traicté”, maar dat was reeds uitgegeven in 1536, dus niet kort te voren ¹⁾.

voor ons Kalvijns praktische conclusie. *Aucuns... permettent, mesmes consentent... de venir le dimanche aux assemblées (scil. Catholiques)...* Et, pour ce qu'on n'y peut avoir la Cène de Nostre Seigneur entière et deuement observée, ilz luy consèdent d'estre à sa messe paroichiale. Neantmoins, ils lui enjoignent cependant deux choses: c'est que toutes fois qu'il entre en la messe, puisqu'il ne peut corriger les abus et abominations qui s'y font, qu'il prie ordinairement le Seigneur d'y vouloir donner ordre. Item que de tout son pouvoir, en tant que l'opportunité s'addonnera, il s'estorce de monstrier qu'il ne favorise nullement à l'idolatrie et superstition qui est là, et qu'il ne veut point consentir à choses qui sont répugnantes à l'Escriture... *Sil y a là quelques observations bonnes et saintes, je seroye bien content qu'il les observast...* Mais pour ce que je ne vois pas moyen, comme les abominations du Diable en la messe se puissent séparer de ce peu qu'il y a de Dieu et de Jésus-Christ, je ne scay qu'en dire, sinon qu'il ne faut nullement que le temple dédié à Dieu soit prophané d'aucune chose immunde. — Het geval van Richardot stond misschien niet volkomen gelijk met het hier bedoelde, en de hervormer van Genève had in 1541 natuurlijk het recht veel radikaler te zijn dan de Straatsburger predikant van 1540. Maar het baart wel eenige verwondering, dat de hervormer bij zijn beoordeeling van Richardot zich aanstelt alsof hij de kwestie altijd op een en dezelfde wijs had beschouwd.

¹⁾ Met het oog op een vroegere opvatting van de plichten eens uitgevers is het wel kenschetsend, dat Beza, die de Brieven van Kalvijn uitgaf en, als het noodig was, in het Latijn vertaalde (*Calvini Epistolae et Responsa*, 1575, elf jaar na Kalvijns dood) aan dit slot niet genoeg heeft gehad, maar er het volgende bij heeft geïmproviseerd: *Dominus te respiciat in ista tua infirmitate, et spiritus sui virtutem tanto efficacius exerat, quae te non minus in domo ipsius conspicuam reddat, quam in praesentis vitae conditione supra multorum sortem communem evectam voluit.* Kenschetsend in dubbel opzicht. Hoe komt iemand er toe een brief van een overleden voorganger aan te vullen? Maar vooral: hoe komt hij er toe, een gebed te verlichten? *Dominus te respiciat,*

Het is op zichzelf niet onaannemelijk, dat Kalvijn, in weerwil van allerlei praktischen arbeid, zich in 1541 met letterkundige werkzaamheid zal hebben bezig gehouden. Juist omdat hij zich de drieledige roeping van prediker, pastor en publicist bewust is, moet hij op het vinden van steun bedacht zijn. Aan zijne ambtgenooten heeft hij, gelijk wij reeds weten, niets hoegenaamd ¹⁾. Hij geeft zich dus alle moeite, om Viret, den predikant dien Lausanne tijdelijk aan Genève had afgestaan, te behouden ²⁾.

Behalve op het blijven van Viret, rekt hij vast op het komen van anderen; vooreerst op de komst van Farel. Het was van den aanvang de afspraak geweest, dat deze hem te Genève zou bijstaan ³⁾. Zoolang de onlusten te Neuchâtel niet

dit is òf uit iemands hart geweld òf louter een frase. Het eerste kan dat gebed natuurlijk niet zijn. — Uit zulke verschijnselen moet een geschiedenis der zeden worden opgemaakt. Weinigen onzer kunnen zich meten met een Beza, en toch zou niemand onzer zulk een frase, zulk een ijdel gebruik van Gods naam, zulk een spelen met het heilige, op zijn geweten willen hebben.

Dit is niet de eenige maal, dat Beza als uitgever aanvullend te werk gaat. De ervaring die wij bij hem opdoen, is wel geschikt onze kritiek tot groote onzichtigheid te stemmen. Zonder de uitgaven der Brieven die wij thans bezitten zouden wij toch met absolute zekerheid hebben gezegd, dat Kalvijns brief eindigde zooals Beza hem doet eindigen; Beza, de vriend, de stem, bijna de opvolger, en voor de Fransche Hervorming in de 16e eeuw, sedert 1564, de alter ego van Kalvijn. En toch! Op absolute zekerheid mogen wij dus geen aanspraak maken ten aanzien van teksten, als wij geen autografa bezitten.

¹⁾ In dato 14 Maart 1542 schrijft hij zelfs: *collegae alii (scil. praeter Viretum) impedimento nobis sunt magis quam subsidio; multum arrogantiae et ferociae habent, nihil zeli, minimum doctrinae... fidere illis nequeo, etiam si maxime velim.*

²⁾ No. 1064, Kalvijn aan Farel: *Tolero quod tollere (sc. collegas) non licet. Itaque si mihi Viretus auferatur, prorsus perii... tantum ille mihi maneat. Id Bernae nervis omnibus contendo. In denzelfden geest was Kalvijn werkzaam te Vevey, het middelpunt van de Classis Lausanne. En de klasse was willig, als Bern het goedkeurde, Viret af te staan, al was het dan ook weder slechts voor een tijd.*

³⁾ No. 1072, Kalvijn aan Farel, in dato 29 November 1541: *quo utriusque ministerium, quod unum fuit, simul restitueretur.*

bedwaard waren, had Kalvijn op de vervulling van Farel's belofte niet aangedrongen. Maar nu de vrede hersteld is ¹⁾, herinnert Kalvijn zijn ouden vriend aan de afspraak. De herinnering was niet overbodig, want Farel maakte bezwaar. Door het volk verdreven, wilde hij ook door het volk, en niet bloot door den Raad van Genève, dat is door betrekkelijk weinigen gerehabiliteerd worden. Kalvijn schrijft hem, einde November, dat hij te veel verlangt. Farel en hij waren niet uitgedreven door het volk: een oproerige factie, bij niemand in eere, was nog het volk niet. Ook had het volk, 1 Mei '41, hem uitdrukkelijk in zijn eer hersteld ²⁾, terwijl zijn vijanden voor hun gedrag zwaar hadden geboet ³⁾ of schuld hadden moeten belijden. Kalvijn verwondert er zich over, dat Farel, October 1540, hem, Kalvijn, naar Genève had getrouwd, toen er nog geen verklaring als die van 1 Mei 1541 was geschied, en nu zelf weigert derwaarts te gaan, ofschoon zulk een verklaring geschied is: een verklaring, die in het oog van Kalvijn niets minder dan een rehabilitatie was. Aan die rehabilitatie had Kalvijn zelf zoozeer genoeg, dat hij geheel had afgezien van het vroeger gekoesterde plan, om dadelijk na zijn aankomst te Genève een rede te houden over de verdrijving in '38, en getuigenis af te leggen van zijn onschuld. Ofschoon geen redenaar, had hij toch veel van zulk een rede gewacht, maar thans had

1) Zie boven wat aanleiding gaf tot de Ordonnantie van 27 November.

2) *Votum van het volk te Genève: pource qu'il n'y [en] a point qui a consenti à déchasser le serviteur de Dieu, chacun a levé la main qu'ils les tiennent pour gens de bien et de Dieu, et peuvent aller et venir en secreté, comment (comme) Farel, Gaulvin, Saubier et autres (Registre du Conseil No. 4043).*

3) Zie boven, maar ook No. 896, in dato 1 October 1540, Andreas Zebedens aan Kalvijn, wiens felle tegenstander hij later werd: *Qui vestrae proseriptionis authores fuerunt, ipsi aut hanc vitam cum tanta talis mortis infamia commutarunt, aut solum exilii causa verterunt.* Van een lunnier, Claude Richardet verhaalt de kroniek van Michel Roset (aangehaald H. C. VI, bl. 322 noot 5): *Richardet se dévala par une fenestre qui estoit aux murailles de la ville (Genève), et se creva, par ce qu'il estoit pesant, et ne vesquit pas longtemps après.*

het volk hem voorkomen, door zelf schuld te belijden, door zichzelf te veroordeelen. Het ging nu niet aan door zelfverdediging den schijn op zich te laden van over een reeds verslagen vijand te willen triumfeeren ¹⁾, of, gelijk hij het elders noemt, van doode honden te willen honen. Dit „voorkomen” van het volk vond Kalvijn, zooals blijkt uit een anderen brief, in den titel van getrouwen herder, dien het besluit zijner terugroeping hem had gegeven ²⁾.

Kalvijn doet Farel opmerken, dat de brief van den Geneefschcn Raad ³⁾ geheel bevredigend was geweest, en er dus niets ontbrak dan dat de kerk van Genève nog niet gesproken ⁴⁾, en aan de Hervormers nog geen voldoening gegeven

¹⁾ *Imo, praeter id quod futurus erat supervacuus labor, videbam tentari hoc non posse sine specie aliqua inhumanitatis. Quid enim hoc aliud fuisset, quam prostratis hostibus insultare? Deze vraag is een welkome bevestiging van den indruk dien wij reeds van Kalvijn ontvangen hebben, toen het ons bleek, dat de uitnodiging tot terugkeer naar Genève geenerlei leedvermaak bij hem wekte. Op die vraag laat hij nog volgen: Cum autem huc (Genevam) venissem, obiter quidem perstrinxi, qua fide et integritate in hac ecclesia versati simul essemus. De adversariis verbum unum facere pudeuit: ne eorum causam, qui a Deo et hominibus suoque ipsorum iudicio damnati essent, viderer in dubium vocare. Dit blijk van kiesch gevoel mocht hij zijn trouwen Farel wel melden. Deze had misschien anders gesproken, en ontving nu tevens een wenk aangaande den geest waarin Kalvijn te Genève wilde optreden. Geen *Vae victis!* Nog eens: deze mededeeling, in deze termen, en dat aan Farel, en dan eens voor goed, is zeer gepast. Het is jammer, dat Kalvijn (No. 1100) bij Myconius nog eens en in veel minder gematigde bewoordingen er op terugkomt, zie later.*

²⁾ No. 1090, verg. VII, bl. 412 noot 22.

³⁾ 30 Aug. had de Raad besloten d'écrire à la Seigneurie de Neuchâtel pour donner licence à maître Farel de venir tenir compagnie à maître Calvin jusqu'ici (= ici). Den 19e had de Raad persoonlijk aan Farel geschreven, maar ten antwoord gekregen, dat hij zonder verlof der Seigneurie van Neuchâtel natuurlijk niets kon doen.

⁴⁾ No. 1026; zie ook noot 5. Tusschen die noot en No. 1072 noot 8 is, zooveel ik zien kan, een klein verschil.

had. Maar dat zou Farel niet euvel kunnen opnemen, wanneer hij den toestand van de kerk te Genève kende ¹⁾.

Tot dien ongunstigen toestand behoorde ook de noodzakelijkheid, het onderwijs te reorganiseeren. Kalvijn rekende hiervoor op Mathurin Córdier, die, vroeger uit Genève verdreven ²⁾, bij besluit van 8 November uit Neuchâtel teruggeroepen was ³⁾, gelijk althans in het register van Genève staat

¹⁾ *Ecclesia pro modo offensionis nequaquam satisfecit. Quis negat? Verum si inspicias quam res adhuc sint hic tenerae, ne quid asperius dicam, ipse consulas non esse ulterius progrediendum in hoc negotio. Verg. No. 4092 (aan Farel, 5 Febr. '42); tibi se non praestiterunt nostri quod debuerant, temporum miseriae imputabis: atque hanc condonabis infirmitatem ecclesiae.*

²⁾ H. C. V, bl. 205, 216, 221.

³⁾ H. C. VII, bl. 359 noot 41. Het Register van den Raad bevat in dato 14 Nov.: *Maistre Maturin Cordier estant bien propice pour régenter à nos escholes a esté résolu il luy soit baillé la maison de Rive et 400 florins pour toutes choses (een groote som, verg. wat de professor in het Grieksch te Lausanne kreeg, No. 905) outre l'argent qu'il porroit recovrer des enfans. Maistre Bastian (Châteillon) à présent, jusque à la venue du dit Cordier, gouverne les enfans des escholes. Cordier was ook in Neuchâtel principal du college. In zijne brieven derwaarts gericht, noemt Kalvijn hem praecceptorem meum. Verg. No. 845; No. 846; No. 863. Cordier was uit Normandije en destijds reeds 62 jaar oud. »Régent au collège de la Marche à Paris, il eut pour élève Calvin qui... le gagna à la Réforme. On lit dans les archives de la Compagnie des Pasteurs de Genève: »Mourut le bonhomme Corderius en grand aage, heureusement et ayant servi jusques à la fin en sa première vocation d'enseigner les enfans et conduire la jeunesse en toute sincérité, simplicité et diligence, selon la mesure qu'il avoit recue du Seigneur." " Il a laissé un certain nombre d'ouvrages pédagogiques qui ont eu une grande vogue au XVIe siècle, surtout en Angleterre. Nous citerons: *De corrupti sermonis emendatione et latine loquendi ratione liber*. Paris 1540 enz." Zoo La Grande Encyclopédie Dl. XII in voce. (Een staaltje van het conversatie-latijn, No. 908, noot 9.) No. 860 schrijft Farel van hem, in dato 16 April 1540: *Corderius optimus est domus curator, ut nosti. Valet et pergit suo more. Sunt qui cupiunt Burdegalam repetat* (bijna twee jaar was Cordier reeds vroeger te Bordeaux werkzaam geweest), *spem facientes regni Christi illic erigendi. Eenige maanden later, 24 September, vraagt de Raad van Bern dien van Neuchâtel hem voor Lausanne: Nous avons... advisé de dresser ung college en nostre ville de**

vermeld 1).

Mathurin Cordier had zich, trots zijn verbanning, aan het onderwijs te Genève, dat hij weleer zelf aldaar had behartigd, altijd gelegen laten zijn. Maart '41, had hij den Raad van Genève daarvoor zijn intiemen vriend Claude Budin dringend aanbevolen 2), den auteur van een eigen methode 3), die hij gaarne juist te Genève zag ingevoerd omdat zij den duur van het

Lausanne, et, à ce effect, ... desirré Maturin Cordier, à présent vostre maistre d'escole, lequel entendons estre propice à cella. Dont Vous prions et requestons icelluy nous vouloir outroyer. (Bern begeerde hem als Vorstander... der ihr ufsacher syc"; No. 905 noot 12). No. 904 schrijft Bern aan Marcourt ontrent dit verzoek: ce que nous ont refuséz.

1) Het stemt niet duidelijk overeen met No. 1072, waar Kalvijn schrijft aan Farel, in dato 29 Nov.: Efficeramus tamen ego et Viretus, ne publicus nuncius mitteretur (toch zeker ter beroeping), donec certam spem fecissent nobis vestrae (scil. Ecclesiae Neocomensis) literae. Vereor ne difficile sit persuadere Corderio, ut hanc conditionem suscipiat.

Evenzoo No. 1076, Kalvijn en Viret aan Farel, nog tegen 4 December: Quantum ad senem illum (een onbekend persoon) attinet, qui nunc agit cum Corderio, nihil audeamus recipere, donec responderit ipse Corderius, quidnam deheamus de se expectare. Scholae enim melior constitutio in ejus adventum suspensa est... Sin vero Corderius animum deposuerit quem habebat, postremis nostris literis absterritus caet... Verum obsecro te, mi Farelle, ne patiaris Corderium detrectare hanc provinciam quae offertur. Men herleze het Raadsbesluit van 14 November aangehaald in het begin van de voorgaande noot. Hoe kon de Raad met zooveel positiviteit spreken, terwijl hij toch nog 7 December, A. Cornaz en Kalvijn naar Bern zendende in de aangelegenheid van Viret, hen gelasten moet over Neuchâtel te gaan «pour avoir Maître Corderius» H. C. VII, bl. 375 noot.

2) No. 956. En pensant à vostre collège, lequel vous avez si grand désir de relever à l'honneur de Dieu, il m'est venu en mémoire d'ung bon frère... Claude Budin.

3) Lediet frère a composé ung ordre et manière d'enseigner les enfants (verg. H. C. VII, bl. 53)... par ce moyen là... vos enfans profiteroient plus en ung an, que le temps passé on ne faisoit en deux ou troys; et par ainsi les autres escoles prendroient exemple sur la vostre: laquelle chose seroit grandement en l'honneur de Dieu et d'une merveilleuse édification à toutes gens de bon vouloir.

onderwijs met een of twee jaar zou verkorten. Cordier had er toen zeer op aangedrongen, dat Genève Budin poogde te verkrijgen, en hij had gewild ¹⁾, dat ook Farel de hoogste waarde hechte aan de heilige aangelegenheid van het onderwijzen der jeugd ²⁾. Budin was ten slotte gebleven waar hij was, te Bordeaux, en nu was Cordier zelf beroepen. Zelfs eer hij het aanneemt, zendt hij naar Genève een plan ter reorganisatie der scholen. Het plan is zoo uitvoerig, dat Kalvijn zich gelukkig zal rekenen, wanneer een tiende deel er van verwezenlijkt kan worden ³⁾.

Voorloopig moet de Hervormer het stellen zonder Farel en zonder Cordier, terwijl moeilijkheden van allerlei aard hem omringen. Die moeilijkheden zijn zoo groot, dat hij zich afvraagt of zij zijne krachten niet te boven gaan ⁴⁾.

1) Cordier noemt Farel niet, maar duidt hem aan met deze woorden: *Celui qui vous porte en ses entrailles.*

2) *Car, comme il dit, vous ne sauriez faire chose plus sainte, ne de plus grande édification pour le temps à venir, que de commencer par ce moyen, c'est à savoir, de procurer que vos enfans soient bien instructz en la crainte de Nostre Seigneur, et en toutes sciences par les quelles on peult servir à la gloire d'iceluy et pour édifier le prochain... Si vous travaillez tant à fortifier vostre ville (laquelle chose est fort bonne et louable), quel bien ferez-vous, si vous faictes que les pierres vives soient mises et assemblées en l'édifice de l'Église de Jésus. Dit is, behalve een loffelijk blijk van belangstelling in het onderwijs, een goed speimen van den eenigszins breedten en bloemrijken stijl van Cordier.*

3) *De Schola Viretus Corderio respondet. Nobis certe placet mirum in modum idea illa quam delineavit. Sed utinam deciman partem eorum quae praescribit, assequi possemus. No. 1100.*

4) *Primus mensis ex quo ministerium recepi (No. 1100 Kalvijn aan Myconius, in dato 14 Maart 1542), tantum mihi negotii ac molestiarum exhibuit, ut propemodum conficerer. Tantae molis est collapsum aedificium instaurare. Kalvijn verklaart het door hierop te laten volgen: Quanquam enim Viretus multa jam restituere feliciter coeperat, quia tamen totam ordinis ac disciplinae formam in meum adventum distulerat, fuit velut ab initio inchoandum... In urbe... habemus intestinum semen dissidii. Sed nostra mansuetudine et patientia efficitur ut ecclesia nihil incommodi inde sentiat, atque ut nihil perveniat ad ipsam plebem. Normit enim omnes quam*

Dit vooral boezemt ons belangstelling in: Hoeveel van zijne uitputting heeft hij zichzelf te wijten. Naar zijn eigen getuigenis, zoo goed als niets. Het verdient alle aandacht, dat Kalvijn ten aanzien van dezen tijd vrijmoedigheid vindt zich in een brief aan Myconius tevreden te betoonen over zijn eigene gematigdheid, vredelievendheid en vriendelijkheid die meer en meer, die niet zelden vijanden in vrienden veranderden. Hij mag zeggen, dat hij niet faalt in zelfbeheersching, en is zich daarbij, zelfs meer dan ons lief kan zijn, bewust, dat hij ook een geheel anderen weg had kunnen inslaan dan den weg der Kristelijke lijdzaamheid ¹⁾. Wij zouden nauwkeurig den maatstaf willen kennen dien hij zichzelf aanlegt. Wanneer

placido humanoque ingenio sit Viretus: et ego nihilo sum asperior, hac saltem in parte. Namelijk ten aanzien van zijne overige collegaas (zie boven) van wie hij nog schrijft: Tolero... eos, vel foveo potius summa lenitate.

¹⁾ *Tanti enim mihi est publica pax et concordia, ut manum mihi injiciam: atque hanc laudem mihi adversarii ipsi tribuere coguntur. Quinetiam ex inimicis nonnulli sponte in dies amici fiunt, alios comiter allicio, et proficere me nonnihil sentio: utcumque non ubique succedat.*

Hier volgt dan de mededeeling aan Myconius, waarop ik vroeger zinspeelde (bl. 99 noot 4), en die mij toeschijnt de maat eenigszins te overschrijden: *Poteram cum veni magno plausu exagitare hostes nostros, et plenis velis invehi in totam illam nationem, quae nos laeserat: abstinui. Possem quotidie, si liberet, non modo impune, sed cum multorum approbatione perstringere: supersedeo: imo summa religione id fugio, ne verbulo uno insectari aliquem videar: nedum simul omnes. Hunc animum mihi Dominus confirmet.* Een soortgelijke niting, — de herhaling maakt haar natuurlijk niet heter, — in No. 4090:

Neque erga solos ipsos (collegas) sed alias quoque reliquias factionis eam adhibui moderationem, ut velint nolent cogantur hoc agnoscere ac praedicare (bedoeld is de factie der Articulanten, waarvan sommigen behoorden tot de hoofden der partij die Kalvijn in 1538 had verbannen. Over den naam Articulanten zie boven). Nam si scias quam plausible futurum fuerit, si plenis velis in eos invectus forem, mireris me tantam occasionem praetermisisse. In Senatu cum verba facerem (dien 13 Sept., zie boven, hoofdst. I, aanvang), sic ministerii mei honorem asserui, ut adversariis in totum pepercerim. Quid enim attinebat, inquires, canibus mortuis insultare? Multos enim reperias qui vix sibi temperassent. Ubi in concionem prodii ad populum (waar-

wij hem een Alberge (zie later) een windbuil hooren schelden, zoodat deze zelfs aanleiding vindt tegen Kalvijn een actie in te stellen wegens belediging; wanneer wij hem in oorlog vinden met zijne ambtgenooten ¹⁾, zouden wij op de hoogte willen zijn van alle onstandigheden, om zijn stenuning, houding en gedrag naar billijkheid te kunnen beoordeelen.

Eén enkel geval kennen wij meer van nabij ²⁾. Aanleiding tot dit geval gaf die welbekende netelige kwestie van de tucht en in het algemeen van het gezag der Kerk. De Raad van Genève had aan de predikanten opgedragen een geestelijke rechtbank te vormen, en niemand onder hen die aan het denkbeeld van zulk een instelling in het leven te roepen, openlijk zijne toestemming had onthouden ³⁾. Maar wat hadden de Collegaas daarop gedaan? Zich bij elk der Raadsleden in het bijzonder vervoegd, om hun aan het verstand te brengen, dat de Raad, door zulk een geestelijke rechtbank op te richten, al te zeer de macht uit handen zou geven; een macht, hun door God toevertrouwd, en waarvan de Raad geen afstand kon doen, zonder zich te ontwapenen tegenover de oproerigen. Deze stap is in de oogen van Kalvijn „trouwloosheid”, en hij kan haar niet ignoreeren ⁴⁾. Trouw-

schijnlijk 18 Sept.), *nemo non erectus erat magna expectatione*. Naar aanleiding hiervan vertelt Kalvijn de eigenaardige bijzonderheid: *locum explicandum assumpsi* (in die eerste leerrede na zijn terugkeer) *in quo substiteram* (nl. in de laatste leerrede vóór zijn verdrijving).

¹⁾ *Accidit tamen interdum ut necesse sit collegis nostris resistere: sed nunquam id facimus, nisi vel sua importunitate nos cogant, vel aliqua gravior causa nos urgeat.* (Een zeer rekbare voorwaarde!)

²⁾ In dienzelfden brief No. 1100, waaraan onze vijf laatste noten ontleend zijn.

³⁾ *Cum de erigendo Ecclesiastico iudicio cogitaremus* (wie? Kalvijn alleen? Kalvijn met den Raad? met de collegaas?), *atque id nobis Senatus detulisset, boni isti viri coram assentiebantur: quia scilicet contradicere in rebus tam apertis pudebat.* (Coram? Hoe ver strekt zich dit uit? Is een openbare vergadering bedoeld?)

⁴⁾ *Postea seorsum circumire, et prehensare singulos Senatores, ne quod haberent in manu ad pedes projicerent* (sic loquebantur), *ne po-*

loosheid is het zeker, persoonlijk tegen te werken wat men als lid van een college heeft gesteund. Maar het punt, waarop hier alles aankomt, staat niet helder genoeg voor ons.

Wat was die openbare gelegenheid tot het uitbrengen van een gevoel, waarop gezinspeeld werd?

Van wien was het plan tot het oprichten dier rechtbank uitgegaan?

Had Kalvijn bij die zekere gelegenheid al dan niet pressie geoefend?

Hoe kan hij het bijna hebben nagelaten, gegeven zijn persoonlijkheid, gegeven bovenal zijn diepe overtuiging, dat afkeuring van de kerkelijke tucht slechts geweten kan worden aan een ongoddelijken geest, die het gezag der Kerk ondermijnen en Kristus de heerschappij betwisten wil: twee denkbeelden die de Hervormer blijkbaar met elkander vereenzelvigt ¹⁾. Hoe Kalvijn ten dezen zijne ambtgenooten kan hebben bejegend, laat zich misschien eenigszins vermoeden, wanneer hij in zijn brief aan Myconius hen indirect bedriegers noemt ²⁾. Over dezen term verwonder ik mij minder dan daarover, dat

testate quam illis Deus contulisset, se abdicarent, ne darent occasionem seditioni: et ejus permulta. Dissimulante transire hanc perfidiam nullo modo licebat: et tamen dedimus operam, ut id sine contentione transigeretur.

¹⁾ Kalvijn kreeg, althans in de hoofdzak, na veel tobben, zijn zin. Nunc habemus quaecumque presbyterorum Judicium et formam disciplinae, qualem ferebat temporum infirmitas. Sed ne putes id nos sine maximo sudore fuisse consequutos. Ubique enim erumpunt profani illi spiritus qui, ut disciplinam et ordinem effugiant, quem nullo modo ferre queunt, quoslibet quaerunt praetextus ad labefactandam Ecclesiae auctoritatem. Et mundus hoc habet solenne, quod pro libidine regnare cupit, Christo autem imperium resignare non sustinet.

²⁾ Sed utcumque plausibilem mundo et carni causam agant ejusmodi impostores (hij zegt het wel in het algemeen, maar de toepassing op zijne ambtgenooten ligt onmiddellijk voor de hand), modo tamen coniunctis animis et studiis obviam eamus, forteque et invicto zelo pugnemus pro sacra illa potestate (scil. Ecclesiae), quam inviolabilem esse decet Illustrior . . . est in hac re Dei veritas quam ut mendaciorum officii facile induci queat.

hij met mannen, die in zijn oog zulk een naam verdienden, één dag te Genève heeft willen samenwerken. Van zijn standpunt uit pleegden zij louter verraad aan de goede zaak. De kwestie van een Consistorie of Presbyterium, hoe men het noemen wil, kortom van een geestelijke Rechtbank in te stellen: met andere woorden, van de burgers te Genève, ten aanzien van godsdienstige en zedelijke overtredingen, te brengen onder de uitsluitende jurisdictie van kerkelijke personen, was niets meer of minder dan, tot beperkter evenredigheden herleid, hetgeen wij thans noemen de kwestie tusschen Kerk en Staat. Wij behoeven niet, uit vrees van een anachronisme te begaan, deze formule te vermijden. Van beide kanten werd met een duidelijkheid die niets te wenschen overlaat, te kennen gegeven waarop het stond. De eene partij zeide toen reeds: het oppergezag, zelfs over den Staat, berust bij de Kerk; de andere partij: de Staat is de Kerk ¹⁾; de Staat heeft het recht de vrijheid der Kerk te beperken, zoowel in het leeren als in het oefenen van tucht; excommunicatie is de uitsluitende bevoegdheid van den Staat ²⁾. Dit laatste ge-

¹⁾ No. 1094 (van Myconius aan Kalvijn): Quia cepi, dicam, quod non institueram, rem, imo dogma valde turbulentum ac pestilens, in quo se quidam miris versant modis laici, sed in potestate positi, si quando possint nos, qui Verbo praesumus, autoritatemque nostram labefactare. Senatus, inquit, Ecclesia est. Alii sic efferunt: Ecclesia super curiam est.

²⁾ t. a. p. Quae ratio sit dogmatis patet: libertatem nostram vellent oppressam, cum in docendo, tum in corripiendo: nam etiam nunc excommunicationis vim omnem ad se rapuerunt.

Myconius was vroeger geen aanhanger van de kerkelijke tucht. Zie No. 843 (Kalvijn aan Farel, in dato 31 December 1539): Erat temis disciplinae forma Basileae. Ea iam dimidia ex parte pessumdata est inter istas contentiones. Sic profecerunt Myconius et Grymens illa sua quam imaginantur Christianae libertatis propugnatione. Myconius was namelijk leerling van Zwingli, en Zwingli had indertijd de pogingen van Oecolampadius, om te Basel de kerkelijke tucht in te voeren, niet ondersteund. Zwingli wenschte voor de Kerk wel een zekere zelfstandigheid tegenover den Staat, maar meende, dat de tucht, in de oorspronkelijke Kerk door de Apostelen geoeft, thans zeer wel door

voelen vond zijne aanhangers zelfs onder predikanten, die zich beriepen op Mozes in zijne betrekking tot Aäron, op David in zijne betrekking tot de priesters. Zij vroegen waarom onder de Nieuwe Bedeeling niet plaats kon hebben, wat onder de Oude was voorgekomen. Wat evenwel sommige predikanten, onder anderen Myconius, tot de streng kerkelijke partij had doen overgaan, was de minder gunstige ervaring die zij van de gezindheid van den Staat hadden opgedaan ¹⁾.

Zij achtten het niet geraden geestelijke macht toe te vertrouwen aan een wereldlijke overheid die zoover afstond van het ware Kristendom. Zelfs door Kalvijn werd dit praktische, dit utilistische gezichtspunt in aanmerking genomen. Van de vraag: aan wien de Souvereiniteit? aan de Kerk? of aan den Staat? maakt hij niet langer alleen een principieele kwestie, als hij uitroept: geef ons mannen als Mozes en David, mannen die tegelijk geestelijke en wereldlijke aanvoorders zijn, en dit zijn door goddelijke roeping, en wij zullen gaarne gehoorzamen ²⁾. Of liever: uit dit zijn beweren blijkt, dat Kalvijn tot geen van beide partijen behoorde, dat zijn ideaal eigenlijk elders lag, namelijk niet in de oppermacht van de Kerk, maar alleen in Theokratie ³⁾. De zelfstandigheid der Kerk was voor hem slechts een voorloopige toestand; slechts een

politiewetten geoefend kon worden; J. J. Herzog, Das Leben Joh. Oeko-lampads, II, 192—214, aangehaald H. C. VI, bl. 155, noot 42.

¹⁾ Myconius noemt het gevoel dat hij vroeger zelf beleed, thans (42) tanto peius, quanto Magistratus hodie sunt a literis atque a cognitione rerum divinarum et ecclesiasticarum remotiores.

²⁾ No. 1100. Mosem allegant et Davidem. Quasi vero non aliud muneris habuerint illi duo, quam ut populum civili potestate regerent. Dent igitur nobis insani isti (de voorstanders van de souvereiniteit van den Staat) similes magistratus, . . . nos talibus, id quod postulant, libenter largiemur.

³⁾ De »similes magistratus" van de vorige noot worden nader omschreven als utramque sustinentes personam (de geestelijke en de wereldlijke overheid), non proprio consilio, aut affectu, sed Dei mandato et vocatione.

schrede, om tot zijn theokratisch ideaal te geraken ¹⁾. Hoe vreedend het klinke, de Kerk, bestuurd door een Evangelische overheid, stedehouderesse van Kristus op aarde, tegelijk met wereldlijk en met geestelijk gezag bekleed, dat is het wat Kalvijn het liefst zou hebben gezien. Zichzelf te Genève zulk een plaats te veroveren, was misschien zijn eerzucht; maar dan in elk geval een eerzucht die met zijn plichtgevoel met zijn besef van hetgeen de Kerk noodig had, geheel samenviel.

Vandaar dat zij, die de verwezenlijking van het theokratische denkbeeld belemmerden, in zijn oog slechts bedriegers, immers verraders van de goede zaak konden zijn. En zulke menschen waren nu juist, — Viret natuurlijk uitgezonderd, — de mannen met wie hij te Genève moest samenwerken. Men ziet het valsche, en daardoor uiterst moeilijke dat zijn positie te Genève van den aanvang, en onafhankelijk van zijn persoon gelijk van andere personen, eigen was. Men ziet hoe het vreedelievende dat hem in het najaar van '41 kenmerkt, — en aan het oprechte van deze zijne gezindheid valt niet te twijfelen, — telkens in botsing moest komen met zijn eigenlijk streven; een botsing, die te onvermijdelijker en te pijnlijker moest zijn, naarmate hij het zich minder volkomen bewust was, zoowel dat volledige Theokratie voor hem het eenig ware en juiste was, als dat (zie boven) de leer der praedestinatie en theokratie logisch en praktisch moeilijk met elkander te vereenigen waren. Er moesten zich dagelijks onaangenaamheden voordoen. Laat Kalvijn zijn best hebben gedaan, verschilpunten met zijne collegaas te vermijden, dit groote verschilpunt bleef altijd aanwezig en zijn noodlottigen invloed oefenen. Champerau, de la Mare en hoe zijn ambtgenooten verder heeten mogen, waren geen mannen, om Kalvijn te staan. Men kan zich licht voorstellen, dat zij in zijn tegenwoordigheid hem gelijk gaven, maar, niet langer onder de macht, onder den

¹⁾ Fortique et invicto zelo pugnemus pro sacra illa potestate (scil. Christi)! Pii alii Reges constitutum ordinem tuerentur sua potestate, ut decet: Ecclesiae tamen suam jurisdictionem et sacerdotibus partes illis a Domino attributas relinquunt.

druk van zijn persoonlijk overwicht, veel meer en zelfs uitsluitend getroffen werden door de gevaren die een kerkelijke Rechtenbank voor de inwendige rust der gemeente moest opleveren; op welken grond zij huiveren moesten den Raad van Genève te berooven van een macht die te heilzamer kon werken, naarmate zij, veel meer dan eenig kerkelijk lichaam, buiten en boven de theologische en godsdienstige hartstochten kon staan.

Kalvijn ontgaat dit een en ander. Hij kan in den arbeid dezer ambtgenooten, die wel hunne eigen verdiensten zullen hebben gehad, — waarom had Genève hen anders beroepen? — slechts een hinderpaal voor de vervulling zijner theokratische wenschen zien, terwijl hij toch vreest ¹⁾ zich al te impopu-

¹⁾ No. 1090. Ziehier de reden die hij zelf opgeeft, maar die moeilijk te vatten is: *Inter has spinas [scil. collegas] mihi necesse est versari. Rogabis, quae sit haec necessitas? Scis faecem in dolio relinqui, quae exhauriri nequit, quin liquidum ac purum vinum corrumpatur: ita hic mihi accidit. Poteram cum veni uno verbo, si libuisset, eos abigere, sed expendi quid ferret temporum conditio. Tunc excitatus horribilis tumultus in ecclesia Neocomensi. Verder zegt hij, en dat is zeker afdoende, dat hij in den aanvang wel roeien moest met de riemen die hij had. Maar eindelijk komt het hooge woord er nit: Hoc etiam aliqua ex parte me tenuit, quod periculum erat ne qui me cupidius hanc causam vindicandi potius animo, quam recto zelo persequi suspicarentur. Gansch openhartig voegt hij er later bij: nec me latebat quas duras in me leges reciperem (door zijne collegaas te Genève niet aanstonds te «abigere»). Neque enim satis est collegam aliquem habere, nisi eum eo pacem simul colas. Pacem vero constare mihi non posse satis subcurrebat, nisi magna eum moderatione et tolerantia relinere. Au istuc, inquires, tam durum? Sane, ut me nosti, judicare potes quam non mihi proclive sit. Facio tamen via ingenio meo... Nec ipsi diffitentur multo se humanius fuisse a me tractatos et hodie tractari, quam sperare ausi essent. Hij is hui dus mèdegevallen. Zulke naïeve zelfopenbaringen van Kalvijn zijn goud waard.*

Zij zullen waarschijnlijk wel spoedig bespeurd hebben, dat de harde woorden van Kalvijn dikwerf de uitingen waren van een driftig man. Hij kon ze zelf volkomen vergeten. Een aardig voorbeeld geeft No. 878, waar hij aan Pierre Caroli te Metz, over wien hij zich toch te Basel, te Genève, te Lausanne, te Bern op zeer grievende wijs had uitgelaten (H. C. VI, bl. 267 noot 5; zie ook later), schrijft: *Cum ergo neque verbo neque facto unquam te laesissem... cuius humanitatis fuit, me us-*

lair te zullen maken wanneer hij aandringt op hun onmiddellijk ontslag. Vandaar urbaniteit in hun tegenwoordigheid en louter minachting achter hun rug ¹⁾.

Naast deze moeilijkheden van ernstigen aard en die uit het bestaan van verschillende beschouwingen in de Hervorming voortvloeiden, ondervond Kalvijn onaangenaamheden, die hem het leven lastig maakten. Het nieuwe geloof gaf natuurlijk aan menig een een voorwendsel, om zich in beklag te stellen; om den martelaar, immers den vervolgde te spelen en op die wijs

quaequo atrociter lacerare?... Cum tibi semper antehac sine dubitatione fuisset frater caet. Tenzij men het onmogelijke aanneemt, namelijk dat Kalvijn hier opzettelijk liegt, moet onze conclusie wel luiden: driftig en dan dikwerf liefdeloos, maar niet haatdragend. Hij kon waarschijnlijk al zijn tegenstanders vragen wat hij Caroli vraagt: Quando tam praefractam ac pertinacem duritiem in nobis nunquam expertus es?... Utinam pectus meum intueri posses!

¹⁾ Een hunner, Jacques Bernard (zie N°. 1090 noot 15), nam 30 December 1541 zijn ontslag op tamelijk melancholieke wijs (evenals anderhalf jaar geleden Morand het had gedaan, N° 877). Het Registre du Conseil zegt: pourceque par aventure il (Bernard) n'a parole agreable à ung chascun, combien qu'il presche purement. Hij werd het volgend jaar benoemd te Satigny. Zeer belangrijk zou het kunnen zijn, te weten, hoe een Bernard en een Champereau en een de la Mare Kalvijn beschouwden en beoordeelden van uit de schaduw, waarin zij zoo volkomen door hem werden gesteld. Hoe Bernard, in het begin van '41, dacht over Kalvijn, verg. N°. 941, een waarlijk treffende brief. Zie het antwoord, N°. 949. Ziehier, omgekeerd, nog een paar oordeelvellingen van Kalvijn over zijne ambtgenooten. Champereau is: feroci vel potius truculento ingenio; en: nullis sanis consiliis obtemperat. Champereau was de populaire prediker. In '45 getuigden de predikanten van Genève van hem: Cum nonnulli eo longè doctiores in agrum ablegarentur, retentus in urbe fuit, quia bene vocalis erat, et orationem habebat vulgo accomodatam. Saepe tamen interea monitus fuit in conventu fratrum, cum de aliis vitiis, tum de negligentia et dissoluto vitae genere. Hoe zulk een predikant het wel mag hebben gemaakt met het handhaven der kerkelijke tucht, der censura morum? Van Henry de la Mare zegt Kalvijn: vafèr ac versipellis totus ex mendaciis et astu conflatus est. Ambo indocti juxta et superbi. Ad inscitiam accedit incuria et securitas, quia nunquam vel per somnium cogitarunt quid sit ecclesiae proesse.

te beproeven wat in deze aangenomen hoedanigheid uit den buidel der broederen, vooral der geestelijken, viel te kloppen. Zulk een onwaardig persoon was, volgens Kalvijn, Jean d'Alberge (of Alberge) die, zoowel vroeger als in dezen eersten tijd na den terugkeer te Genève, de rust en zelfs de veiligheid van den Hervormer niet ontzag. Wat de *Correspondance* omtrent dezen man mededeelt, verdient een oogenblik onze aandacht, niet alleen ter afwisseling van zwaarwichtiger onderwerpen, maar ook omdat het ons iets mededeelt uit het dagelijksch leven van de zestiende eeuw, en iets zeldzaams geeft te zien: een uitbundig lachenden Kalvijn.

Toen Jean d'Alberge in het najaar van 1541 den Hervormer te Genève kwam spreken, was hij voor dezen een oude bekende; een van die vrienden, die telkens als vliegen wederkeeren, hoe dikwerf men ze ook van zich afslaat. Jaren lang had d'Alberge dan hier, dan daar gezworven, nu geld aftroggeland, dan kleeren. Hij leefde van allerlei afzetten, zooals vagebonden dat plegen te doen. Reeds gedurende Kalvijns eerste verblijf te Genève, had de ongelukkige zich meer dan eens bij hem aangemeld, maar toen, naar het schijnt, alleen om een aanstelling te bekomen als onderwijzer.

Daar d'Alberge een sterk bezochte school en een hoog salaris verlangde, was hij niet te helpen geweest. Kort daarna ¹⁾

¹⁾ *Venerat huc saepius ante nostram expulsionem paulo post rediit caet.* Dit allerlaatste is niet duidelijk. Men denkt natuurlijk eerst: post expulsionem. Dit kan evenwel niet, daar eenige regels verder volgt: *venit postea Argentinae, ubi viginti Batzios a me extorsit.* Wanneer paulo post slaan moest op den tijd tusschen Kalvijns verbrijving uit Genève en zijn eigen aankomst te Straatsburg, zou toch wel de stad vermeld zijn waar het nieuwe bezoek van d'Alberge was geschied. — Dit is een der zeer weinige plaatsen, misschien de eenige, waar Kalvijn niet volkomen duidelijk is. Hij schreef zeer gehaast (No. 1100): *sed ego ineptus sum, qui in hanc sylvam ingrediar, et i tabellarius ianiam abiturial: quo fit, ut narrandam Albergii historiam non sit in praesens satis oculi. Incipiam tamen et sequar, donec veniat nuntius, qui literas semiplenas e manibus mihi abripiat.* Er staat tegen-

had hij zich weder vertoond. Ditmaal wist hij te vertellen, en zulke verhalen had hij altijd bij de hand, dat hij door straatroovers was geplunderd. Daarop was hij naar een zeer kleine stad in de nabijheid van Genève gegaan, om aan het hoofd eener school te komen, maar hij had een vergeefsche reis gemaakt. Vandaar zijn vijandschap tegen Kalvijn. Aan Kalvijn, namelijk, weet hij het mislukken van deze laatste poging; geheel ten onrechte, altijd volgens den Hervormer zelf, die ten bewijze aanvoert, vooreerst: dat men in het zooveen bedoelde stadje d'Alberge juist zou hebben geplaatst, wanneer men had geweten, dat deze man niet een protégé was van Kalvijn, dan, dat hij, Kalvijn, — en hij roept God hierbij tot getuige aan, — destijds zich alle moeite had gegeven, om d'Alberge een positie te verschaffen, in overeenstemming met zijn bekwaamheden en behoefte. Vervolgens was d'Alberge naar Straatsburg gekomen, waar hij Kalvijn twintig „Batzen” had afgetroond, hoe slecht de Hervormer het geld ook had kunnen missen. Kalvijn had ze zelf weder van iemand anders moeten leenen, want hij was destijds zoo arm, dat hij zich reeds in de noodzakelijkheid had bevonden, zijne boeken te verkoopen. D'Alberge had beloofd de kleine som binnen weinige dagen terug te betalen, en inmiddels een kistje zonder waarde achtergelaten. Na eenige maanden, — en terwijl de vroegere schuld nog niet was afgedaan, — was hij Kalvijn andermaal komen vragen om een voorschot. De Hervormer had geantwoord, dat hij zelfs het vroeger geleende niet langer missen kon. Inmiddels had de windbuil, zooals Kalvijn hem bij herhaling noemt, gelegenheid gevonden, het in onderpand gegeven kistje heimelijk weg te nemen uit Kalvijns studeervertrek, en het toe te vertrouwen aan de echtgenoot van Bucerus, die het evenwel geweigerd, en Kalvijn gewaarschuwd

over, dat deze brief zelf volstrekt niet den indruk maakt van in zulk een vliegende haast te zijn geschreven. De brief is ook wel ter dege behoorlijk af. Ik acht de vraag: raptim of niet? geenszins van belang onthloot bij de waardeering van Kalvijns mededeelingen over d'Alberge.

had, waarop deze in het bijzijn van eenige getuigen d'Alberge wegens zijne onbeschaamdheid een kastijding had toegediend. Een half of een heel jaar later, had d'Alberge den Hervormer van uit Baden geschreven, dat hij daar gevangen werd gehouden; dat de geheele adel der streek tegen hem samen-spande, en hij niet anders zou kunnen ontsnappen dan wanneer men hem wegdroeg in een koopinanskist (?) ¹⁾. Kalvijn en zijn vrienden hadden er om gelachen. Want het was spoedig gebleken, dat de gewaande gevangene van Baden rustig en vrij op straat vertoefde.

Sedert had d'Alberge niets meer van zich laten zien en zoo waren er anderhalf jaar verlopen. Kalvijn had daarop in de tegenwoordigheid van getuigen het bewuste kistje open-gemaakt, waarin hij wist, dat tal van vodden lagen. Daar kwamen voor den dag zoete appelen en een heele rommelzoo, half verscheurde, zeer gewone boeken, als Despauterius ²⁾ en soortgelijken. Maar ook brieven kwamen er uit te voorschijn, brieven die d'Alberge Kalvijn had ontstolen. Sturm die van dien diefstal wel wist, was er bij geroepen, en hij en Kalvijn hadden braaf gelachen om dat boeltje en alles weder op zijn plaats gelegd. Later had Kalvijn, toen hij naar den Rijksdag van Worms was gegaan, aan de zijnen last gegeven, het kistje aan d'Alberge te Basel terug te zenden, waar hij door een brief van d'Alberge aan Grynæus vernomen had, dat de man zich destijds bevond. Toen d'Alberge het kistje aldaar had ontvangen, was hij begonnen met zich luide te beklagen: Kalvijn was een dief, Kalvijn had uit zijn kistje hem de kostbaarste boeken gestolen. Eindelijk was hij naar Genève

¹⁾ Cista mercatoria (?).

²⁾ Een grammaticus uit de zestiende eeuw, zie Répertoire des Ouvrages pédagogiques du XVIe siècle, Parijs 1886 bl. 201—210, aangehaald H. C. VII, bl. 510. Zie boven; het hier bedoelde werk kan namelijk zijn die Rudimenta Joannis Despauterii, over welker gebruik te Genève Bern zich beklagde. Aan het eind dier Rudimenta stonden Questinnecule de penitentia puerulis non inutiles, een zuiver Katholieke katechismus.

gereisd, waar hij ongeveer tien dagen had vertoefd zonder dat Kalvijn er iets van had geweten. Deze was er ten slotte achter gekomen en daarop tot hem gegaan, om hem te vragen of d'Alberge niet van plan was hem een actie aan te doen wegens diefstal. D'Alberge was blijven volhouden, dat het kostbare boeken waren die uit het kistje waren verdwenen, waarop Kalvijn hem een windbui had gescholden. Den volgenden dag (begin November 1541) was d'Alberge bij Kalvijn gekomen; hij had den Hervormer niet alleen zwaar beleedigd, maar, gelijk wij uit een andere bron weten ¹⁾, hem een slecht mensch genoemd, en met zijn degen bedreigd, onder verwijt van de boeken te hebben ontvreemd. Hij was daarop door den Raad gevangen gezet. Kalvijn had een goed woord voor hem gedaan bij de magistraten, en d'Alberge stond reeds op het punt, uit zijn gevangenis ontslagen te worden en zich eenvoudig het verblijf binnen Genève te zien ontzegd, toen de cipiër had bericht, dat de man met nog veel meer woede van Kalvijn had gesproken, en geen kwijtschelding van straf had willen aannemen. Hij had evenwel, volgens Kalvijn, niet eene straf ondergaan zoo zwaar als die hij had verdiend. D'Alberge had altijd den mond vol van bestolen te zijn geworden: hij kon geen drie duizend stappen doen zonder in de handen van roovers te vallen. Overal gaf hij hoog op van zijn onschatbare bibliotheek. Ten slotte had hij dan Genève verlaten, maar zich gewroken door tegen Kalvijn een actie in te stellen wegens beleediging, omdat Kalvijn hem had uitgescholden. Kalvijn was nu van plan Farel en den broeder van Farel als getuigen à décharge op te roepen, en verzocht den eerstgenoemde alvast een getuigenis op te stellen en het hem, Kalvijn, toe te zenden. Later schijnt de Hervormer zulk een zelfverdediging beneden zijn waardigheid te hebben gevonden, omdat geheel zijn leven hem vrijwaren moest tegen de verdenking van een dief te zijn.

¹⁾ Noot 17 van No. 1073 geeft Herminjard de aanhaling uit hetgeen hij noemt l'Inventaire des procès criminels à Genève, qui a été dressé par M. l'archiviste Sorlet.

Ons bericht van dit voorval werd opgemaakt uit twee brieven van Kalvijn (No. 1100 en 1072). De beschuldiging van diefstal zetten wij natuurlijk terstond ter zijde, maar of Kalvijn verstandig en goed heeft gehandeld met dat kistje open te maken, is een geheel andere vraag. Wat deed hij het te openen, daar hij toch wist, dat de inhoud geen waarde had! ¹⁾. Hij zag d'Alberge niet voor het eerst; hij had omtrent den man een gevestigd oordeel: waarom dan het pand aanvaard zonder vooruit een inventaris van den inhoud te hebben gemaakt? Wat deed hem voor dat „sometje” van twintig Batzen een pand aannemen, en nog wel een pand dat hij als waardeloos kende? Hoe kon hij een anders eigendom met zoo geringe zorg bewaren? Zooals d'Alberge het wegnam, had ieder ander het kunnen wegnemen. De vragen zouden zich vermenigvuldigen als het de moeite waard was. Tegenover elkeen zou het openen van het kistje op eigen hand een onkieschheid zijn geweest. Tegenover dezen persoon die de manie schijnt te hebben gehad van zich bestolen te wanen, was het bovendien een groote onvoorzichtigheid. Eindelijk, Kalvijn verhaalt wel, dat hij bij de Magistraten van Genève den gevangene tot voorspraak heeft willen zijn: maar waarom vertelt hij niet ook, dat deze op zijn aanklacht en zelfs op zijn aansporing in de gevangenis was geworpen ²⁾?

Maar de vraag is niet zonder belang, of Kalvijn het recht had,

¹⁾ Eerst heet het: *Cistulam nullius precii apud me pignoris loco deposuit; en: cum scirem multas nugas inclusas esse in cistula; dan aperui coram multis testibus.*

²⁾ *Postridie aggressus est me domi meae non modo contumeliosissimis verbis, sed furioso impetu: eam ob rem in custodiam datus est. Cum bona fide pro eo deprecarer magistratum caet. Maar in de bl. 114, noot 1, aangehaalde »Inventaire” leest men: 1541. 3—10 Nov. Information faite par la cour du Lieutenant, au sujet d'une plainte de Jean Calvin contre Jean (d'Alberge). En uit het Registre du Conseil maak ik op, dat Kalvijn op de inhechtenisneming gesteld was, 25 Nov. '41: Maystre Jean Alberge détenu. Lequel a outragé Monsr. Calvin. . . Toutesfoys résolu que la Seigneurie Paye à aoyr, sinon que Monsr. Calvin ce puisse contenter . . . qu'il lui soit interdit la ville.*

om in zulke buitengemeen verachtelijke bewoordingen over d'Alberge te spreken? Wij kunnen het niet ontkennen, maar evenmin onvoorwaardelijk toegeven. Het is zeker niet terstond duidelijk hoe Kalvijn zoó over hem denken kon en zich toch kort te voren moeite durfde geven, om hem een plaats als schoolmeester, een plaats naar zijn bekwaamheid en gading, te bezorgen. Wij hoorden van Kalvijn, dat d'Alberge reeds sedert vele jaren als een vagebond rondliep en zich ophield met bedriegelijke praktijken ¹⁾. Wat noemt Kalvijn „vele jaren”? Men zou dit dienen te weten, want wij bezitten omtrent dienzelfden d'Alberge een getuigenis van Melanchton dat toen, in 1541, juist vier jaren oud was, en dat zeer gunstig luidt. Melanchton beveelt d'Alberge aan Bucer aan, bij een schrijven van 23 April 1537, en zegt, dat hij d'Alberge meer dan twee jaren te Leipzig heeft gekend; dat hij hem uit een zedelijk oogpunt een man van beproefd gedrag heeft bevonden; een man, ijverig in de beoefening der Kristelijke leer ²⁾. Wanneer wij Melanchton geloof mogen schenken, moet er in die vele jaren van Kalvijn in elk geval eenige overdrijving steken, terwijl bovendien de eigen verzekering van Kalvijn, dat hij d'Alberge aan een betrekking had willen helpen, hetzelfde reeds vermoeden deed ³⁾. Er staat weder tegenover, dat Myconius, te Basel,

¹⁾ Kalvijn zegt het niet in het voorbijgaan, maar met nadruk: Hoc principio habeo, hominem istum jam multis annis nihil aliud quam huc illic cursitare, ab aliis emungere pecuniam, vestes ab aliis: ita per imposturas victitare: quemadmodum erronei isti solent.

²⁾ No. 1072 noot 17: Hunc tabellarium tibi commendo: est enim homo probus et literarum ac doctrinae Christianae admodum studiosus; amplius biennio nobiscum fuit. Ideo mores ejus nobis sunt satis noti et probati. Proficiscitur ad vos, quaerens in Gallia vicinia aliquam conditimentam: aut sicubi in vicinia vestra aliquid negotii in officinis typographicis, aut in schola aliqua invenire possit. Nomen est ei Joanni Albergio, Gallo. Notus est Sturmio. Quaeso te non desis homini exuli.

³⁾ Et tamen testis est nobis Deus, eo tempore nihil aliud conatos, quam ut alicubi conditionem tibi aptam et commodam inveniret. Dat was dan van Kalvijn een lichtzinnig pogen geweest, nu onder de

een niet veel minder ongunstige meening over hem koesterde, en wel alvorens dezen brief van Kalvijn, in dato 14 Maart 1542, te hebben gelezen ¹⁾. Ik geloof het minst ver van de waarheid te zijn, door te stellen, dat Kalvijn ook in deze aangelegenheid niet vrij is gebleven van de hartstochtelijkheid, die tegelijk zijn fout en zijn deugd is geweest; en tevens, dat Jean d'Alberge een persoon was, ondeugend en lastig genoeg, om deze hartstochtelijkheid op het onaangenaamst te prikkelen.

Zouden wij uit de omstandigheid, dat Kalvijn hem juist bij den Raad aanklaagde en op zijne inhechtenisneming aandrong, mogen afleiden, dat, naar Kalvijns bedoeling, een vergrijp jegens de predikanten van Genève niet behoorde tot de verkeerdheden, waarvoor de kerkelijke tucht was ingesteld? Want dat zij destijds, November 1541, nog niet was ingevoerd, doet niet ter zake. Men kan toch moeilijk aannemen, dat Kalvijn, zoo naijverig op de zelfstandigheid der geestelijke Rechtbank, ooit voor de wereldlijke vierschaar heeft willen trekken, wat hij in beginsel achtte buiten hare bevoegdheid te zijn gelegen.

De brief van Kalvijn, dien wij nu het laatst behandeld hebben, is wel van Maart '42, maar spreekt over gebeurtenissen in het leven van den Hervormer, die in November '41 hebben plaats gegrepen. Ook over hetgeen sedert die Novembermaand is geschied, zijn wij door Kalvijn zelf onder-

betrekkingen waarvoor d'Alberge in aanmerking kon komen, ook die van onderwijzer der jeugd behoorde.

¹⁾ No. 1096, van 19 Februari 1542. Myconius weet niets meer dan dat d'Alberge te Genève gevangen heeft gezeten. Hij wil de reden ervan kennen. *Et cur hoc, inquis (Calvine). Scis quam decipiamur, etiam periculose, ab erronibus qui hodie hic, eras degunt alibi. Et quia parum ille, quantum ego novi, distat ab illis, vellem de eo certiores fieri, si alicubi designasset quod non esset boni viri, quo cavere possim deinceps melius.* Evenzoo, na Kalvijns brief te hebben ontvangen, No. 1104, in dato 8 April 1542.

richt, en wel in een brief dien hij aan een ongenoemden hoogleeraar richtte ¹⁾.

Het zijn nog altijd klachten over den zwaren arbeid dien hij te vervullen heeft, zoowel om het bouwvallige te herstellen, als om hetgeen nog overig was, voor ondergang te bewaren. Hij heeft nu van Bern verkregen, dat Viret nog een half jaar te Genève zijn hulp mag zijn; een hulp, die hij steeds meer, en toch misschien nog niet genoeg, gevoelde in geen enkel opzicht te kunnen ontberen ²⁾.

De kerkelijke Ordonnantiën zijn thans door hem, in vereeniging met zes Raadsleden, geschreven. Wij herinneren ons, dat de Commissie van redaktie den 13^{den} September was benoemd. Binnen drie weken was Kalvijn met de samenstelling dier wetten gereed geweest, maar eerst den 20sten November 1541 waren zij door den algemeenen Raad goedgekeurd ³⁾. Kalvijn was er niet onvoorwaardelijk mede

¹⁾ No. 1090, geschreven in het eind van Januari 1542.

²⁾ *Eius opera, consilio, fide, studio adjutus, utcumque in meliorem formam restitui quae vel prorsus eversa vel fracta, lacera ac dissipata erant.*

Ook No. 1106, in dato 17 April '42, getuigt van zijne hooge ingenomenheid met Viret. *Quod ad hanc ecclesiam privatim attinet, cum Vireto utcumque sustineo ejus onus. Si is mihi ereptus fuerit, mihi durior erit conditio quam verbis enarrare queam.* Het is wel eenigszins vreemd, dat wij van Farel moeten hooren, en het niet van Kalvijn zelf vernemen, hoeveel Viret te Genève reeds tot stand had gebracht eer de Hervormer terugkeerde in die stad. Na eenigen tijd (zie later) in Genève te hebben vertoefd, schrijft Farel aan de collegaas van Zurich, in dato 17 April 1542 (No. 1108): *Veni (sc. Genevam) et vidi non vulgare aedificium opera Vireti illic erectum, cui non parum accessit per adventum et laborem Calvinii.* En weder: *Ingens labor Vireto fuerit subeundus, ut populum reduceret in viam: in quo solus laboravit ante Calvinii adventum, idque maximo cum fructu.* Farel bevestigt bovendien de boven aangehaalde uitspraak van Kalvijn, en zegt met zoovele woorden: *quo (scil. Vireto) sublato statim actum erit de Calvinio, sique prorsus corruet illa ecclesia.*

³⁾ Zij zijn te vinden G. O. X, pars I, bl. 45—30. No. 1069 schrijft Fabri, te Thonon, 24 Nov. o. a.: *Genevae feliciter succedunt omnia, et a publico edicto, singulis diebus Jovis, omnes concioni interesse ju-*

ingenomen. Sedert zij door de Commissie waren ingediend, had de Raad daarin veranderingen gebracht, sommige bepalingen bekrachtigd, andere verworpen, zonder gemeen overleg te plegen met de predikanten. De Ordonnantiën waren daarna met gunstig gevolg onderworpen geworden aan een volksstemming. Daarop was het Consistorie, was dus de Rechtbank ingesteld, die met de *censura morum* was belast, gelijk met de instandhouding der Ordonnantiën. Dit was geschied op het ons reeds bekende verlangen van Kalvijn; hij wilde de grenzen der wereldlijke macht afbakenen tegenover die der geestelijke. Zoo was dus de kerkelijke excommunicatie te Genève hersteld ¹⁾, die de Magistraten aldaar, in Juli 1537, door de zuiver wereldlijke straf der verbanning hadden vervangen. — De pest in Duitschland, — in Zwitserland schijnt de ziekte destijds niet meer te hebben gewoed, — en de oorlog hadden Kalvijn genoopt bij den Raad aan te dringen op het verordenen van buitengewone openbare gebeden. Het is weder Kalvijn die deze gebeden opstelt, en er nieuwe

bentur, etiam famuli et famulae, qui eo die ab opere quotidiano cessare jubentur, donec solutus sit coetus et sacris interfuerint. Disciplinae aliquam esse praxim audio et formulae partem obtinuisse fratres. Kalvijn zelf schrijft er van, No. 4090: formulam composuimus, non illam quidem satis absolutam, sed pro temporis infirmitate tolerabilem. Gaberel, aangehaald H. C. VII. bl. 350, noot 9, deelt het volgende mede over de besluiten van den Raad, die aan de invoering der Ordonnantiën voorafgingen. Vooreerst haar doel: afin de savoir comment chacun se devra conduire selon Dieu et la justice, Raadsbesluit van 16 Sept. Dan het besluit van 29 September: on a suivi à lire quelques articles des Ordonnances sur le régime de l'église, dont quelques uns ont été acceptés, les autres rejetés; voorts, dat van 9 Nov.: Sur ce que les predicants désirent voir les réparations (corrections) sur les Ordonnances de l'église, ordonné que à eux n'appartient de les revoir, et que l'affaire soit mise en Deux-Cents aujourd'hui. Un syndic doit assister au Consistoire.

¹⁾ No. 4090. Ea (formula) suffragiis populi recepta fuit. Constitutum deinde Iudicium, quod morum censuram exerceat ac ecclesiae ordini servando invigilet. Volui enim, sicut aequum est, spirituales potestatem a civili iudicio distingui. Ita in usum rediit excommunicatio. Men zal niet verzuimen te letten op dat karakteristieke «volui enim».

formulieren betreffende de Bediening der Sacramenten ¹⁾ aan toevoegt.

Met dit een en ander gereed, gaat hij over tot het schrijven van zijn catechismus, waarbij geen zijner collegaas door hem geraadpleegd schijnt te worden. Ook dit werk geschiedde in aller ijl. De bladen van zijn kopie gingen al naar de drukkerij, eer het geheel nog voltooid was. Maar hij vertrouwt, dat God hem in dezen arbeid heeft bijgestaan ²⁾. Het opstellen van den catechismus geschiedt niet alleen in aller ijl, maar terwijl hij voortdurend van zijn werk wordt afgeroepen ³⁾. Inmiddels besteedt hij allen vlijt aan de derde Latijnsche uitgaaf van zijn *Institutio*, de uitgaaf die in Maart 1543 te Straatsburg het licht zag ⁴⁾. Men kan evenwel, als men zijn rusteloozen ijver gadeslaat, niet zeggen, dat Kalvijn uit overvloeiende levenskracht zich de taak zoo moeilijk maakt. Hij voelt integendeel nu reeds, vier maanden slechts na zijn terugkeer, dat hij een zeer bezet en lastig arbeidsveld heeft

¹⁾ Opgenomen in de liturgie, uitgegeven door Kalvijn onder den titel: *La forme des prières et chantz ecclésiastiques, avec la manière d'administrer les sacrements, et consacrer le Mariage: selon la coutume de l'Eglise ancienne*, te vinden *C. O. VI, xv, 180—183*. Ook dit weder geootroyceerd door den Raad: 21 fevrier. Le Sr. prédicant J. Calvin a lisu des instructions bien propeices à entendre le mistère de la Sainte Cène et du baptesme. Sur quoy a esté résolu qu'on doibge suyvre ainsi comment on a commencé, jusqu'il soit arresté par un synode concordant les esglises.

²⁾ *In quo (catechismo) scribendo Dominum mihi adfuisse confido*, No. 1090, en Jules Bonnet, *Lettres françaises II, 573*: Et en l'escripvant on venoit querir les morceaux de papier, larges comme la main, et les portoit-on à l'imprimerie. Combien que maistre Pierre Viret fust en cette ville (à Genève), pensez-vous que je lui en monstrasse jamais rien.

³⁾ *Inter tot avocamenta, quibus subinde huc illuc abripior, nullus labor non difficilis. Non enim memini ex quo hic sum, duas horas sine interpellatione mihi datas esse*. En zoo ontstaat dan soms als in de vlucht, waar later een nageslacht bij zweert!

⁴⁾ *Adde quod Institutionem latinam absolvere oportuit, in qua, postquam exierit, videbis me non leviter sudasse*.

gekozen, en het hem veel werk geeft ¹⁾. Deze verzuchting zal wel mede veroorzaakt zijn door de zwaarigheden, die aan de uitvoering der kerkelijke Ordonnantiën verbonden waren. Het was betrekkelijk geringe moeite ze te schrijven en uit te vaardigen: de kunst was ze te handhaven, vooral wanneer er onder de eersten van de stad waren, die zich niet wilden onderwerpen. Zou men telkens weder, en op den duur, de strafbepalingen toepassen, die aan de Ordonnantiën hare sanctie gaven? François du Pont, zich op een afstand het beeld van Genève waarschijnlijk al te somber kleurende, schrijft, begin Februari 1542, aan Farel, van uit Moudon, dat het te Genève goed gaat, wat betreft de bediening des Woords, maar dat er onlangs uit de aristocratie der stad gevangen zijn gezet en misschien ter dood zullen worden veroordeeld, die de oude oproerigen begunstigen en daardoor den predikanten groote verwarring bereiden ²⁾. De *censura morum* was sedert December '41 reeds in vollen gang, en dat jegens bekende en anders onberispelijke personen. Wanneer zij verklaarden en toonden zich bij de Ordonnantiën niet te kunnen nederleggen, werden er korte metten gemaakt ³⁾.

Onder deze omstandigheden was het zeker voor Kalvijn een groote steun en troost, dat zijn lang gekoesterde wensch

¹⁾ Nam quo longius (vier maanden!) progredior, eo melius sentio quam negotiosam atque arduam provinciam sustineam. Den ongenoemde, aan wien No. 4090 is gericht, gist Herminjard Sebastiaan Munster te zijn, sedert 1529 het Hebreewsch onderwijzende te Basel, en in 1542 opvolger van Carlstadt, als „professeur de l'Ancien Testament“. Zie de zeer waarschijnlijke gronden, VII, bl. 413, noot 26. Van Munster zal Kalvijn de eerste noties van het Hebreewsch hebben ontvangen. Zelf te Basel, 1534—1536, kan Kalvijn aldaar zijn kennis hebben gemaakt.

²⁾ No. 1091: favore . . . seditiosis veteribus; wel, misschien, in de eerste plaats, maar toch zeker niet uitsluitend van de Articulanten te verstaan, dan alleen in zoover dezen toch ook meestal anti-Kalvinisten waren.

³⁾ Zooals geschiedde door Jean Balard, over wien Bég. du conseil het volgende bevat: 23 Dec. '41: J. Balard, lequel est député pour assister au consistoire, et par plusieurs foys a esté demandé, ce que n'a voulu . . . Dont resolu qu'il doibge tenir prison. Et des forfays comis aux nopces de son fils, tant en dances, trompètes, maunmeryes que

ten aanzien van Farel eindelijk vervuld werd, al droeg die vervulling een geheel tijdelijk karakter. Bij een schrijven van 24 Februari stond de Raad van Neuchâtel dien predikant voor een maand aan den Raad van Genève af ¹⁾. Deze laatste teekent den 27ste daaropvolgende aan, dat Farel is aangekomen. Maar de Raad schijnt aan de bepaling van den duur zijner werkzaamheid al even weinig te hechten, als in den vorigen zomer aan het voorbehoud van Straatsburg ten aanzien van Kalvijn. Ik vind althans onder denzelfden datum Farels tractement reeds vastgesteld, als gold het een benoeming voor goed ²⁾. Farel zelf vatte het evenwel anders op. Ongeveer half April, maar eerder iets daarna, moet hij naar Neuchâtel zijn teruggekeerd ³⁾. Hij had niet veel hart meer voor de gemeente van Genève en oordeelde niet, dat deze het ernaar gemaakt had, om haar boven de gemeente van Neuchâtel te verkiezen, ofschoon hij natuurlijk het algemeen belang van zulk een talrijke gemeente als Genève zeer wel begreep en zeer goed inzag welke bijzondere gevaren haar bedreigden ⁴⁾.

De invoering der nieuwe organisatie hing mitsdien uitsluitend af van Kalvijn en Viret.

sonètes. — résolu que... les dances soyent mis bas... Plus résolu qu'il soit visité sa bible clausée (glosée?). — Opnieuw gedaagd 13 Jan. '42, pour ce qu'il est toujours idolâtre. — 30 Jan.: le Sr. J. Balard... ne veult purement confesser La loy que l'on presche soyt véritable. — 24 Febr.: après bonnes admonitions et remonstrances, a professé, qu'il veult vivre et mourir sous la vérité du S. Evangile. Wij bezitten een Journal van dezen Jean Balard, Syndic te Genève, uitgegeven in 1854 door Dr. J. Chapomière, maar het strekt zich niet uit tot deze jaren.

¹⁾ Deze vrijgevigheid had allereerst het belang van Farel zelf op het oog: que pourra servir son allée (naar Genève) pour restauracion de son saint ministere (natuurlijk te Neuchâtel) No. 4097.

²⁾ t. a. p. Noot 3.

³⁾ Ik maak het op uit de waarschijnlijke dagteekening van No. 4105, vergeleken met die van No. 4107.

⁴⁾ Non est de me tam bene merita Geneva ut magis illi cupiam consultum quam alteri. Sed... ruina incredibilis sequitur dum cadit... Illa Genevensis ecclesia, quam supra omnes quas hodie norim hostis ille oppugnavit et propemodum expugnavit.

HOOFDSTUK IV.

CAROLI NA DE NEDERLAAG.

Wij herinneren ons de betrekkelijke nederlaag van Caroli ¹⁾ en zijn vluchten naar Solothurn ²⁾.

In onze Nieuwe Studiën werd die vlucht onverklaard gelaten. Met volkomen zekerheid kan Caroli's beweegreden ook thans niet worden medegedeeld. Misschien is het hem bekend geweest, dat Farel en de Farellisten den Raad van Bern om zijn gevangenneming hadden verzocht ³⁾.

¹⁾ Dit hoofdstuk is de voortzetting van N. S. Hoofdst. 1, bl. 47—89, waarin medegedeeld is hoe, naar aanleiding van de beschuldigingen van Caroli, Kalvijn door Bern genoopt werd de terminologie der oude Katholieke Conciliën te erkennen in zake de Drieëenheid en de Godheid van Kristus.

²⁾ N. S., bl. 73. Van daarnit schreef hij den Raad van Bern, in dato 16 Juni 1537, (N°. 635): *Je remercie Dieu, lequel par grâce m'a tiré honorablement d'une bande, laquelle de long temps me desplaisait. Et touchant notre débat, il n'est pas finy. Il faut que les aultres nations chrestiennes en jugent, pourcequ'ils touchent viscéralement la fondamentale doctrine de l'Église ... et je le poursuyvrai jusques au bout, si que les ennemis de la Très-Sainte et Individue Trinité et de la génération éternelle de N. S. Jésus-Christ ne s'esjouyront guère longuement de leur vaine victoire.*

³⁾ No. 637, de Raad van Bern aan dien van Neuchâtel, in dato 29 Juni 1537 ...: *Sur quoy vous advertissons que le dit affaire (van Caroli) a esté débatuz par devant le Synode dernièrement tenuz icy en nostre ville. En après, maistre Guillaume Farel et ses adhérans*

Caroli, wij weten het evenzeer, reisde daarop naar Frankrijk en werd weder Roomsch. Er bestaat een schrijven van uit Lyon (einde Juni), waarin door hem of uit zijn naam (dat blijft onzeker) den Paus gevraagd wordt, hem weder in genade op te nemen ¹⁾. Het verhaalt den Paus, dat Caroli in 1524, ofschoon priester en doctor bij de theologische faculteit van Parijs, Lutheraan, en, uit vrees voor vervolging naar Zwitserland uitgeweken, predikant was geworden te Lausanne (Mei 1535). Hij bleef het er zeven maanden. Ofschoon daar in den echt getreden, had hij het onder al die Arianen en Sabellianen van Zwitserland (de Hervormden) niet kunnen uithouden. Zij dreven den spot met het concilie van Nicea en de geloofsbelijdenis van Athanasius. Dikwerf had hij in het openbaar tegen die ketterijen getuigd, maar hiervan geene andere vrucht geogst, dan dat Bern hem had uitgedreven. Hij was bijtijds gevlucht, ook omdat Farel naar zijn leven stond ²⁾.

nous avoir requesté de arrester le dit docteur Caroli, pour Pendre à réparation des injures sur eulz mises et des accusations d'hérésies contre eulz faictes, implorant justice. — avons ambes parthyes le premier jour ouyes, en après remises devant nostre consistoire, lequel, après les avoir entendues ne les ont penz accorder ains remises par devant nous, à laquelle rémission le dit Caroli n'ast obéy, ains soy retirez (Kritiek van dit bericht N. S. bl., 69 noot 2).

¹⁾ No. 638. N. S., bl. 73 noot 4. De brief is gesteld in den derden persoon, en, naar een latere bewering van Caroli, door den Officialis van Lyon geschreven; H. C. IV, bl. 250.

²⁾ Bij de argumenten door mij aangevoerd N. S., bl. 71, in de noten, regel II v. o. moet nog dit worden gevoegd: Indien »ditione expulsus» verbannen beteekende, hoe zou dan H. C. IV, bl. 250 kunnen volgen: Deinde a Farello... tam acriter insidiis petitus, ut vitae periculum subiisset (Carolus) nisi clam celeri fuga e Berna sibi salutem quaesivisset? Openlijk verbannen worden en heimelijk vluchten? Moeten heengaan en uit eigen beweging heengaan? Hij werd dus »expulsus» door vrees. Daartegenover staat evenwel het Proces-verbaal van 15 Juli 1540 omtrent de conferentie te Neuveville (zie beneden) waarin uitdrukkelijk staat:... tellement que la Seignourie ordonna qu'il (Caroli) vuidast le pays; H. C. V, Additions et corrections, bl. 157. Ik heb al de op Caroli's verwijdering betrekking hebbende

Daardoor ontkomen aan een land zonder godsdienst, vol ketterij en vol zedeloosheid, zoekt hij thans met een berouwvol hart verzoening met de Katholieke kerk ¹⁾.

Hiermede was evenwel de betrekking tusschen hem en de Hervormers niet ten einde; en wij hebben thans te verhalen in welke nieuwe aanraking hij verder met hen kwam.

De eerste bron die wij hebben te raadplegen, is natuurlijk Kalvijns verweerschrift (van 1545) *Pro Farellio* ²⁾.

stukken, waarvan een paar reeds door mijne N. S. in 1883 ter sprake werden gebracht, nu (1891) nog eens allen aandachtig nagegaan, maar kan niet meer licht geven. Men zou wel met zekerheid willen weten of Bern Caroli verbannen heeft.

1) Paul III stond hem zijn verzoek bereidwillig toe, H. C. IV, bl. 251 noot 9. Over dat terugkeeren van Caroli schreef Grynaeus aan Kalvij, No. 639: *Carolus talem esse qualem pingis* (zie daartegen N. S., bl. 77) *haud aegre adducor ut credam, postquam ad illos (adversarios) a vobis secessionem fecit . . . Valeat, igitur, valeat!*

2) N. S., bl. 43 kenschetste ik reeds dit geschrift. Zie hier nog een bijdrage tot het ontstaan van dat zoogenaamde pseudonieme geschrift van Kalvij. Het is een brief van Viret aan Kalvij, te vinden Prolegomena van C. O. VII, bl. XXXII, in dato 14 Juli '45, nadat Viret in manuscript het begin van *Pro Farellio* had gelezen. Er zijn wel gelukkiger proeven van den goeden smaak der Hervormers, zoowel als van hun eenvoudigheid. Men dient vooraf te weten, dat Viret antwoordt op een brief van Kalvij, waarin o. a. het volgende stond: *«sub vesperum proficiscimur. Sed Torneaci nox adeo nobis a pulicibus infesta fuit ut dimidiae horae somnum non ceperimus.* Het is met toespeling daarop, dat Viret schrijft: *. . . Instar tamen prodigiorum tam multa merito haberi poterant, . . . certamen cum pulicibus nocturnum . . . Cogita, si pulicibus cedere coactus sis, qualem ac quam strenuum militem tu te adversus Carolum ostendis, certamen adversus cimices suscipis, quae non solum morsibus sed et foetore pugnant adversus hostem . . . nisi Carolus ex eo hostium genere esset qui neminem praeter se ipsum fedare ac conspurcare potest, ut qui omnium iam suae turpitudinis foetore nares opleverit . . . At qualis sit hostis, non tamen prorsus contemnendum esse, pulicum quibus lectus tuus insessus fuit demorsionum satis docere debuerunt . . . Perge ergo pulices et cimices istos abigere . . . Valde placuit quod hactenus scripsisti . . . Pauca sunt tamen quorum admonere visum est . . . Sunt convicia quaedam quae fortassis videbantur duriora et acerbiora iis quibus minus notus est Carolus, aut qui seni deliro aliquid condonandum putant qualia sunt: nebulo, furcifer et aliud*

Kalvijn bericht het volgende: 1°. Na twee jaar klopt Caroli weder aan bij Farel, om zich met dezen Hervormer en de overige predikanten van het graafschap Neuchâtel te verzoenen. 2°. Zij bewilligen in een Colloquium ¹). Al hebben zij zoo goed als niet het minste vertrouwen in een man, dien zij uit ervaring kennen als een schelm en een goddelooze ²), zij willen toch de proef wagen, om den schijn te vermijden van al te eigenzinnig en al te onverbiddelijk te zijn ³). 3°. In dit Colloquium belijdt Caroli, Farel c. s. van ketterij te hebben beschuldigd alleen op hooren zeggen. Zijn terugkeer was het beste bewijs van zijn bekeering. Voor den brief aan den Paus, uit Lyon, althans voor al wat daarin staat, stelt hij zich evenwel niet verantwoordelijk, en hij is thans bereid overal hun prediking als rechtzinnig te erkennen. 4°. Met dit een en ander verklaren Farel en de overigen zich om des lieven vredes wil voldaan ⁴). 5°. Tegenover de beleedi-

genus... Sed haec parva sunt... Cuiusque titulo haec edantur scripta (wat stapt ook Viret luchtig over dien gelogen titel heen!) videbitur tamen autor lectoribus nostris admodum studiosus et amans (zie mijne N. S., bl. 45, regel 4 v. b.) quo fit ut vereor ne quod interdum praedicat de nobis ac praesertim quod de te principio scribit, nimis odiosum sit hostibus, qui perpetuo queri solent, quod soli velimus esse in pretio et nostros habeamus assentatores et encomiastas, quibus nihil arrideat nisi quod a nobis proficiatur, et qui nos velut idola venerentur. Nam quum te recusasse narrat (en eigenlijk moest het heeten: narras) scriptionem adversus Carolum, nimio forsitan contemptu de Carolo, nimis vero magnifice de te loqui et sentire videri poterit iis qui ita transversis aguntur affectibus ut ipsis minus placeamus... quam Carolus nobis. Welk een zorg voor het qu'en dira-t-on!

1) Het werd gehouden te Bonneville (Agathopolis), thans een ruïne, aan den westoever van het Bielermeer, zoó dicht bij Neuveville gelegen, dat het ook Neuveville wordt genoemd, zooveel ik uit de Brieven van dezen tijd op kan maken.

2) Quem experti erant, — zegt Kalvijn, mededeelende, let wel! wat Farel en ambtgenooten reeds in 1539 van Caroli zullen hebben gedacht, — tam sceleratum et impium.

3) Ne viderentur nimium morosi ac rigidi, si periculum facere recusarent; dus, volgens Kalvijn, alleen daarom!

4) Tametsi autem magna erat improbitas, praetextum illum obten-

gende woorden, die hij te Solothurn en later in Frankrijk tegen de predikanten heeft gericht, doet hij uitkomen, dat hij het in Frankrijk niet heeft kunnen uithouden juist omdat hij niet langer het belasteren van de Hervormde leer verdragen kon en nu niets liever wenscht dan verder God met hen te dienen in alle gerustheid van geweten. 6°. Ten waarborg voor deze mededeelingen beroept zich Kalvijn op de acta van Neuveville, waarvan een exemplaar in het bezit moet zijn van Caroli ¹). 7°. Caroli heeft zich nog moeten verantwoorden bij den Raad van Bern, die zich met zijn uitvluchten tevreden gesteld en hem losgelaten heeft, na hem tot een openbare schuldbekentenis („cum ignominiae nota”) te hebben verplicht. 8°. Caroli heeft daarop te vergeefs beproefd, te Montbéliard, bij Ds. Pierre Toussain, een betrekking te vinden; is toen naar Basel gegaan waar hij Ds. Grynaeus een aanbevelingsbrief heeft afgeleid; met dat stuk in den zak is hij naar Straatsburg gekomen. 9°. Ook hier wordt hem door Kalvijn, Capito en Bucerus een Colloquium gegund dat Kalvijn evenwel niet bijwoont, om Caroli grootere vrijheid van spreken te laten ²). Deze had zijn eigen groote ongestadigheid in het godsdienstige verontschuldigd met de onzekerheid die in het algemeen omtrent den godsdienst dien tijd eigen was ³). 10°. Maar ten slotte

dere, quando simulatque dubitationem illam moverat, solutus fuerat illi nodus, tamen fratres ignoscere maluerunt quam rigidius eum persequi. Verder dan ignoscere komt het bij hen niet, altijd volgens Kalvijn.

¹) Quis haec omnia... affirmat?... Nempe acta extemplo... confessa fuerunt... Nec dubito quin exemplar secum abstulerit ipse Carolus.

²) Pro Farello t. a. p. bl. 298: Literas (Grynaei) quum reddidisset Capitori Bucero et Calvino [indien het nog een bewijs noodig had, dat Pro Farello door Kalvijn zelf geschreven is, ligt er zeker een krachtig bewijs in deze volgorde der namen] tempus sibi ad colloquium dari petiit. Quod concessum est, tametsi Calvinus interesse noluit, quo liberius effutire auderet Carolus si quid haberet adversus eum quemadmodum biennio ante praetexerat.

³) t. a. p. Carolus quum purgare se deberet de sua discessione omni autem honesto colore cerneret se destitui, ad hoc artificium confugit.

had Caroli de misdaad van zijn afval beleden. 11°. Het protocol ook van dit Colloquium was opgemaakt, en hem was daarbij de verplichting opgelegd, de Straatsburger predikanten weenend om vergeving te vragen ¹⁾; het Roomsch-Katholiek priesterschap en de daarmede samenhangende Mis af te zweren: te erkennen, dat de predikanten van Straatsburg hem als boeteling opgenomen, en hem absolutie gegeven hadden onder voorwaarde, dat hij den Paus ten eeuwigen dage zou verloochenen ²⁾. 12°. Dit alles is in duplo op schrift gebracht en door de beide partijen geteekend, terwijl aan elk een exemplaar is uitgereikt. — Kalvijn geeft deze mededeelingen, om de laaghartigheid van het latere gedrag van Caroli te doen uitkomen, over wien hij met de grootste walging spreekt ³⁾ en, naar zijne eigene verzekering, spreken moet, daar Caroli al de plechtige beloften van Straatsburg in den wind heeft geslagen, zonder eenige overtuiging

Simulavit se in hac opinionum varietate, quibus hodie turbatur mundus se quoque multis dubitationibus abreptum fuisse, ut incertus fluctuaretur. Ita de singulis quaestionibus hodie controversis illum tanquam novitium alicquem doceri oportuit, quanquam non multum in hac re molestiae fratribus, libenter enim universam eorum doctrinam amplexus est, damnatis papistarum erroribus.

¹⁾ Acta de his rebus confecta, quibus perscriptum fuit: Carolum ipsum se in apostasiam lapsum esse confiteri, quum a vera Christi ecclesia ad antichristianam ecclesiam descivisset; huius peccati veniam cum lacrymis petere a pastoribus ecclesiae Argentinensis...

²⁾ In perpetuum curare sacerdotium papisticum, et missas quae ex eo dependent; postremo consentire, ut rata essent ac firma quaecunque Agathopoli acta cum fratribus fuerant, a ministris porro Argentinensis ecclesiae tanquam poenitentem recipi ac illum absolvi a reatu in nomine Domini hac conditione ut papae in perpetuum renunciaret. Quis fidem horum actorum (scil. Argentorati) faciet? Ipsa Caroli manus. Sicut enim exemplar unum habuit ab illis (ministris Arg. eccl.) subscriptum, ita alterum manu sua consignatum apud eos reliquit, quod hodie quoque servant. Proferat si volet, ac convincat me falsitatis si mentior.

³⁾ Quid ultra hominem insequar de cuius tam foeda impudentia cogitare sine pudore nequeo? Et tamen ipsum nihil pudet, quin os suum illud impurum adhuc mundo ostentet.

en uit gemeene beweegredenen. De keuken van abt Vincent te Metz is de Heilige Geest geweest die Caroli bewogen heeft zich andermaal tegen Farel te keeren ¹⁾.

Wat is van deze twaalf punten waarheid? Niet veel. Kalvijn zelf verwijst ons 1° naar de acta van Neuveville, 2° naar de acta van Straatsburg. Hij beroept zich daarop ²⁾, en geeft ons dus zelf een onbedriegelijken maatstaf in de hand.

Wij openen natuurlijk die twee verzamelingen; eerst de acta van de Conferentie die te Neuveville met Caroli werd gehouden, en wel tegen half Juli 1539. De titel luidt: Colloque amiable tenu à la Bonneville (Neuveville) entre Maistre Thomas le Doyen ³⁾, Maistre Guillaume Farel, M. Pierre Viret, M. Zébédée, M. Jehan Chaponneaux et aultre Frères du Conté de Neufchastel, avec Maistre Pierre Caroly ⁴⁾. Het is een lang, en een slecht geschreven stuk, dat in de

1) Ex quo zelo ad Farelum impetendum fuerit impulsus. Nam quod ductu et auspiciis abbatis sancti Vincentii Metim se venisse dicit, hoc libenter illi concedo: bonus enim ille Abbas culinae suae nidore eum attraxit... Fanes illi (Carolo) flabellum fuit, quo adversus Christi doctrinam inflammaretur... Abbatialis ergo culina spiritus sanctus fuit, cuius impulsu adversus Farelum se armavit.

2) Ook op die van Straatsburg, men zie het niet over het hoofd!

3) Le doyen Thomas est le ministre Barbarin, teekenen de uitgevers van C. O. aan (XI. bl. 2 noot 2).

4) Zonder datum. De uitgevers van C. O. schrijven: la présente pièce ne fut rédigée que six mois après. Gelukkig onjuist. Zij hebben zich laten verleden door den datum van het contrasein. De datum is ongeveer 15 Juli. Farel schrijft 21 October over deze acta: Quae fractavimus Agathopoli collecta fuere a fratribus, en tevens over een gebeurtenis die reeds 18 Juli plaats greep. Kalvijn zelf hoorden wij zeggen: Acta extemplo confecta fuerunt. Van het origineel (in de Bibliotheek van de predikanten van Neuchâtel) bestaat (C. O. VII. bl. 3) een gelijktijdig afschrift, waarop deze aanteekening: Caroli apostatae impudentissimi confessio Agathopoli (Neuveville) facta in amico colloquio, et quae rursus Argentorati, ubi nebulo eadem et plura revocat in dubium quae Agathopoli confessus fuerat. De uitgevers van C. O. meenen de hand van Farel te hebben herkend. Wij herkennen in elk geval Farel's slordig Latijn. Is deze aanteekening van hem, dan is hij omtrent hetgeen

grootte 4° uitgaaf van de Calvini Opera (Deel XI) zes en een halve kolom beslaat. Wij bepalen ons tot de volgende punten :

1°. Aan Caroli wordt gevraagd waarom hij weleer Farel, Viret en anderen (Kalvijn wordt niet genoemd), plotseling van ketterij heeft beschuldigd?

2°. Een kort verhaal wordt gegeven van het gebeurde te Bern ¹⁾, van Caroli's vertrek en verdere ons reeds bekende lotgevallen.

3°. De leer van de Drieënheid wordt kortelijk uiteengezet, gelijk de predikanten haar verstaan, en aan Caroli wordt de gelegenheid geschonken, op deze uiteenzetting zijn openhartige aanmerkingen te maken, die de predikanten bereid zijn met welwillendheid aan te hooren ²⁾.

4°. Caroli verklaart, dat hij Farel en de overigen voor rechtzinnig houdt, nu hij hunne bedoelingen beter kent, en nu Bern verklaard heeft de uitdrukking: goddelijke personen in de Drievuldigheid, te willen behouden. Hij legt uit wat hem vroeger aanleiding heeft gegeven de predikanten te verdenken van ketterij ten aanzien van het trinitarisch leerstuk ³⁾.

Caroli te Straatsburg verklaarde, anders ingelicht dan Kalvijn, die schrijft: *consentire (scil. Argentorati), ut rata essent ac firma quaecunque Agathopoli acta... fuerant; dus niet: rursus revocat in dubium.*

¹⁾ Hier een nieuwe bijzonderheid: *Le consistoyre remist la cause devant le conseil, lequel la remist à la Justice, qu'on appelle Droict... où le dict Caroly ne comparut point, ains se retira à Soleure.* Van dit derde lichaam was vroeger geen spraak.

²⁾ *Sy scaict rien en toute la doctrine qu'on propose, qu'il le die rondement et franchement, car on est prest de l'oyr amiablement.*

³⁾ De uitlegging vult nog eenigszins aan wat mijne N. S. reeds gaven: *et que aussy avoit esté occasionné de ce qu'on disoit les Symboles n'avoir esté droictement approuvé de l'Église, et qu'on disoit que en iceux il y avoit une répétition qu'on appelle battologie et consonance ridicule, de dire »Dieu de Dieu, lumière de lumière, Dieu vray de Dieu vray», comme aussy de ce que la confession de ceux de Geneve contenoit que Jêsuchrist estoit Jéhova, qui à eu tousjours estre de soy, avant que la déclaration fût faicte de ce.*

5°. Caroli ontkent, dat de brief aan Paul III, uitgegaan van de Officialiteit van Lyon, door hem is geschreven. Hij vraagt, dat geen melding meer worde gemaakt van hetgeen er vroeger op de Synoden van Lausanne en Bern is voorgevallen. Hij verzekert in Frankrijk, met name te Montpélier (sic), de rechtvaardigmaking door het geloof te hebben gepredikt, en zelfs uit Frankrijk te zijn verbannen omdat hij de leer der Hervorming niet en bloc wilde verwerpen. Hij betuigt te Avignon te hebben gepredikt ten genoegen van de Evangelischen, en aldaar, gelijk vroeger te Lyon, de gevangenen om het geloof met zijn vermaningen en gebeden te hebben bijgestaan. Hij deelt eindelijk mede, nooit zijn vrouw te hebben verloochend en nooit tegen den heiligen staat van het huwelijk te hebben gesproken ¹⁾.

6°. De predikanten geven hunne groote ingenomenheid te kennen met den persoon ende terugkomst van Caroli ²⁾; een gebeurtenis, die tot aller geestelijke opbouwning moge strekken. Zij leggen uit waarom men in den allereersten tijd der Hervorming de al te theologische uitdrukkingen verneden heeft, en zij blijven van gevoelen, dat men elkander om woorden niet moet verketteren. Zij geven rekenschap van de terminologie, die zij gebezigd hebben ³⁾. Caroli had hun verklaring reeds destijds kunnen vernemen,

¹⁾ Hij voegt er openhartig bij: et qu'il veult vivre en icelluy (het huwelijk) saintement, et que c'est une des causes qui l'a mené de venir de par dessa (uit Frankrijk) pour vivre en ce saint état. Het blijkt nergens, dat Caroli zijn vrouw om eenige andere reden niet uit Lausanne heeft onthouden dan om weder als priester te kunnen optreden.

²⁾ Vooral hier is het van belang, acht te geven op de termen, waarvan men zich bedient: à ce fust respondu qu'on estoit grandement joneux de luy et de sa venue: priant Nostre Seigneur qu'elle fust en son bien et salut et édification de tous.

³⁾ Et de cela qui est dieu de Jésuschrist qui est Jéovah . . . là on ne regarde point le nom de la personne, mais la divinité en essence. (Wanneer deze uitspraak Dr. Scholten voor den geest had gestaan, toen hij in de famense Voorrede voor zijne Leer der Hervormde Kerk, de orthodoxen van een groote veertig jaar geleden op den tand voelde, had hij Dr. A. Capadose niet zoo hard behoeven te vallen over dien titel: Jehovah-Jesus). Er volgt, en dit is van nog meer belang, daar

wanneer hij de kwestie van de orthodoxie van Genève op vriendschappelijke wijs ter sprake had willen brengen ¹).

7°. Caroli veroordeelt de Mis en het dogma der Transsubstantiatie dat aan haar ten grondslag ligt. Hij verzekert in de laatste vijf jaren (dus sedert 1534) geen enkele Mis te hebben bediend ²).

8°. Een gelijke bevredigende verklaring legt hij af ten aanzien van het vagevuur en het bidden voor de dooden.

Uit de hier gerésuméerde acta blijkt dit ééne met volkomen duidelijkheid: de waardeering van den persoon van Caroli is geheel anders dan bij Kalvijn. Wij kunnen Kalvijn menige onjuistheid schenken omtrent de samenkomst te Neuveville. Hij mag ten dezen van zijne ambtgenooten te Neuchâtel afwijken zooveel hij wil. Wat gaat ten slotte deze storm in een glas water ons aan? Voor ons is het belangrijke alleen of Kalvijn naar zijn beste weten Caroli heeft beoordeeld, of hij in geen geval de feiten heeft verdraaid, om Caroli in een ongunstig daglicht te kunnen plaatsen.

Pro Farello is van '45 en de acta van Neuveville zijn van '39. Het is waar. Doch dit mag en moet hier verwaar-

het Caroli met zijn beschuldiging van Sabellianisme volkomen in het gelijk stelt: Quant on considère Jesuchrist absolument comme Dieu, tout ce qui compète à Dieu luy est attribué: ce que comprend le mot Jéovah. Ik noem dit laatste belangrijker dan het eerste, omdat het een redeneering behelst, en het zuiver stichtelijke en populaire voor het dogmatisch gebied verlaat. Er wordt daarbij een logika gevolgd, die de Kerk juist gewraakt had door het Sabellianisme als dwaling te verwerpen. (Sabellius, die bij den overgang van de 2e tot de 3e eeuw leefde, zag in Vader, Zoon en Geest slechts drie openbaringsvormen van het ééne goddelijke Wezen).

1) ... Quant eussiez vouluz traitéé amiablement par avant, et Dieu vueille qu'on n'y alle jamais en telle sorte comme Pon y a procédé, mais en bonne admonition ... en tâchant de bien entendre l'ung l'autre ...

2) Et de moy (het is Caroli, die hier sprekend wordt ingevoerd), il a cinq ans que je ne l'ay dicté, et n'ay intention de la jamais dire, tant s'en fault que je la vueille maintenir: car se je l'eusse voulu maintenir, je ne fusse pas icy venu.

loosd worden. Kalvijn beweert nergens van '39 tot op '45 omtrent Caroli tot andere gedachten te zijn gekomen. Zijn meening over Caroli in '45 is dezelfde die hij reeds koesterde in '39. Wanneer wij nu eens uitsluitend het verweerschrift *Pro Farello* kenden, zouden wij dan ooit hebben vermoed, dat Farel en ambtgenooten in '39 een vriendschappelijk *Colloquium* hadden gehouden met dat „zwijn” ¹⁾; dat zij zich grootelijks ingenomen hadden betoond met zijn persoon en terugkomst; dat zij van die terugkomst bevordering hadden gewacht van den geestelijken opbouw der gemeente, en de begeerte hadden te kennen gegeven, om in vrede en eendracht met Caroli samen te werken aan de heilige taak ²⁾? Het is alsof

¹⁾ ... et negat se tantum honoris habiturum esse huic porco (reeds aangehaald in mijne N.S.). Bij Kalvijn (zie boven): *Avenione profectus recta venit Agathopolim Simulatque appulit, per quosdam suos fautores indicari curavit Farello et reliquis eius collegis . . . cupere se cum illis redire in gratiam. Pii fratres quamquam nihil aut minimum bonae spei habebant de homine quem iam experti erant tam sceleratum et impium, tamen ne viderentur nimium morosi ac rigidi, si periculum facere recusarent, locum et diem condicunt colloquio.* In de acta der gemelde conferentiedaarentegen: à ce (op de zelfverdediging van Caroli) fut répondu: qu'on estoit grandement joyeux de luy et de sa venue. Wanneer er stond: à ce fust repondu qu'on estoit grandement joyeux, Caroli's verklaring van zijn vroeger gedrag te hebben vernomen, of iets soortgelijks, zelfs dan zou er onoplosbare tegenstrijdigheid zijn. Want welke kinderen, donooeren of lichtziinnigen moeten Farel en ambtgenooten zijn, om een »schelm en een goddelooze” op zijn woord te gelooven, aan zulk een wezen de belangen der jonge Hervorming op te dragen! Voorts: bij Kalvijn staan Farel c. s. de conferentie toe »ne viderentur nimium morosi ac rigidi”. In de acta: on est prest de l'oyr amiablement.

²⁾ Even groote strijd ten aanzien van den uitslag van het colloquium te Neuveville. Bij Kalvijn: *patres ignoscere maluerunt quam rigidius eum persequi.* In de acta: *Sur quoy fut prié le Seigneur, en luy rendant grâces du bien qui nous faict, de nous donné grâce de vivre en bonne paix d'union, en taschant en l'édification de tous, avançant toutes choses bonnes et destruisant toutes choses meschantes, tellement que de cuer entier nous servions à Dieu etc.* — Het is voor een historicus, om wanhopig bij te worden: Kalvijn tegenover een tegenstander, dien hij belastert, zich beroepende op het eigen document, waaruit juist blijkt,

de Predikanten en Kalvijn over twee verschillende personen spreken. Kalvijn heeft natuurlijk het recht over den apostaat geheel anders te denken dan Farel, en in het algemeen, zoodra er over een gegeven persoon twee uiteenloopende opvattingen mogelijk zijn, het monopolie te behouden van de minst barmhartige. Als dan ook de vraag wordt gesteld: wie heeft Caroli juister beoordeeld, Kalvijn of Farel, moeten wij er eenvoudig het zwijgen toe doen. Maar dat is niet de vraag. Zij luidt veeleer: Als Kalvijn zich in *Pro Farello* op de destijds ongedrukte acta van Neuveville beroept, wekt hij dan niet den schijn, dat omtrent de twee hoofdpunten: de gezindheid waarmede Farel en ambtgenooten de conferentie hadden toegestaan en de betrekking die tusschen Caroli en hen tengevolge van die conferentie was ontstaan, overeenkomst heerschte tusschen zijne voorstelling en die van de Predikanten? En die schijn is een leugen. Wanneer waarlijk de conferentie, gelijk Kalvijn verzekert, met wantrouwen begonnen en met niet meer dan „vergeven” geëindigd is, zijn de acta van Neuveville leugenachtig. Omgekeerd, als het van den aanvang is geweest een *Colloque amiable* en de uitslag tot hartelijke samenwerking heeft geleid, moet noodwendig Kalvijn hetzelfde vonnis treffen ¹⁾.

hoe zwaar hij hem belastert. Iedereen zou gaarne hebben aangenomen, dat Kalvijn de acta óf ignoreeren, óf stilzwijgend rectificeren wilde, en ons dan met andere woorden zeide: die acta stellen de conferentie van Neuveville zeer rooskleurig voor, maar ik zal u eens op mijn manier verhalen hoe het daar is toegegaan. Doch neen: Kalvijn noemt die acta; Kalvijn verklaart ze betrouwbaar, en legt ze dan, hij, die de conferentie niet in haar geheel heeft bijgewoond, voor zijne geheel subjektieve opvatting ter zijde. Zijn hartstocht verbindert hem te zien hoe zij tegen hem getuigen. Dat is zijn betrekkelijke goede trouw.

¹⁾ Zelfs zonder vergelijking met de acta, is Kalvijns bericht in zichzelf onwaarschijnlijk. (*Cupit Carolus se cum illis redire in gratiam. Maar fratres . . . iam experti erant (Carolus) sceleratum et impium.* Dus weigeren zij het colloquium? Integendeel. Kalvijn gevoelt natuurlijk wel hoe het zijn voorstelling aan logika hapert, en redt zich nu met dat: *ne viderentur nimium morosi ac rigidi.* Alsof men iemand zal doen gelooven, dat alleen daarom aan een schavuit de gelegenheid tot

Wij weten bovendien, dat de acta van Neuveville betrouwbaar zijn. In gelijktijdige Brieven van predikanten die aan de conferentie hadden deelgenomen vinden wij volkomen dezelfde waardeering van Caroli terug die volgens de acta op de conferentie heerschte ¹⁾. Zij verklaren, dat het Colloquium boven verwachting goed is afgelopen; dat Caroli door de waarheid niet langer te bestrijden aller welwillendheid gewonnen heeft. Zij bevelen hem aan in de hulpvaardigheid van den Raad van Bern, opdat hij dien Raad niet onverbiddelijker vinde dan indertijd den Paus. Zij zenden zelfs hun deken, Thomas Barbarin, naar Bern, om den weg voor Caroli te effenen ²⁾. Zij verzoeken Bern Caroli te willen bijstaan, opdat deze niet beproefd worde boven zijne krachten. De Raad moge hem een welwillenden steun geven; zij achten dit zelfs rechtvaardig ³⁾. Ook Farel, hij moge later over Caroli schrijven wat hij verkiest, schrijft thans, — ofschoon zoozeer door hoofdpijn geplaagd, dat hij zelf geen brief kan stellen ⁴⁾, -- toch nog onderaan een anders brief een woordje, om de welwillendheid van Bern voor Caroli, niet als voor een schuldige, maar als voor een broeder, en dat op het

verzoening wordt gegeven! Maar nemen wij dit aan: de conferentie is dus een bloote vertooning. Haar resultaat is derhalve te voorzien. Zij zal tot niets kunnen leiden? O neen; zij leidt tot ignoscere, vergeven van hem, dien men uit ervaring kent als een schavuit!

¹⁾ N°. 803, in dato 19 Juli. Nous étions disposés à la lui accorder (la conférence) parcequ'elle avait plu à quelques personnes ... Cette conférence vient d'avoir lieu, et elle a eu une issue plus heureuse que nous n'avions nous-mêmes osé l'espérer ... Il a porté tous nos cœurs à la bienveillance envers lui. Zoo spreken Farel en Chaponneau.

²⁾ T. a. p. Afin que notre doyen puisse d'autant mieux réaliser son désir, pour le bien du susdit frère.

³⁾ Nous avons bonne espérance que vous consentirez à vous employer à cette affaire, comme il est juste; aussi n'insisterons-nous pas plus longtemps. C'est notre bon vouloir envers ce frère (quem iam experti (sumus) tam sceleratum et impium, volgens Kalvijn) auquel nous souhaitons tout bien, qui nous porte à vous adresser notre sérieuse requête.

⁴⁾ T. a. p., tegen het einde, meldt Chaponneau dit uitdrukkelijk.

plechtigst, in te roepen ¹⁾. Anderen schrijven in denzelfden geest ²⁾. Ja, nog meer; Kalvijn zelf bevestigt half Augustus, en laakt in geen deele, ofschoon op zeer kenmerkende gronden, dat de zachtmoedigheid te Neuveville heeft voorgezet: het kan, zegt hij, de Kerk niet schaden, en daarentegen aan vele tegensprekers den mond stoppen ³⁾. Kalvijns verwachting, dat Grynæus te Basel (waar Caroli zich heen had begeven), hem niet al te vriendelijk zal ontvangen, wordt niet vervuld. Grynæus geeft zelfs Caroli, als deze naar Straatsburg vertrekt, een recht vaderlijken brief mede voor Kalvijn: een brief, die geenszins den indruk maakt van,

¹⁾ Onder de naanteekening van Capuculus (Chaponneau) staat: *Je vous prie, au nom du Seigneur Jésus, d'être secourables à notre frère, afin qu'il ne soit pas trop accablé de tristesse. Votre Farelus.* Herminjard houdt dezen brief voor de vertaling van een in het Duitsch gesteld schrijven, dat op zijn beurt een vertaling was uit het in het Latijn gesteld origineel, Chaponneau et Farel, zegt hij, ne savaient pas l'allemand.

¹⁾ Over Berns houding, zie N°. 804. Pierre Toussain, predikant te Montbéliard, schrijft (N°. 807) 31 Juli aan Farel: *Vehementer gavisus sum cum intellexi ex hoc charissimo fratre nostro (Carolo) se abs te coeterisque fratribus humanissime susceptum esse, ac iam cum eo vobiscum pulcre convenire in Domino. Superest ut in hoc detis operam, quo magistratus quoque Bernensis ignoscat, si quid antehac casu potius et errore peccatum est, quam malicia Et puto huins reditum vehementer cessurum ad gloriam Christi, praesertim cum videam hominem sic affectum esse ut bonis omnibus posthac pietatem suam et sinceritatem sit approbaturus. Evenzoo Ds. Fabri te Thonon, die in zijn brief van 10 Augustus aan Farel hem zelfs al te groote toegeeflijkheid schijnt te verwijten en jegens Caroli een veel gestrenger toepassing van de kerkelijke tucht had verwacht (N°. 810), maar toch ten slotte en in de hoofdzaak gunstig over Caroli oordeelt: *Atqui non parvo usui esse potest Ecclesiae tantus vir (Carolus): fateor, si per ostium ingrediatur.**

²⁾ Zoo schrijft hij Farel tegen half Augustus (No. 811). Hij beschouwt die „mansuetudo,” gelijk hij haar noemt, geheel van uit een politiek gezichtspunt. *Nobis certe omnibus gratissima fuit tua haec mansuetudo, quae nihil mali ecclesiis afferre poterit et improborum animos multum franget.*

zoals wij Kalvijn hoorden insinueeren, „afgeveleid” te zijn ¹⁾.

En nu het Colloquium te Straatsburg. Ook daarvan bezitten wij, naast de lezing van Kalvijn in zijn *Pro Farello* de officieele acta; een zeer uitvoerig protokol, in het Latijn gesteld, door de Predikanten van Straatsburg geteekend, door Caroli zelf gecontrasigneerd. Het protokol is niet gedateerd, maar moet, als straks zal blijken, zijn opgemaakt voór 8 October 1539 ²⁾.

In de noten deelen wij de voornaamste punten mede ³⁾.

¹⁾ Gelijk wij reeds weten uit *Pro Farello*: *Basileam reflexit iter (Carolus) . . . ubi literas commendatitias elauditus a Gryneo: quibus onustus Argentoratum se, tanquam in ultimum asylum, recepit.* Wij bezitten dien brief van Gryneus, No. 820. Het heeft niet veel van een afgeveleid schrijven, zoodat ook in dit opzicht de lezers van *Pro Farello* niet juist worden ingelicht: *Valde te oro per Dominum, scrijff Gryneus, ut frater singulariter amplecti ex visceribus charitatis fratrem (scil. Carolum) velis . . . Apud nostrates Carolus est tanquam apud peregrinos; apud te erit ut fratrem. Stude per Dominum confirmare animum vacillantem. Apud eos nnde ad nos concessit versari non sinit veritas et conscientia; apud nos consistere ideo non potest, quod qui illum solide monendo, hortando, complecti ut fratrem valuerit, fortasse nondum invenit. Tenta, quaeso, si qua spes nobis in Domino superest, si solidissime conciliari nobis in Domino possit.* Het kan niet hartelijker. Welk een bezorgdheid voor den zwakken, wankelenden man! Wat goed, maar al te goed, vertrouwen in Kalvijns pastorale gaven!

²⁾ C. O. X, P. II, bl. 374—396 en H. C. VI, bl. 40 (met de bijvoeging: *Copie contemporaine en Extraits*).

³⁾ *Hae collatione in subjectam sententiam convenimus* (ik geef alleen het allernoodigste): 1°. *Confessionem principum nostrorum Caesari Augusto oblatam agnoscis orthodoxam*; 2°. *Aiebat . . . se non recedere a communibus Ecclesiae (universae) placitis*; 3°. *bonum sive malum, utrumque agere voluntate propria et ideo libere*; 4°. *nos magis Missarum correctionem quam abolitionem profiteri debuisse*; 5°. *se . . . ab eo cum primum Galliam reliquit . . . nullam Missam fecisse nec porro facturum*; 6°. *sibi videri . . . retinendam esse in ecclesiis symbolum impositionis manuum . . . non videri sibi quare huiusmodi istius symboli usurpationes non etiam sacramenta appellari possint*; . . . 7°. *videri sibi (confessionem et abolitionem) debuisse in ecclesiis retineri . . .* 8°. *se nullum purgatorium statuere . . .* 9°. *se saepe admodum turbatum fuisse eo quod videamur a reliquis Ecclesiis quandam fecisse secessionem . . .* 10°. *Se nunquam*

Voor onze kennis van Kalvijn in zijn betrekking tot Caroli is alleen het slot belangrijk, dat hier volgt. Het is ons toegeschenen, zoo eindigen de Predikanten het protokol van de conferentie, te Straatsburg gehouden, dat het de plicht is der Kristelijke zachtmoedigheid en liefde den broeder die in zake het koninkrijk van Kristus met ons overeenstemt, die zich aan de verbreiding van dat rijk toewijdt, die inziet wat hij gedaan heeft, zijne overhaasting te vergeven en op geenerlei wijs hem de verzoening met de Kerk te weigeren waarom hij zoo dringend smeekt. Voor zoover het van ons kan afhangen, en met voorbehoud en uitdrukkelijke bevestiging van de overeenkomst waardoor hij te Neuveville weder in de eenheid der geloovigen is opgenomen, verleen wij hem in den naam van Kristus vergeving zijner zonden, verzoenen wij hem met onszelf en met de Kerk, en begroeten wij hem met den naam broeder en medebedienaar des Woords. Wij doen dit te liever omdat hij Kristus ook heeft verkondigd toen hij onder de tegenstanders vertoefde, en terug is gekeerd, verkiezende liever met ons armoede en zware verdrukking te lijden, hij de bijna zestigjarige, dan in eer en weelde te leven onder hen die den Antikrist volgen. De Heer Jezus beware hem en ons allen! Amen.

Ook dit protokol klinkt geheel anders dan de barbaarsche en hooghartige mededeeling die Kalvijn ons in zijn *Pro Farello* over dat zelfde colloquium te Straatsburg ten beste

animo a nobis secessisse, tametsi, dum ei iam apud nostros locus non esset, corpore ad Pontificios se contulisse... H^o. se ad nos redisse, quod viderit spe sua apud adversarios Christi studium in illis locis resuscitandi, frustrari, et a praelatis... nihil fere expectari posse... Sperare se Domino etiam apud adversarios non plane inutilem fuisse, ita multos illic puram Christi fiduciam motus sua praedicatione amplexos esse... Abjurabat diserte et graviter omnem consensum cum Papa... et cum cunctis eius creaturis et administris. Eindelijk: visum nobis est, esse lenitatis et dilectionis christianae fratri sic nobiscum de regno Christi consentienti ejusque se propugnationi addicenti, casumque summi cognoscenti, veniam praecipitationis suae et reconciliationem cum ecclesiis Christi, quam tantopere flagitabat, nequaquam denegare.

gaf. Wij zeiden daareven, dat het onderteekend is door de Predikanten van Straatsburg. Maar men verwacht natuurlijk niet, dat Kalvijn, die ons bovendien verzekerde het onderhoud niet te hebben bijgewoond, zijn teekening aan het protokol zal hebben geschonken. Wat het ook bevatte, hij, Kalvijn, kon het in geen geval onderteekenen!

Hij was er immers niet bij geweest. Hij zal niet door zijn teekening verklaren gedaan en gehoord te hebben wat hij niet had gedaan en gehoord ¹⁾. Bovenal: hij zal zich schamen officieel over Caroli, dien hij zoo onbeschrijfelijk diep verachtte, te spreken, gelijk het protokol over hem spreekt. Wat beteekenen nog woorden, als men zoowel iemand een zwijn, een schavuit en een goddelooze kan noemen in een anoniem geschrift, en tevens in een officieel stuk broeder en ambtgenoot in de heilige bediening, dien men in naam van Kristus alles vergeeft, dien men toewenscht, dat Gods geest hem dagelijks doe wassen in het geloof ²⁾?

¹⁾ Colloquium concessum est, tametsi Calvinus interesse noluit, Pro Farello, bl. 298. — Het onbegrijpelijkst blijft altijd, dat Kalvijn zich ook hier weder aan een onwaarheid schuldig maakt, zonder een oogenblik er aan te denken, dat er een stuk bestond, ditmaal door hemzelf onderteekend, dat zijn verzekering tegensprak. Men legge bij voorbeeld eens naast elkander de beide volgende uitspraken: Pro Farello, bl. 298: *A ministris Argentinensis ecclesiae (tanquam poenitens receptus): in het protokol van Neuveville: In nomine Christi . . . ut fratrem et symmystam amplexi sumus. In Pro Farello: prescriptum fuit: Carolum . . . peccati veniam cum lacrymis petere a pastoribus: in het protokol: geen woord over dat zotte bevel van tranen storten. Of de tegenspraak zich daartoe bepaalde! Maar in Pro Farello: *abbatialis culina spiritus sanctus fuit cuius impulsu adversus Farelum se armavit: in het protokol: Dominus Jesus eum et nos omnes conservet et spiritu suo in dies augeat! Amen.**

²⁾ Nog eens: men bedenke wel, en het is in onze N. S., bl. 62, 66 vooral bl. 77 vlg., reeds gebleken, dat Kalvijn zelfs reeds in '37 volmaakt even ongunstig dacht over Caroli als in '45. Bovendien, uit N°. 823 blijkt, dat Kalvijn van het Colloquium van Straatsburg ten deele afwezig bleef, niet omdat hij Caroli grootere vrijheid van spreken wilde laten, zooals hij in Pro Farello zelf ons wil doen gelooven, maar omdat Bucer hem smeekte weg te blijven, ne quid asperius (diceret Calvinus).

Hoe dit zij, het ongeloofelijke gebeurt. Onder het protokol van de conferentie te Straatsburg staat de naam van Kalvijn voluit!

Mag men wellicht aannemen, dat Kalvijn het protokol van deze conferentie te Straatsburg, die hij zegt niet te hebben bijgewoond, wel geteekend, maar niet te voren gelezen heeft? Op 8 October geeft hij (in het reeds aangehaalde No. 823) aan Farel rekenschap van hetgeen te Straatsburg ten aanzien van Caroli is voorgevallen. In den aanvang spreekt hij niet als iemand die er alles van weet.. Zijne mededeelingen vangen aan met de woorden: voor zoover ik begrepen heb. ¹⁾ Indien dit beteekenen kon, niet alleen dat Kalvijn de conferentie niet bijwoonde, maar bovendien, dat hij het verhandelde slechts kende van hooren zeggen, en dus het protokol nooit had gelezen! Men verdenkt iemand liever van lichtvaardigheid dan van dubbelhartigheid. Maar het gaat niet. Wij weten met zekerheid, dat Kalvijn een deel der conferentie wel degelijk heeft bijgewoond ²⁾, en dat hij de acta nauwkeurig heeft nagezien ³⁾. Of kwam misschien de onderteekening van Kalvijn op het protokol zelf niet voor, en heeft de afschrijver er die bijgevoegd, als een teekening die slechts door verzuim kon ontbreken? Ongelukkig zegt Kalvijn ons zelf, dat hij de acta van Straatsburg met zijn naam ⁴⁾ heeft bekrachtigd.

Er blijft ons geen uitweg open. Wij moeten aannemen, dat Kalvijn teekende; dat hij wist wat hij deed: mitsdien officieel gevoelens aan den dag legde die hij niet bezat; officieel Caroli een absolutie gaf die hij Caroli in zijn binnenste ont-hield; in een woord, dat hij karakterloos handelde.

¹⁾ Incooperunt, quantum intelligere potui.

²⁾ Actis quae postea perscripta sunt et nostra subscriptione comprobata (No. 823).

³⁾ Cum vocatus essem, respondi ad ejus objecta (lees er bij: a me non audita). Wat is nu waarheid? Het: interesse noluit, of dat: cum vocatus essem, staande de vergadering.

⁴⁾ Acta nostra subscriptione comprobata, zie noot 2.

Een brief van Kalvijn aan Farel verraadt ons alles, en geeft ons te aanschouwen de hooge zenuwspanning waarin Kalvijn zich bevindt eer hij besluiten kan de acta van de conferentie van Straatsburg te teekenen. Die acta brachten zoo duidelijk aan het licht, wat Kalvijn zich altijd had ontveinsd, namelijk dat hij met zijn veroordeelen van Caroli's aandringen op het gebruik van de Katholieke geloofsformulen bij niemand zedelijken steun vond. Hij, Kalvijn, die tegenover de trinitarische en kristologische formules van Rome geheel vrij wilde zijn, haatte Caroli. Kalvijns ambtgenooten, die aan deze vrijheid niet de minste behoefte gevoelden, hadden geen enkele reden hem te haten; en als menigeen vroeger onder de pressie van Kalvijn Caroli was afgevallen, zichzelf geworden, hadden zij weder de eerste de beste gelegenheid aangegrepen, om hem als een broeder welkom te heeten. Thans staat Kalvijn tegenover de ook voor hem onbetwistbare uitkomst van twee vergaderingen. Toen die van Straatsburg begon, had hij, voorziende, dat zij tot volkomen, tot zoo goed als onvoorwaardelijke verzoening met Caroli moest leiden, — met dienzelfden Caroli dien hij zoo zwart had willen maken als een vleescheijken duivel, — en niet van zins aan die verzoening medeplichtig te zijn, gehoopt zich op de volgende wijs te redden: hij zou geenerlei beschuldiging tegen Caroli staande houden, maar Caroli zou uit eigen beweging erkennen, dat hij verkeerd had gedaan. Verder zou Kalvijn zich aan de beraadslaging onttrekken. Hij handelt dienovereenkomstig; hij verlaat de vergadering, na aan zijne ambtgenooten vooraf volle vrijheid van handelen te hebben gegeven. Hij belooft hun geen stroohalm in den weg te zullen leggen. Laten zij komen tot een vergelijk! Als zij Kalvijns instemming maar niet vragen!

Niets ware hem natuurlijk liever geweest dan dat zijne ambtgenooten in deze negatieve rol hadden berust ¹⁾. Maar

¹⁾ Vexabant me (nostri) de Symbolis, quod subscribere (Genevae) noluissemus, cum id sine periculo esset, ac nos magna suspitione eximere posset. Consilium ergo nostrum uno ore improbabant. Haec

even natuurlijk zijn zij van oordeel, dat een man als Kalvijn in zulke omstandigheden geen negatieve rol kon vervullen; dat zijn onthouding met verzet gelijk stond; dat aan een verzoening, buiten hem om tot stand gekomen, alle betekenissen, alle werkelijk gezag moest ontbreken. Nadat Kalvijn de vergadering verlaten heeft, waren zij dus voortgegaan en hadden zij het Colloquium geëindigd met de ons bekende verzoening, die gelijk van zelf spreekt, in het protokol van de conferentie werd opgenomen. Wel verre van zich hiermede tevreden te stellen, hadden de Predikanten na afloop der Vergadering het protokol Kalvijn toegezonden, opdat nu ook hij er zijn naam onder plaatste.

Het is reeds laat in den nacht als het stuk hem bereikt. Hij leest het, en ziet, dat het van volkomen verbroedering getuigt met dien ellendeling. Hij raakt op het hevigst ontsteld. Maanden lang is hij niet door iets zoo ontroerd geweest. Hij brengt een vreeselijken nacht door, een reeds langen Octobernacht. Hij ziet al het kritieke van het oogenblik in. Zal iets zoo gewichtigs als deze verzoening tot stand komen tegen zijn zin? Dan is hij voortaan of een nul in het cijfer, of tot stokebrand gestempeld. Zal hij teekenen en daarmede de pen halen door geheel zijn vroeger gedrag ten aanzien van Caroli, en, — wat hij trouwens tegenover de broeders ¹⁾ thans niet meer ontkende, — ook openlijk toegeven, dat hij zich nooit tegen de kerkelijke formulering

absente Carolo. Rogavit deinde Bucerus ut ea omnia notarem in quibus deliquisset (scil. Carolus). Id nolui. Habebat enim semper aliquid quo vel elaboretur vel extenuaret delictum. Quando igitur nihil profuturum me videbam ea ratione (gaf ik toe, dat ik eigenlijk tegen Caroli geen gegronde beschuldiging had? neen) praetextui me nolle instruere contra eum accusationem; satis mihi esse, si se peccasse profiteretur ex animo (dat was zeker voor Kalvijn de gemakkelijkste weg). Verum quia exitum mihi fore difficilem providebam (gaf ik mijne geheele positie op? neen), nihil magis urgebam, quam ut sine me transigerent. Nihil me velle impedire, modo ne assentiri cogerer. Hoc quia existimabant esse summum impedimentum, non concesserunt.

¹⁾ Aan Farel: De Symbolis nos purgare paulo fuit difficilius: erat enim illud odiosum, nos ea repudiassse quae, cum totius Ecclesiae suffra-

van Drieënhed en Kristologie had behooren te verzetten?

Zoodra het daglicht is doorgebroken, laat hij Sturm roepen, dezen zijn ambtgenoot en vertrouwden vriend. Sturm slaat een samenkomst voor met de broeders, die ten huize van Dr. Zell plaats vindt. Hier stort Kalvijn zijn volgenoed uit. Allen komen daar bijeen, om Kalvijns bezwaren aan te hooren. Hij is in de hevigste spanning; hij is één toorn. Zijn ziel is van bitterheid overvloeiende „naar alle zijden”. Hij is in zulk een woede, dat hij later erkent met zijn volslagen gebrek aan zelfbeheersching zwaar gezondigd te hebben. Op het hevigst vaart hij tegen zijne ambtgenooten uit. Wat hadden zij hem de acta der conferentie te zenden? Wat hadden zij tot een verzoening te komen zonder hem, Kalvijn, vooraf te hebben gehoord? Wat van hem een onderteekening te verlangen, die hij thans niet kon weigeren zonder zich tegen al zijne ambtgenooten te kanten? Eer hij die Acta teekent zal hij liever sterven. In blakenden harts-tocht vliegt Kalvijn de kamer uit. Bucerus die hem dadelijk volgt, brengt hem in zoover eenigszins tot bedaren, dat Kalvijn de zaak althans nog eens in overweging zal nemen ¹⁾.

Tehuis gekomen ligt hij weldra in een geweldige koorts.

giis sint recepta, extra controversiam esse debent . . . Confessus sum me non fuisse dicturum (dat de Athanasiaansche formule ijdele woorden waren) nisi (Caroli) improbitate coactus fuissem.

¹⁾ Confecti ergo sunt articuli Tum ad me missi fuerunt multa nocte. Cum legissem, uno loco sic fui consternatus, ut non miminerim toto hoc anno maiori in moerore fuisse. Postridie mane vocavi ad me Sturnium. Dolorem illi meum exposui. Retulit ille ad Bucerrum. Condidixerunt mihi horam in aedibus Matthiae, qua exponerem quid me gravaret. Illic graviter peccavi, quod non potui modum tenere. Ita enim totam mentem meam occupaverat bilis, ut omni ex parte acerbilitatem effunderem. Et erat sane aliqua indignationis causa, si adhibita fuisset moderatio. Expostulabam caet. Clausula orationis meae fuit: Mihi decretum esse potius perire quam illud obsignare. Illic tantus utrinque fervor fuit, ut non fuerim futurus asperior in Carolum ipsum, si admisset. Tandem proripui me ex coenaculo. Secutus est Bucerus, qui postquam me suis sermonibus miti-

Men hoort hem zuchten en weenen. Nu ontlast zich al zijn woede op Farel, aan wien hij alles wijt. Als deze niet zoo toegeeflijk was geweest te Neuveville, hadden de ambtgenooten Farels gedrag niet tegen hem, Kalvijn, kunnen exploiteeren. Als Farel Caroli niet terstond zoo hartelijk welkom had geheeten, had men hem, Kalvijn, nooit kunnen opdringen hetzelfde te doen. Welzeker! nu zal hij, Kalvijn, de koppige man heeten, de onbuigzame! Op de conferentie had Bucerus het op iederen boeg gewend, om Kalvijn te verteederen, maar de houding van Farel, de zachtmoedigheid van Farel, daar is Bucerus voortdurend op teruggekomen; voortdurend had hij gezegd: met dezelfde grieven als die gij hebt, heeft Farel wel vergeven, heeft Farel Caroli wel als broeder en ambtgenoot erkend, waarom maakt gij dan bezwaar? Kalvijn verwijt thans dien collega de zachtmoedigheid, — die hij twee maanden geleden in hem geprezen had ¹⁾, — als louter onna-denkendheid en zwakheid. Farel heeft niet toegegeven; neen! hij heeft den strijd lafhartig opgegeven ²⁾; Caroli roekeloos weder opgenomen!

Het is Kalvijn een groote verluchting, dat hij alle schuld op dien ouden ambtgenoot kan werpen ³⁾, en zichzelf kan beduiden, dat Farel door de conferentie van Neuveville hem, Kalvijn, van te voren de handen heeft gebonden.

gavit, retraxit ad alios. Dixi me velle amplius considerare antequam plane responderem.

Ubi domum redii, arreptus sum mirabili paroxysmo. Nec aliud solatii occurrebat, quam in gemitu et lacrymis. Eoque magis excruciarbar, quod tu (Farelle), mihi istorum malorum causa eras... Mihi exprobrabant tuam lenitatem, qui clementer statim Carolum amplexus esses. Me nimis esse capitosum, qui nihil moverer isto praejudicio. Bucerus omnes personas quidem induebat, ut animum meum emolliret; sed exemplum tuae interim mihi invidiose objectabat.

¹⁾ *Nobis certe omnibus gratissima fuit tua haec mansuetudo.* Zie boxen bl. 136, noot 2.

²⁾ *Hic non cessisti, sed prorsus concidisti.*

³⁾ *Patere ergo me solatium aliquod capere ex tuae culpae accusatione, quae mihi tantopere incommodavit.*

Zoo komt Kalvijn er toe zijn naam te plaatsen onder het protokol. Hij laat nu Bédrot komen; eischt en verkrijgt eenige wijzigingen in het stuk ¹⁾, en eindigt met te doen, wat hij gezegd heeft nooit te zullen doen al kostte het hem zijn leven ²⁾.

Nu het eens is geschied, verlangt Kalvijn, dat niet meer op de zaak worde teruggekomen. Men behoort thans, volgens hem, te volharden bij de goede verstandhouding, die tusschen de Hervormde predikanten en Caroli is ontstaan. Farel, aan wien Kalvijn dit schrijft, moet zorg dragen dat de zijnen hem niet beleedigen ³⁾.

Hoe meer wij ons in de bijzonderheden van Kalvijns gedrag bij onderscheidene gelegenheden verdiepen, hoe meer het blijkt dat men, om niet noodeloos streng te oordeelen, de traditioneele meening omtrent den Hervormer volstrekt moet laten varen. Al te zeer is het gewoonte geworden, Kalvijn

¹⁾ *Postulavi, ut locus ille induceretur ubi defectionis suae culpam in alios derivabat, utque nominatim confirmarentur illae conditiones quibus receptus fuerat in gratiam Agathopoli. Om aan dezen eisch te voldoen, werden in het protokol opgenomen die reeds aangehaalde woorden: salva confirmataque ea conventionione qua Agathopoli a fratribus nostris in gratiam receptus est et consensionem Christi admissus. Het zou moeilijk zijn geweest die conventio te noemen. Kalvijn verkeerde hieromtrent in dwaling, maar waarom dan niet vooraf de acta van Neuveville gevraagd?*

²⁾ Een drie weken later, 27 Oct. 1539, aan Farel, N°. 832, durft Kalvijn beweren, dat men hem om den tuin heeft geleid. *Me illi committere non audebant, ne ultra modum exacerbarer: responsiones quoque eius vel mitigabant, vel subdicebant in totum. Sic elusus tota actione fui (En hij was ten deele tegenwoordig! en hij las de acta!). Id eum initio providerem, testatus eram me nihil habere velle loci, neque in repudiando neque in approbando. Non enim aliud agebatur, quam ne abjiceretur a nobis, qui abs te jam acceptus erat.*

³⁾ *T. a. p. Restat nunc ut quando eum (Carolus) recepimus in gratiam, constanter in ea perstemus. Nam si non debuimus abjicere, omni studio est retinendus. Id non aliter fiet, quam si tuos omnes retineas, ne illi insultent (karakteristieke bekentenis van hetgeen anders de gewoonte schijnt te zijn geweest) . . . Tantum vos eam illi mansuetudinem servate, quam praemature exhilaistis.*

voor te stellen als den man van de onverbiddelijke logika, als een rigide karakter, tot geen prijs en ter wille van niemand afwijkende van de rechte lijn die hij eens uit plichtgevoel gekozen had. Deze voorstelling is met hetgeen zijne Brieven leeren in strijd. Kalvijn is in menig opzicht een gevoels-mensch, een man van indrukken, dikwerf wat men heden noemt een nevropathe. Zijn geheele houding ten aanzien van Caroli teekent hem. Een beginsel valt er moeilijk in te ontdekken. Zoolang men die houding met klemmende alternatieven aanvat, kan men haar niet begrijpen. Men neme er slechts de proef van! .

Een van beide: of Kalvijn geloofte aan de Drieëenheid, of hij geloofte er niet aan. In het eerste geval heeft hij dat leerstuk slechts te aanvaarden zooals het van oudsher is geformuleerd: geen verstandig man kan hopen een juister en even eerlijke formule te vinden; en, al ware dit anders, geen Kristelijk man kan verlangen de eenheid der Kerk te verstoren, ter wille van de verbetering die hij misschien zou kunnen aanbrengen. In het tweede geval heeft Kalvijn er slechts voor uit te komen, dat hij, op zoo menig punt een ketter, het ook op dit punt is; ook op dit punt met de katholiciteit van het Kristelijk geloof wil breken. Het dogma der Triniteit was langs denzelfden weg tot stand gekomen als het dogma der Transsubstantiatie. Dit laatste was eenvoudig van veel jonger dagteekening, maar de ouderdom van een dogma kon bij een man als Kalvijn niet zwaar wegen. Indien Kalvijn zich het recht toekende de Mis te verfoeien en een Richardot zoo buitengemeen hard te vallen, omdat deze tegen dit sacrament niet scherp partij wilde kiezen, waarom heeft hij zich dan niet even principieel tegen Caroli gekeerd, die op het stuk der Drieëenheid met Rome mede wilde gaan?

En weder één van beide: of hij was in '39 van oordeel, dat hij zich in '37 tegenover Caroli goed had gedragen en zijn plicht had gedaan met de zelfstandigheid van den Kristen in het aangezicht der dogmatische bemoeizucht te handhaven; of hij was van het tegenovergesteld gevoelen. In het eerste geval

was hij verplicht ook in 1539 tot Caroli te zeggen, dat deze met zijn hechten aan de oude leerstellige formules in de Protestantsche Kerk niet te huis was. In het tweede geval had hij zich genoopt moeten gevoelen, met beide handen de onverwachte gelegenheid aan te grijpen, om den vroeger miskende op te nemen in de Protestantsche gemeenschap waartoe deze uit eigen beweging wederkeerde.

Voor de derde reis één van beide: of hij was besloten, zonder eigen overtuiging op te geven, uit eerbied voor het gevoelen zijner ambtgenooten, die overtuiging in het openbaar te laten rusten: waarom dan niet zichzelf beheerscht, het Colloquium bijgewoond en zich aan de beslissing der broeders goedschiks onderworpen? of wel, hij achtte Caroli een onbetrouwbaar wezen en iedere concessie aan Caroli een verraad aan de goede zaak; maar waarom dan met allerlei reservatio mentalis zijn naam geplaatst onder een stuk, waaraan hij zijn hartelijke instemming nooit kon geven?

Wij zouden lang kunnen voortgaan met soortgelijk vragen, maar elk Waarom blijft dan onbeantwoord. Caroli was nu eens een persoon die Kalvijn zenuwachtig maakte. Het kan ons niet verwonderen. Caroli bracht door zijn weifelen al de zwakheid, al de zelfbegoocheling van het Protestantisme dier tijden aan het licht. Caroli's innerlijk leven schijnt voor ons geen geheimen te hebben, en het is alleszins waarschijnlijk, dat hij een aanzienlijk aantal geesten vertegenwoordigde. Ronduit gezegd, kunnen wij ons lichter verklaren, dat er destijds vele Caroli's, dan dat er vele aanhangers van Kalvijn waren. Caroli is priester en theoloog in de Roomsche Kerk; ziet al wat die kerk ontbreekt, al wat haar ontsiert; en dat gebreken en vlekken talloos waren, werd zelfs door een kardinaal Sadoletus erkend ¹⁾. Caroli is nogtans geen vijand dier Kerk en alles behalve een ongeloofige. Daar hoort hij van de Zwitsersche Hervorming, waarvan hij spoedig genoeg waarneemt, dat zij veel minder ver van de Katholieke waarheid zich verwijdert dan dit met vroegere kettersche bewegingen

¹⁾ Getuge zijn vroeger medegedeeld schrijven aan Genève.

het geval is geweest. Nu er in Frankrijk, waar hij woont, vervolgingen uitbreken, ijlt hij uit zijn vaderland. Daar is hij over de grenzen; daar is hij vrij, daar mag hij de Kristelijke religie prediken, zooals hij haar verstaat, als een gereinigd Katholiek geloof. Overeenkomstig zijn wensch wordt hij ontvangen, en Bern stelt hem spoedig te Lausanne als prediker aan. Het valt niet moeilijk te gissen, in welken geest hij daar werkzaam is: in een zeer conservatieven geest. Het Protestantisme is hem lief als een ruim kader, waarin plaats is zoowel voor verbetering en hervorming van het oude als voor het bestendigen van het wezen dier religie, die hem heeft opgevoed en welker oude grondwaarheden de steunsels zijn gebleven van zijn gemoedsbestaan. Hij hoopt er vele gelijkgezinden te ontmoeten. Hij hecht er bovenal aan, dat het Protestantisme zichzelf niet tot onvruchtbaarheid doeme, door zich ten aanzien dier religieuze grondwaarheden, het mysterie der Drieëenheid en het mysterie van Jezus' Godheid, buiten de Katholieke traditie te plaatsen. Maar hij wordt teleurgesteld. Hij vindt in de jonge gemeenten der Hervorming allerlei bestanddeelen, zooals ons thans geheel natuurlijk zal voorkomen: een mengeling van zedelijken moed en van lichtzinnigheid, van geestelijke vrijheid en van losbandigheid; hij vindt vooral, en tot zijn groote verbazing, niet alleen, gelijk hij het verwacht had, verzet tegen hetgeen geacht kon worden tot de latere misbruiken der Kerk te behooren, maar zekere onvastheid ten aanzien van de onmisbare leerstukken. Men vermijdt de geijkte termen; men zwijgt in de eerste *Belijdenis des Geloofs* van Gods Drievuldigheid ¹⁾; men drijft zelfs den spot met de woorden in het zoogenaamde symbool van Nicea, de eeuwen door, elken Zondag, voor het altaar herhaald: *Credimus in unum Deum, et in unum Dominum Jesum Christum. Deum ex Deo, lumen ex lumine, Deum verum ex Deo vero.* Men durft die heilige taal ijdel zwetsen noemen. En wie durft het? Een man, die ze voor een paar jaar nog zelf napreveelde; een

¹⁾ Zie N. S. bl. 33.

man, bijna dertig jaar jonger dan hijzelf, en die onlangs aan het hoofd is gekomen van de belangrijke gemeente van Genève. Caroli gevoelt zich zeer ontgoocheld. Is dat de Hervorming, waarvoor hij zijn land en zijn positie verlaten heeft? Waar gaat men te Genève heen? In het eerst fluistert Caroli van de onrechtzinnigheid die daar wortel schiet. Weldra is het geen fluisteren meer. Ook bij andere predikanten der Hervorming raakt de orthodoxie van de leidende mannen van Genève verdacht. Men spreekt reeds overal openlijk van het Arianisme dier gemeente. Een dier predikanten schijnt het niet onmogelijk te achten, dat Kalvijn de eigen dwaling, het eigen anti-trinitarisme wil invoeren van den Spanjaard Servet ¹⁾. Het gerucht verspreidt zich. Het komt (14 Mei 1537) tot een Synode te Lausanne. Meer dan honderd Hervormde leeraars zijn in de oude kerk der Franciskanen bijéén. Straks volgt een andere samenkomst te Bern. Maar het duel tusschen hem en Kalvijn is van te voren beslist. Het element in de Hervorming dat Caroli vertegenwoordigt, en dat wij kortheidshalve het katholiekerende mogen noemen, zou in de Anglikaansche kerk zegevieren, maar had geen toekomst in het Protestantisme, waarop reeds destijds Kalvijn zijn stempel drukt. Caroli wordt uitgestooten. Na een werkzaamheid van zeven maanden is hij op de vlucht naar Solothurn, naar Frankrijk, en heeft hij gelegenheid in Lyon na te denken over de vraag naar de toekomst van het Kristendom.

Waardoor wordt die toekomst het best verzekerd? Door te blijven in de Roomsche Kerk en aan hare zuivering mede te werken, of door het stichten van een nieuwe gemeente, die de Katholieke waarheid en de vertroosting der Katholieke religie behoudt, maar wat verkeerd is, laat vallen? Hoe moeten eerlijke gemoederen destijds op dit punt verdeeld zijn geweest! Caroli had het laatste beproefd, maar reeds zijn eerste poging had schipbreuk geleden. Hij had geen medewerking, hij had verzet gevonden. Caroli is geen

¹⁾ N. S. bl. 58 noot 5.

krachtige geest; hij is niet in staat het initiatief te nemen. Uit Bern verjaagd; los van die Protestantsche „bende” ¹⁾; in den grooten strijd der partijen vertwijfelende aan het ontdekken van een eigen weg ²⁾, zoekt hij nieuwe aansluiting. Hij hoopt, dat de Paus hem weder in genade zal opnemen. In welke termen het aanzoek geschiedt, boezemt hem geen belangstelling in, zoo het slechts geschiedt. De Officiaal van Lyon wil zich met de redaktie belasten. Caroli bespeurt eerst later, dat die redaktie zijn inzichten niet nauwkeurig teruggeeft.

Andermaal Katholiek, verloochent hij geenszins zijn jongste verleden. Hij blijft als priester verkondigen ongeveer wat hij verkondigde als predikant. Als hij in het Zuiden vervolgden, gevangenen ontmoet, slachtoffers van hun Protestantsch geloof, geeft hij zijn medegevoel, zijn hulp, zijn gebed. Hij heeft in de Hervormde wereld veel gezien dat hem mishaagde, veel driestheid, hatelijkheid, ongeloof, zedeloosheid ³⁾;

¹⁾ Zie boven.

²⁾ Zoo schreef Marcourt, de ons bekende predikant van Genève in '34, met zooveel vragende om een Algemeen Concilie: *On ne sçait que devenir, on ne sçait que faire, on ne sçait où se trouver, tant est le monde divisé!*

³⁾ De grieven van vrome en overtuigde Katholieken, tegen 1540, leeren wij voor een deel kennen door Louis du Tillet, dien wij ons uit de Studiën herinneren (bl. 89 en 250). Zijne bezwaren vat Bucer (N°. 825 bij H. C.) samen en put die uit een brief, dien du Tillet aan Bucer had gericht: *Met terugslag daarop: quatuor maxime nobis Germanis crimina objecis: Primum, quod ecclesiam Christi a qua secessimus impugnamus. Alterum, quod ex observationibus Ecclesiae rejecerimus, tanquam per se impia, quae sint in se optima, contempto et offenculo quod ista audacia bonis objecerimus, et consensu Ecclesiae quo illae observationes sunt constitutae atque servantur. Tertium, quod bona ecclesiarum nostri diripiant. Quartum, quod multa vera dogmata perverterimus et oppugnaverimus, falsa contra tradiderimus et contumaciter defendamus; n. a. w. gebrek aan piëteit tegenover het verleden; aan behoedzaamheid tegenover de zwakken; aan kiescheid tegenover de kerkelijke goederen; aan eerbied tegenover de vastgestelde kerkelijke leerstukken. Wij zien tevens uit Bucers résumé aan welke oorzaken onder meer de Katholieken de Hervorming toeschreven: 1°. Nos carnalem libertatem quaerere; 2°. propria judicii confidentia; 3°. Avaritia Principum.*

hij neemt in de Katholieke wereld evenzeer groote gebreken waar. Evenwel, zoolang men hem daar behouden wil, zal hij niet op nieuw zich afscheiden van zijn omgeving. En men wil hem behouden: men is vriendelijk voor hem, men opent hem zelfs het uitzicht op aanzienlijke bevordering, op goede prebenden.

Maar twee dingen hinderen hem; vooreerst, dat hij door zijne nieuwe geloofsgenooten voortdurend hoort afgeven op de leer en de kerken der Hervorming. Wat men zelf laakt, kan en wil men daarom nog niet altijd door anderen in louter vijandigen geest beklad en gehekeld zien. En dan, zijn jonge vrouw is nog altijd te Lausanne. Indien de Hervorming in zijn oog iets goeds heeft, het is wel dat zij de zelfkwellig wegneemt, die voor een weinig verheven geest als den zijne in het verplichte celibaat der priesters is gelegen. Die beide overwegingen laten hem niet los, en geven hem dagelijks meer het gevoel, dat hij toch onder de Protestanten beter op zijne plaats is, dat hij bij hen te huis behoort. Hij ziet nu in, dat hij het te Lausanne al teforsch heeft aangelegd. Hij is daar al te zeer onder den invloed gekomen van zekere verdachtmaking. Was de weigering van vele Hervormde predikanten, om zich uit te drukken in de terminologie van Athanasius, ten slotte wel voldoende, om hun de loochening aan te wrijven van de Katholieke waarheid die deze Heilige verkondigd had? Hij gelooft het thans niet meer. De kloof is door overhaasting, door te groote hevigheid aan beide zijden, door het volslagen bezit van zelfbeheersching bij Kalvijn op de Synode van Lausanne veel wijder geworden dan noodig, en oorspronkelijk bedoeld was. Terug naar de broeders! Het hoofd in den schoot gelegd! Caroli is er niet te trotsch voor. Hij ijlt naar Neuchâtel. Zijn verwachting wordt niet bedrogen. Vroegere misverstanden worden opgehelderd. De oude eenheid wordt teruggevonden. Vooral Farel is allervriendelijkst voor hem, en Bern is bereid hem van alle vervolging te ontslaan. Indien hij nu nog Kalvijn kon bereiken! Kalvijn is gelukkig niet meer te

Genève; is zoo goed verjaagd als hijzelf! Deze ervaring kan op den Hervormer verzachtend hebben gewerkt! En al heeft Kalvijn hem dan ook vroeger beticht van „niet meer geloof te hebben dan een hond of een zwijn, van een ijver te hebben, die niets anders is dan veinzerij”; al heeft Kalvijn dit „bij God en bij menschen” verzekerd ¹⁾, Caroli vraagt Ds. Grynæus een aanbevelingsbrief voor zijn vervolger van een paar jaar geleden, want hij moet naar Straatsburg! Een Colloquium wordt hem daar toegestaan, dat bevredigend afloopt, zoodat geheel zijn Katholiek intermezzo is uitgewischt.

De persoonlijkheid van wier innerlijke gesteldheid wij op grond van authentieke bescheiden en met eenige verbeelding ons deze voorstelling mogen vormen, moet een man als Kalvijn louter weezin inboezemen. Dat en zoolang een Caroli mogelijk was, zag Kalvijn in levenden lijve het bewijs voor zich, dat hetgeen hijzelf onwedersprekelijk achtte, nog zeer ver af was van klaarblijkelijk te zijn. Kalvijn leeft en sterft met de stelling, dat men het gezag der Roomsche kerk voortreffelijk missen kon en aan het gezag der Heilige Schrift volkomen genoeg heeft. Daar komt Caroli, die hem vraagt wat hij, nu alleen op grond van dat gezag, denkt en zegt van de Drieënheid, maar Kalvijn kan uitsluitend met de Schrift in de hand geen kategorisch voldoende antwoord geven. Kalvijn leeft en sterft met de bewering, dat de Kerk, aan welker opbouw hij werkzaam is, de getrouwe navolging is van de oorspronkelijke Kerk, en daar komt Caroli hem lastig vallen met een dogmatiek, die hij, Kalvijn, evenmin onkristelijk noemen, als in de eerste twee, drie eeuwen van het Kristendom terugvinden kan. Was er een persoon die Kalvijns gemoed zelfs onwillekeurig gevoeliger prikkelen en geheel zijn zenuwgestel dieper schokken kon? Als hij een Caroli tegenover zich zag, als hij aan Caroli dacht, moest hij een innerlijken wrevel gevoelen, want dan drong zich naar voren wat anders op den achtergrond van zijn zelfbewustzijn lag: het gebrek aan eenheid in zijn theologie; een theologie wier eenig kapi-

¹⁾ N. S. bl. 62.

taal was de Schrift, maar die, als zij te kort kwam, op ruime schaal borgde bij de traditie der vroegste conciliën; een theologie, die in beginsel niets behoefde te vreezen dan den naam van onschriftuurlijk te zijn, maar bleek werd van schrik wanneer men haar Anti-niceensch noemde; een theologie, vrij van het gezag der kerkvaders, maar niet vrij van het gezag eener leer, die alleen door de kerkvaders was geworden wat zij was ¹⁾.

Het boezemt ongeveer medelijden in, Kalvijn, den grooten dialecticus, machteloos te zien tegenover een man als Caroli, die geen dialecticus is; Kalvijn, den dogmaticus, verlegen, radeloos te zien tegenover een man die waarschijnlijk geen bladzijde van de *Institutio* had kunnen schrijven, maar die in zijn eenvoudigheid niet begreep waarom men, omtrent God en Kristus het geloof der Katholieke kerk overnemende, in het formulier van dat geloof bezwaar vond, terwijl dat formulier nooit tot misverstand aanleiding had gegeven, en volmaakt gediend had voor het doel waartoe alle dogmatische formules worden gemaakt: kenschetsing van eigen overtuiging tegenover elke tegenpartij.

Door wat dan ook bedreigd, door wat dan ook hersteld, de vrede is thans gesloten, en Kalvijn koestert het vaste voornemen van zijn zijde niets te doen om dien vrede te verstoren ¹⁾. Hij heeft de acta van Straatsburg nu eens geteekend, hij zal er zich

¹⁾ Sommigen onder de Hervormde predikanten maakten zich geene illusiën. Zebedeus aan Grynens: *nos agere aliud nihil quam ut papismum veteri speciosorem reveheremus*. Als Kalvijn dit leest, zegt hij schamper, maar karakteristiek: *Utinam talem papismum reciperet orbis universus!* N°. 845.

¹⁾ Ons verhaal van Kalvijns houding tijdens en na het Colloquium van Straatsburg, was ontleend, gelijk men reeds weet, aan een brief van Kalvijn aan Farel. Het kan den lezer belaugstelling inboezemen, te vernemen hoe Farel, aan wiens zachtmoedigheid jegens Caroli Kalvijn alles wijt, dezen brief en deze beschuldiging heeft opgenomen. Farel heeft zich niet te verplaatsen in de hevige gemoedsaandoeningen van Kalvijn; hij heeft ze zelf ondervonden. Wie had het kunnen vermoeden? *Cum mihi significatum fuit iam adesse Carolum idque in viciis, ac domi iam esse, hic tibi cogitandum relinquo, quam mox conciderim,*

eerlijk aan houden, wel te verstaan zoolang Caroli zelf zich daaraan houdt ¹⁾. Het is evenwel de vraag of Kalvijn aan

quàm fuerim exanimatus Quod si male egit inter hostes, pejus dum ad nostra venit castra, mollicie, computatione, scortatione, apertaque subsannatione correctionis vitiorum, perditus ac secum alios perdens. Daarop verhaalt Farel het eerste verblijf en de vlucht van Caroli op de hatelijkste wijs: hij vergeet zich zelfs zoover van zonder enig bewijs en alleen met een Christus novit an ita se habeat te insinueeren, dat Jean Philippe van den Kardinaal de Tournon, en wel door bemiddeling van Caroli, geld zou hebben aangenomen, om te Genève Farel en Kalvijn te gronde te richten: ut Philippus . . . illius (Cardinalis) pecuniis effecerit quae egit, adeo ut ecclesiae ruinam ipsi (Carolo) acceptam feram nec minus certe reputavi de literis Sadoleti ad senatum et cives instigatorem fuisse. De volgende reden geeft Farel, om te verklaren, dat hij niettemin met zulk een man de conferentie van Neuveville houdt: ut si, praeter spem, iam haerentem (Carolus) . . . Dominus vellet trahere ad se, nos omni officio prompti occurreremus; sin minus, congestis carbonibus in caput ipsius, functi essemus nostro munere. Vergoelijkend voegt hij er bij: Causam tamen ut privati agitavimus, nihil derogantes neque praedjudicantes alicui, et multo minus alicui ecclesiae, ne dicam ecclesiis . . . Nos cum viderimus remisisse aliquid hominem . . . si quidem vel apertissima cupiebat dissimulare ac fucis tegere, tamen cum testaretur velle se ita gerere, ut nemo posthac queri de ipso posset, respondimus, nos nihil posse, praecipue sine fratrum consilio, sed duros nos operam, ut intelligat in amicos incidisse. Gelijk Kalvijn de schuld heeft geworpen op Farel, werpt deze weder de schuld op velen zijner collegaas. Nam sic in Carolum mihi videntur affecti, ut non solum excipere sint parati cum forma resipiscentiae, verum ter sanctissimum sint praedicaturi, et crimina pro insignibus virtutibus commendaturi. (Farel doet geen enkele poging om deze ongemeene populariteit van Caroli te verklaren). Nam bonus ille senex, sanctus ille vir, alter ingens Athanasius, quid non pertulit? Quibus articulis sit conventum, quid statutum non novi. Ingenuè fateor, velle me totam actionem pleniorē fuisse.

¹⁾ Quibus autem legibus receptus sit; intelliges ex actis. Ego quod illic pollicitus sum constanter praestabo, si fidem ipse servaverit. Quod si fallere contingat, jam sum liberatus. Fidem enim meam non nisi sub conditione illi obligavi.

Farel is van hetzelfde voornemen. Hij ziet terecht in, dat indien er iets van de zijde der predikanten geschieden kan, om Caroli getrouw te doen blijven, dit alleen daarin kan gelegen zijn, dat zij hem als omstrengelen met de banden hunner liefde: Astemus omnes Carolo, adju-

deze belofte getrouw zal kunnen blijven. Hij heeft geen hart voor den man en geloofst nauwelijks aan de mogelijkheid van Caroli's volharding op den thans ingeslagen weg. Kalvijn stelt in hem niet veel meer dan een officieel vertrouwen, en ligt bijna op de loer, om te zien of Caroli ook het een of ander doen zal dat hem, Kalvijn, van alle verbintenis ontslaat ¹⁾. Het is zeker niet de ware stemming, om met elkander in vrede te blijven leven. Kalvijn kan het reeds moeilijk verkroppen, dat hij tot de verzoening heeft medegewerkt omdat naar zijn vaste onderstelling Farel hem daarin was voorgegaan, terwijl het nu van achteren blijkt, dat Farel zich al even gaarne als Kalvijn zelf aan die verzoening had onttrokken ²⁾. Kalvijn heeft natuurlijk den indruk, dat hij door Farel, door de toegevendheid die men Caroli te Neuveville heeft betoond, er ingelooopen is. Hij is met de zaak verlegen. De gedachte van op de zaak terug te komen schijnt zelf niet geheel vreemd meer aan zijn geest ³⁾. Die leelijke

venus etiam supra vires, non tantum pro viribus. Nihil relinquamus intentatum, ut bene mereamur de immeritissimo. Eum intra ipsa gestemus viscera, sitque quam charissimus. Het is dezelfde intentie als bij Kalvijn, maar veel warmer uitgedrukt. Deze brengt het niet verder dan tot: Nunc quia cum ipso transegimus, danda est opera, ne de nostra aut constantia aut sinceritate queri jure possit.

¹⁾ N°. 843, in dato 31 Decemb. 1539. Si poterimus illum (Carolum) arguere malae fidei, non est quod speret sibi posthac inter nos locum. En er gaat vooraf: Tametsi nihil de homine boni spero, impediatur tamen consensu Ecclesiae, quominus habeam pro desperato.

²⁾ O. a. N°. 845, aan Farel: De Carolo ipso, non multum a vobis dissentimus: nemo enim est nostrum cui plane probetur. In recipiendo autem fuimus faciliores quia putavimus ante a vobis receptum. Fefellit nos ea opinio, sed tunc demum sensitum quum corrigere non liceret.

³⁾ H. C. N°. 846, aan Farel, in dato 6 Febr. 1540: De Carolo Dominus dabit consilium (Men zou allicht denken, dat er geen "consilium" meer te geven was), quo si quid peccatum est corrigatur. Nostri (eerlijker ware hier "nos") . . se leniores fuisse fatentur quam oportet. Sed quia non ea est severitas disciplinae apud nos quae esse deberet, coacti sunt indulgentius eum tractare quam optassent waaruit blijkt dat ?). En alweder: fefellit nos omnes error ille quod putavimus vobis reconciliatum.

gedachte wordt allermintst onderdrukt als hij bespeurt, dat ook Farel het gebeurde op het Colloquium van Neuveville al betreurt en het Cajafas'-argument begint te gebruiken: het is beter, dat één verloren gaat dan dat het geheele volk wordt verdorven ¹⁾. Wantrouwen blijft dus de grondtoon. Nocht Straatsburg noch te Neuchâtel denkt men eraan, Caroli ergens aan te bevelen als predikant. Kalvijn verklaart wel in Augustus 1540 vurig naar het oogenblik te verlangen waarop hij zich in waarheid met Caroli zal kunnen verzoenen, en duidt hem zelfs den weg aan waarlangs Caroli daartoe zal kunnen komen. Maar dit juist sluit in, dat hij geen rekening meer houdt met datgene waartoe men op het Colloquium te Straatsburg reeds gekomen was ²⁾. Farel, destijds

¹⁾ Nam in propriis, ut suspicax non est charitas, sic in iis quae totum respiciunt corpus Christi, nihil deferendum huic aut illi; sed vel cum iactura membri, si res poscat, corpori est consulendum. Quod experti in nobis dolemus, dum aliquando cupientes adesse alicui, vel ab aliis persuasi, quantum non nullis indulimus, tantum Ecclesiae parum prospeximus. No. 847.

²⁾ No. 878. Si nobis vera et solida recti animi indicia ostenderis, parati sumus tecum mox in gratiam optima fide redire, omnia oblivisci, ignoscere et prorsus ex memoria delere (Kalvijn is 10 Augustus 1540 blijkbaar geheel vergeten, dat hij, begin October 1539, reeds een stuk mede ondertekend had, waarbij van dezen zelfden man gezegd werd: in nomine Christi remissionem peccatorum addiximus, . . . et ut fratrem et symmystam amplexi sumus; een daad, waarbij hij én zelf beloofd, én Farel opgewekt had te volharden. Utinam pectus tueri posses: nihil enim magis cupio, quam Deo te reconciliare primum ut inter nos fiat firma coniunctio. Sed, crede mihi, nunquam utiliter Domino servies, nisi istud supercilium deposueris, et linguae amarulentiam. Ergo si in gratiam nobiscum redire animus est, parati sumus ad te amplexandum . . . Verum si illam quam a nobis exigis pactionem, qui possimus descendere? Ut tibi scilicet ecclesiam jam despondeamus? . . . qua conscientia id tibi polliceremur, antequam de consensione doctrinae constet? Non dissimulas te a nobis (men zou liever lezen: a Christo) dissidere et tamen vis locum tibi destinari ad docendum. Tu ipse perpende quanto-pere istud deceat. Nos vero plusquam stipites merito iudicares, si tibi obsequeremur. Men gelooft nauwlijks zijne oogen. Er is in Kalvijns dubbelhartigheid jegens Caroli een zekere naïveteit, die haar bijna verontschuldigt. Wist Kalvijn dan niet, dat Caroli hem eenvoudig naar

te Straatsburg, om het huwelijk van Kalvijn in te zegenen, sluit zich in deze gevoelens geheel aan bij Kalvijn; hij drukt de hoop uit, dat Caroli zich nog in ernst tot God zal bekeeren, alsof er, na hetgeen op het genoemd Colloquium reeds als werkelijkheid was geconstateerd, nog op bekeering eerst te hopen viel. Caroli, van zijne zijde, gaat voort met zich van de Hervormers te onderscheiden; onder anderen te Metz, tot dusver nog zonder vasten predikant, waar Caroli optreedt als reizend predikant. Daar doet hij waarschijnlijk uitkomen hoeveel conservatiever en positiever zijn Protestantisme op het stuk der oude Synoden was dan het Protestantisme van Kalvijn en anderen. Kalvijn leidt dadelijk hieruit af, dat Caroli de zijde van de Protestanten heeft verlaten. Het is niets dan een gevolgtrekking uit een gerucht, maar dat Kalvijn al te gaarne gelooft ¹⁾, even als later het bericht, dat Caroli weder met de Katholieke theologen onderhandelt ²⁾. Caroli was eenvoudig dezelfde gebleven ³⁾.

Wanneer deze derde Reeks onzer Studiën over Kalvijn ooit

de acta van Straatsburg kon verwijzen? In de kunst van het befaamde *distinguo* moet men het ver hebben gebracht, om na het *amplexi sumus* van Oct. '39 het *parati sumus ad amplexandum* si enz. van Aug. '40, na het *amplexi sumus ut symmystam* van '39, het *stipites nos merito iudicares*, indien wij u tot *symmysta* promoveerden, niet hoogst bevreemdend te vinden. In '39 helpt Kalvijn zeggen: *visum est . . . reconciliationem nequaquam denegare*; in '40: *tecum mox in gratiam . . . redire parati sumus* si enz.

¹⁾ N°. 878, aan Farel: *Metim venisti deinde: quanta intemperies fuit apud Christi adversarios jactare te venisse instructum ut nos haereseos convinceret! Et tamen retines interea illum gloriam quod nihil contra Evangelium moliaris. Sed quo exemplo hoc nobis probabis? Si quis ex professo bellum cum servo Christi gerat, eumque impedit quibus possit modis, quominus Christi regnum promoveat, mirum si talem hominem dicas ab Evangelii partibus stare. Vide iterum, frater, atque iterum quo progrediare . . . Interea quid nobis nocere potes? Haereticos vocabis. Ubi? Nempe inter eos qui te pro haeretico habebunt.* (Kalvijn deed natuurlijk juist hetzelfde).

²⁾ N°. 4015.

³⁾ N°. 817*a*. *Il ne me semble point, qu'il aye rien laissé de ses opinions ne de son ambition, zooals Toussain, 19 Sept. 1541, schrijft.*

door een vierde wordt gevolgd, zullen wij Kalvijn weder ontmoeten tegenover den man die op zichzelf weinig belangstelling verdient, maar in zeldzame mate de gaaf heeft gehad belangwekkende zijden van Kalvijns persoon en geest te doen uitkomen, en reeds uit dien hoofde door Kalvijns biografen niet met zooveel geringschatting en vooroordeel behandeld had mogen worden.

HOOFDSTUK V.

KALVIJN ALS LEIDSMAN.

Wij zagen Grynæus in een zijner brieven Caroli toevertrouwen aan de vaderlijke leiding van Kalvijn, en moesten waarnemen, dat juist ten aanzien van Caroli Kalvijn zelf het spoor eenigszins bijster was; dat hij zich aan een ongestadigheid schuldig maakte, waarop de traditioneele voorstelling van den Hervormer niemand kan hebben voorbereid. Nu de *Correspondance des Réformateurs* ons niet vergunt op dit oogenblik ons geschiedkundig onderzoek voort te zetten, laat dit ons derde deel, wanneer het ongeveer den omvang zal bereiken der beide vorigen, ons eenige plaatsruimte. Ik wil ervan gebruik maken, om de vraag te stellen, of van Kalvijn in het algemeen en vooral in onzen tijd leiding kan worden verwacht. Deze vraag is in onze Studiën eigenlijk altijd aan de orde. Het is niet uitsluitend belangstelling in den Kalvijn der zestiende eeuw, die ons van den aanvang dit historisch onderzoek deed ondernemen. Het is evenzeer belangstelling in Calvinus redivivus, in den Kalvijn, die nog heden ten dage als leidsman wordt gezocht en verheerlijkt. Het bestaan en de bloei der Vrije Universiteit te Amsterdam bepaalt de gedachten van zelf bij de mogelijkheid, dat de leer, die vooral aan Kalvijn haar ontstaan en hare ontwikkeling dankt, op eenigszins ruime

schaal ten grondslag wordt gelegd aan de beoefening der wetenschap. Deze mogelijkheid kan alleen ontkend worden door hen, die uit zeer onvoldoende gegevens van de beschaving in haren tegenwoordigen vorm durven besluiten tot hare toekomst, terwijl die toekomst zeer wel in staat is zulke onvoorzichtigen te verschalken. Vooral in de geestelijke wereld pleegt niets eerder te gebeuren dan hetgeen ongegrond vooroordeel ongebeurlijk heeft genoemd. Maar wij behoeven aan geen kansrekening te denken. De uitzichten der Kalvinistische richting zouden in dezen tijd op wetenschappelijk gebied hoogst ongunstig kunnen zijn, zonder dat de vraag omtrent de mogelijke toekomst dier richting daarmede iets van hare wijsgeerige beteekenis verloor. Geleerd door de Geschiedenis, behooren wij idealistisch genoeg te zijn, om van het wijsgeerig bestaانبare te durven verzekeren, dat het alleen een kwestie van tijd is, of het algemeen waarneembare werkelijkheid wordt. Wat in het Nu ligt, zal worden, en daartoe geen vergunning vragen aan onze wenschen, evenmin als die wenschen in staat zijn de ontvouwing van het Nu te doen plaats hebben overeenkomstig een door ons vastgesteld plan.

De Universiteit op Gereformeerden grondslag trekt te weinig de aandacht van hen, die zich aan de beschaving van ons volk gelegen laten zijn. Voor een groot deel is dit het gevolg van de onverschilligheid, die zich in ons Vaderland kenmerkt ten aanzien van wijsgeerige verschijnselen. Voor een ander deel is het even laakbare ondankbaarheid. De onbeduidendheid onzer zoogenaamde beschaafde kringen is zoo groot, dat men de offervaardigheid van burger en boer, die een Gereformeerd onderwijs van allerlei rang en daarenboven Gereformeerde kerken sticht en in stand helpt houden, nauwlijks met genoeg erkentelijkheid kan begroeten. Een burgerklasse, die hare belastingen betaalt waaruit zoovele inrichtingen worden bekostigd in wier bestaan zij zich niet kan verheugen, en die bovendien zich de ons allen beschamende weelde veroorlooft, van inrichtingen naar

eigen geest en stempel in het leven te roepen; een burgerklasse, die daarmede toont voor hogere belangen, gelijk zij die verstaat, niet alleen de min kostbare „sympathie” te gevoelen, waarmede men in ons Vaderland zoo uiterst mild pleegt te zijn, maar zich voor die belangen ook ontberingen te willen getroosten, heeft recht op onzen dank. Zij verhoogt het waterpas onzer natie; zij is voor haar deel het zout van ons volk. Hoe zelden steken wij zelf de hand in den buidel voor onze meest gevierde idealen? Hier wordt het aanhoudend en bij toeneming gedaan. Het onderstelt een zedelijke overtuiging, een wilskracht, een toewijding, die grooten eerbied afdwingen en ons met verlangen doen uitzien naar den tijd, waarop een billijker staatsregeling praktisch deze deugden zal kunnen aanmoedigen, door hare beoefening gemakkelijker te maken voor in den regel weinig gevulde beurzen.

Maar ik haast mij uit deze overwegingen van meer praktischen aard te komen tot de zuiver theoretische vraag, die ons hier moet bezig houden en die wij thans voor alle dingen met juistheid hebben te stellen.

Zij kan alleen met juistheid worden gesteld, wanneer wij haar zoo algemeen mogelijk opvatten.

Het is een methodologische vraag, die met het bestaan der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag is gegeven. Het is die Universiteit, naar ik meen, er niet om te doen, de dogmata van de Nederlandsche Hervorming tot criteria te verheffen van de uitkomst van wetenschappelijke onderzoekingen. Evenmin gaat zij uit van de stelling, dat aan de methode van denken, die Kalvijn is gevolgd, een methode zou zijn te ontleenen, die proefhoudend kan blijken bij de beoefening van elke wetenschap. Het schijnt mij toe. — want bij het ontbreken van een genoegzaam aantal duidelijke verklaringen, afkomstig van de stichters der genoemde Hoogeschool, betaamt het met omzichtigheid te spreken, — dat de methodologische beteekenis der Vrije Universiteit in geheel iets anders moet worden gezocht, nanelijk in den

eisch, dat de godsdienstige en de wetenschappelijke vorming niet uit elkander worden gerukt.

Ik beken tot deze formule gekomen te zijn, niet op grond van officieele teksten, maar ten gevolge eener redeneering. Ik heb mij afgevraagd: wat kunnen verstandige mannen in onzen tijd hebben tegen hetgeen ik kortheidshalve zal noemen: onze wetenschap? Kunnen zij wetenschap in het algemeen veroordeelen? Kunnen zij bezwaar vinden in het aannemen van natuurwetten? Kunnen zij het nut en de onmisbaarheid miskennen van die onderstellingen, die ons wel buiten het gebied van het zinnelijk waarneembare voeren, maar toch alleen worden uitgedacht, om verschijnselen te verklaren? Kunnen zij de weldaad der kennis verachten? Haar gebied willen beperken? Het is ongerijmd, iets van dien aard te onderstellen. Waarom dan niet met ons medegegaan? Waarom onze gelederen niet versterkt? Waarom eene afzonderlijke Universiteit opgericht?

Er kan slechts één reden voor wezen, en die reden moet gelegen zijn in den wensch om het ééne te bevorderen, dat juist aan onze wetenschap krachtens haar geheelen aanleg ontbreekt. Onze wetenschap kan in verband worden gebracht met het godsdienstig leven harer beoefenaars; wordt er niet zelden mede in verband gebracht, maar dat verband wordt niet gezocht. Het blijkt inzonderheid uit onze inrichtingen van Hooger Onderwijs. Zij beoogen in geenen deele de vorming zoowel van den religieusen als van den wetenschappelijken mensch. Deze tweeledige vorming kan alweder geschieden onder den invloed van den een of anderen persoon; maar geen hoogleeraar verzaakt zijn plicht, wanneer hij zich van het godsdienstig leven zijner hoorders onkundig houdt, of het alleen gedenkt, om het niet noodeloos te kwetsen. Wij pogen den wetenschappelijken geest te bevorderen, en zijn terecht van oordeel, dat dit pogen niet slagen kan zonder tevens een geest te bevorderen van hoogen zedelijken ernst; een ernst, die ook de vroomheid louteren kan, maar dit een en ander geschiedt indirekt; geschiedt

niet omdat wij het willen, maar terwijl wij het wenschen; geschiedt in de evenredigheden, die toegelaten en zelfs bepaald worden door het bijzondere vak, waarin wij onderwijs geven; geschiedt, eindelijk, wat de wettelijke inrichting van ons Hooger Onderwijs betreft, toevallig. Als vertegenwoordigers der wetenschap hebben wij formeel het volste recht beginselen in te prenten, die de onderscheidene godsdiensten niet in achtving brengen, die alle zedekundige theoriën als betwistbaar voorstellen, die in het afgetrokkene beschouwd, leiden kunnen tot omverwerping van onze staatsinstellingen, althans tot veroordeeling van haren geest, gelijk wij evenzeer, uit een formeel oogpunt, het recht hebben, een sterk reactionnair karakter aan ons onderwijs te geven. Aan dezelfde Hoogeschool kunnen en mogen in hetzelfde vak krachten arbeiden, die elkander tegenwerken. Alhetwelk geen zin zou hebben, wanneer wij niet, om welke reden dan ook, voor de wetenschappelijke vorming onzer studenten opzettelijke bevordering van hun gemoedsleven ontbeerlijk en zelfs schadelijk meenden te zijn.

Het is hierin, dat de Vrije Universiteit van ons verschilt; en het blijkt dus al aanstonds, dat hetgeen ons methodologisch verdeelt, niet in de eerste plaats betrekking heeft op onze opvatting van de wetenschap, maar van het onderwijzen der wetenschap. Ten slotte zal elk pedagogisch verschil, wanneer het de opleiding van studenten raakt, op een verschil ten aanzien van den aard der wetenschap uitloopen. Maar, nog eens, ons geding gaat niet van den aanvang over dit laatste. Voorop staat, dat wij over de school anders denken, zij het ook de hoogste school. De Vrije Universiteit begint niet met de wetenschap, maar met het Hooger Onderwijs te hervormen. Die hervorming tast, gelijk van verstandige menschen verwacht kon worden, ons Hooger Onderwijs niet op bijzondere punten, maar in zijn eigenlijk wezen aan, en stelt dus tegenover onze weigering, wetenschappelijke en godsdienstige vorming opzettelijk te vereenigen, de leer, dat zij nooit gescheiden mogen worden.

Dit acht ik haar beginsel, haar wezen. Al het overige is voor haar niet bijkomstig, maar afgeleid en een thans noodzakelijk gevolg. Zij wil godsdienstig-wetenschappelijke vorming. Aangezien nu de godsdienst van de stichters der Vrije Universiteit het Gereformeerde Kristendom is, rust die Universiteit op Gereformeerden grondslag; aangezien voor hen Kalvijn de ware tolk is van het Gereformeerde Kristendom, sluit die Universiteit zich aan bij Kalvijn. Bij wijze van spreken zou men mogen zeggen: het beginsel der Vrije Universiteit staat of valt niet met het Gereformeerd geloof of met het gezag van Kalvijn. Het is er feitelijk, het is er niet in metafysischen zin noodwendig mede verbonden. In de toekomst zijn allerlei afwijkingen mogelijk: eerst dan zal de Vrije Universiteit haar bestaansreden verliezen, waanneer zij met ons de wetenschappelijke vorming van het opkomend geslacht losmaakt van elke opzettelijke godsdienstige, dat is, in casu, theologische vorming.

Hoe verstandige en ernstige mannen tot het genoemde beginsel der Vrije Universiteit zijn gekomen, is niet moeilijk te raden. Er valt voor dat beginsel veel te zeggen, en zijn wederlegging ligt niet voor de hand. Ik ga zelfs verder, en durf beweren, dat, zoo met de Vrije Universiteit niets, hoegenaamd niets anders dan een zuiver pedagogische hervorming gegeven was en kon zijn, haar beginsel in mijn oog aanbevelingswaardig zou wezen. Als die Universiteit uitsluitend een praktisch gezichtspunt vertegenwoordigen mocht, zou, naar mijne wijze van zien, haar pleit gewonnen zijn.

Enkel en alleen pedagogisch gesproken, zijn onze gewone Universiteiten in strijd met het gezond verstand. De strijd is zelfs zóo in het oog loopend, dat men voor de eer van hen, die ons Hooger Onderwijs hebben ingericht, beter doet met duidelijk uit te spreken, dat onze Universiteiten thans geen pedagogisch doel meer najagen, tenzij men alleen wil denken aan de zeer waarachtige, maar natuurlijk geheel toevallige opvoeding, die de studenten kunnen ontvangen van het leven gedurende eenige jaren in hunne eigene onafhankelijke maat-

schappij. Maar voor het overige kan er van eigenlijk gezegde opleiding geen sprake zijn. Onze wet op het Hooger Onderwijs blijft ten dezen aan zichzelf volkomen gelijk. Een knaap begint met geplaatst te worden op een Gymnasium, waaruit elke klasse-leeraar is verbannen, waar louter vakleeraars, louter specialiteiten, elk hun weten op de voorgeschreven uren mededeelen, en waar dus aan geen direkte opvoeding kan worden gedacht. Maar ik sta bij onze Gymnasia niet stil, wier lang niet zelden uitmuntende rectoren en leeraren niet hebben kunnen verhinderen, dat zij, uit een pedagogisch oogpunt, door het eenparig oordeel van alle bevoegden als volstrekt mislukt te beschouwen zijn, wanneer men althans den machtigen factor buiten rekening laat, die in den weldadigen geest van een Gymnasium kan gelegen zijn. De uitdrukking: mislukt, is evenwel ook hier misplaatst, want de geheele inrichting der Gymnasia bedoelt blijkbaar geene opvoeding. De Staat heeft het Hooger Onderwijs en wat er toe voorbereidt, geheel buiten den kring van het pedagogische willen houden en zich daartoe reeds verplicht geacht door zijn onzijdig karakter. Men heeft dit verschijnsel echter wel onder de oogen te zien; men mag het zoo gunstig, zoo gelukkig achten als men wil, men dient er zich in elk geval ernstig rekenschap van te geven.

Na zes jaren is de knaap op het Gymnasium groot geworden en in het bezit gekomen van een zeker meer of min eerbiedwaardig aantal kundigheden. Hij heeft velerlei geleerd, dat aan zijn geest een inhoud heeft geschonken, en meer dan één kweekeling verlaat de Gymnasia met een verwonderlijk uitgebreide kennis. Maar ook aan den geest der besten is geene bepaalde richting medegedeeld, en, wat hier vooral veel ter zake doet, niemand onder hen heeft op het Gymnasium ooit opzettelijk geleerd te denken, te redeneeren. De groote geniën der menschheid zijn hun nauwelijks bij name bekend. In logica, ik bedoel inzonderheid formeele logica, hebben zij niet het allerminste onderricht ontvangen. De groote meerderheid van hen, die tot de Universiteiten wor-

den toegelaten, blijken door de Natuur spaarzaamelijk met hersenen te zijn bedeed, zoodat zij bezwaarlijk zichzelf hebben kunnen verschaffen wat het officieel program hun ont-hield. Zoo treden zij de collegezalen binnen. Welke? Die van het vak, waarin zij een graad hopen te verkrijgen. Wijsbegeerte behoeven zij niet te houden: Nieuwere Letterkunde behoeven zij niet te houden: eenig college, dat hen met de methode der natuurwetenschappen bekend kan maken, evenmin. Als drie ten honderd van het geheele studentenheir voorlezingen over deze bij uitnemendheid opvoedende wetenschappen uit eigen beweging geregeld bijwoont, moet men het loven. Menigeen beklagt zich later, veel dat hem nuttig had kunnen zijn, te hebben verwaarloosd: maar hij heeft geen zelfverwijten te doen. Alle leiding heeft hem ontbroken. De wet heeft zich aan zijn geestelijke opvoeding niet gelegen laten zijn. Hij heeft geen enkelen wegwijzer op zijn pad ontmoet. Het oude testimoniunstelsel, dat althans eenig richtsnoer gaf, is gevallen, gelijk het betaande, maar door geen beter vervangen. Inmiddels dobbert de student onzer Universiteiten daarheen; zijn levensboot wordt van tijd tot tijd gemeerd aan een examen, dat van de ervaring geleerd heeft zeer matige eischen te stellen. Dan gaat hij verder, tot hij, den doktershoed op het hoofd, de groote maatschappij binnentreedt, boven welker alledaagschheid en vooroordeelen hij niet bestemd is zich veel te verheffen. Hij heeft al de zaligheden van het vrije studentenleven genoten en is nu rijp, om de platgetreden wegen eener samenleving af te loopen, die blijkbaar geen behoefte aan karakters heeft.

Enkele bevoorrechten, daarentegen, verlaten onze Universiteiten met een kapitaal, dat hen nooit zal ontvallen. Zij hebben, en voor goed, leeren verstaan wat wetenschap is. Zij hebben haar liefgekregen, zoo diep en waarachtig, dat zij haar nooit ontrouw kunnen worden. Hoe groot is hun aantal? het aantal dergenen, die later in staat zullen zijn te weten, en te weten wat zij willen, en te doen wat hun wil gebiedt? Ook hier geldt het bekende woord omtrent de velen

die geroepen, en de weinigen die uitverkoren zijn. Maar, hoe weinig talrijk ook, zij zijn de ratio sufficiens onzer Universiteiten. Voor al de overigen bestaan deze inrichtingen te vergeefs en zouden zij door middelbare scholen kunnen worden vervangen. Al de overigen hebben vorming noch richting ontvangen. Zij zijn wat hun ouderlijk huis, wat hun rang in de maatschappij, wat de golfslag der openbare meening van hen heeft gemaakt, en zullen over de reeds gelegde rails blijven loopen. Nog eens dus: als pedagogische instellingen en enkel in dat licht beschouwd, zijn onze Gymnasia en onze Universiteiten ongerijmd.

Het kan dan geen wonder zijn, dat ernstige geesten erop bedacht zijn geweest, hierin verandering te brengen. Dit kan des te minder bevreemden, omdat een instelling van eenig belang, die niet opzettelijk een opvoeding geeft, toch nooit kan nalaten het onwillekeurig te doen. De onthouding, die de Staat zich heeft opgelegd ten aanzien van de vorming der geesten, draagt even goed vruchten, als bemoeiing het zou doen. Universiteiten kunnen niet weigeren de geesten in een bepaalde richting te leiden, zonder juist daardoor andere invloeden te versterken. In ons Vaderland zien wij dien regel bevestigd. Er heerscht onder ons een sterke openbare meening, de meening der fatsoenlijke klassen. Men kan haar in het algemeen den naam geven van gematigd, godsdienstig zoowel als monarchaal getint liberalisme. Zij heerscht onder ons zoo goed als onbeperkt. Zelfs hare tijdelijke nederlagen, juist omdat zij slechts tijdelijk zijn, bewijzen hare kracht, het wel gevestigde van hare opperschappij. Welnu, die openbare meening is van onze Universiteiten, of laat ik liever zeggen van de wetenschap, zoo goed als onafhankelijk. Zij heeft niets wetenschappelijks, niets wijsgeerigs, niets methodisch. Zij is, liberaal in naam, conservatief. Zij schrikt op van het nieuwe. Zij kan het niet stellen buiten een geijkte orthodoxie van hare vinding, buiten geijkte termen, geijkte gezindheden. Vooruitzien is haar minste gebrek. Levendige kritiek van, edele ontevredenheid

met het schrikbarend gebrekkige van het bestaande is niet haar zwak. Zij is een ware vis inertiae, en nooit gelukkiger dan wanneer er veel gedebatteerd en niets uitgevoerd, niets veranderd wordt. Niets vreest zij zoozeer, dan gestoord te worden in haar sleur of in haar zelfbehagen. Het gevolg van dit alles is, dat aan ons openbaar leven kleur en karakter ontbreekt.

Ook daarom is het niet vreemd, dat men verandering heeft gewenscht in ons Hooger Onderwijs en dit tot een kracht wil maken die invloed heeft op de vormen van ons maatschappelijk en staatkundig leven. Zij die verandering begeeren, kunnen tegen ons Hooger Onderwijs niet zonder grooten schijn van recht de volgende filippica houden: Zie, waar uw hooggeloofde vrijheid en onzijdigheid u toe heeft geleid! Gij zijt door en door onpraktisch; gij vormt niet in waarheid de geslachten die komen zullen. De knapen laat gij reeds op de Gymnasia aan henzelf over; de opgeschoten knapen die studenten worden, die van toeten noch blazen weten, behandelt gij als waren zij in staat zelfstandig hun richting te kiezen. Gij eischt van hen veel slecht geassimileerde kennis, maar om hun overtuigingen en karakter bekommert gij u niet. Zij mogen omdolen zooveel en zoo lang zij willen: het deert u niet; rondtasten in den blinde, het gaat u niet aan. Wij kunnen het niet langer lijdelijk aannzien en slaan een anderen weg in. Wij stichten niet scholen, maar onze scholen; wij openen niet Gymnasia, maar onze Gymnasia en onze Universiteit; en doortrekken alles van één geest. Dien geest deelen wij aan al onze kweekelingen naar vermogen mede. Zoo zullen wij hen vormen, zoo zullen wij hen opvoeden, niet tot een kwalijk omschreven, een vaag humanistisch ideaal, maar tot goede Nederlandsche, Gereformeerde Kristenen, vol overtuiging, wilskracht en karakter. En wij doen dit niet, o Staat, door uw orgaan. Wij begeeren niet, dat gij uwe onzijdigheid verlaat; wij zullen alles zelf doen, alles zelf oprichten, inrichten en betalen. Al wat wij vragen, is het wegneemen van uw

ondragelijk monopolie, van uwe onwederstaanbare concurrentie. Erken ons, dat is, erken de waarde onzer diploma's, en als zelfs een Gemeenteraad bij delegatie het jus promovendi mag uitoefenen, weiger het dan niet langer aan hen die in dezelfde betrekking staan tot onze Vrije Hoogeschool.

Zonder in het minst te willen bepalen wat anderen al dan niet vermogen, belijd ik gaarne het standpunt dat de Vrije Universiteit heeft ingenomen niet met hoop op eenige vrucht te kunnen bestrijden, tenzij ik het praktische en het politieke gebied verlaat en het geschil met haar hooger ophaal; tenzij ik haar met alle openhartigheid wijs op hetgeen door mij hare grondwaling wordt geacht. Ik laat daar wat ten aanzien van lager en middelbaar onderwijs raadzaam is. Reeds voor meer dan twintig jaar heb ik mijne geringe ingenomenheid met neutraal lager onderwijs te kennen gegeven, en als ons middelbaar onderwijs in het gemeen pedagogisch was ingericht, zou het de moeite loonen, de vraag te overwegen of het een waarlijk neutraal karakter verdragen kan. Er kan hier alleen sprake zijn van universiteiten, van Hooger onderwijs. Nu komt het mij voor, dat men de opzettelijke vereeniging van godsdienstige en wetenschappelijke opleiding niet kan wenschen aan een Universiteit zonder uit te gaan van een verkeerde opvatting van wetenschap, immers van een opvatting volgens welke de wetenschap nooit beantwoorden kan aan de eischen die haar thans moeten worden gesteld.

Die opvatting, hoezeer ook te laken, is alleszins natuurlijk, namelijk onder ééne voorwaarde die ik straks hoop toe te lichten. Wat is natuurlijker dan dat de menschelijke geest naar eenheid verlangt, dat hij dus staat naar een wetenschap die hoofd en hart bevredigt, die zijn schoonheidsgevoel streelt, die hem kracht en opgewektheid geeft tot handelen, die, in één woord, hem altijd meer tot een waarachtig en een harmonisch ontwikkeld mensch maakt. Het valt gemakkelijk den spot te drijven met een Gereformeerde chemie of met een Calvinistische anatomie, en triunfeerend te vragen welke

samenhang er mag zijn tusschen de grondlijnen van de *Institutio* en de juiste filologische methode. Maar te ontkennen valt het niet, dat het een ware weelde moet zijn hetzij als natuuronderzoeker, hetzij als filoloog of historicus, hetzij als beoefenaar van eenig ander vak te beseffen, dat men zich in hartelijke overeenstemming bevindt met hetgeen men is in het innerlijkste van zijn gemoed: te beseffen, dat men aan dat innerlijkste nooit ontrouw behoeft te worden, dat men het nooit heeft te vergeten; dat men op ieder punt van zijn bestaan altijd geheel zichzelf is, dat ons innigst wezen, om zoo te spreken, alomtegenwoordigheid bezit, aanwezig is in al ons doen en laten, ons doordringt, welk bijzonder vermogen zich ook bij ons in werking bevindt. Die weelde hebben de Antieken gekend. Ik ben zeker, dat Plato, om alleen hem te noemen, nooit in staat is geweest of gewenscht heeft met juistheid te bepalen, waar hij ophield dichter te zijn, om wijsgeer te worden, of waar zijn verbeeldingskracht vast werd gelegd ten einde aan politiek, ethisch of taalkundig onderzoek ruim baan te laten. Die heerlijke naam filosofia omvatte alles, en stelde alle vermogens van den geest gelijkelijk en bijna te gelijker tijd te werk. Men was, zelfs als men ging, en langzaam ging, toch altijd gewiekt. Op een gegeven oogenblik had men de vleugels slechts uit te slaan. Een beeld verving een bewijs; een vernuftige allegorie een betoog; gevoel droeg de logica over breede kloven, en ongelijke taal overreedde waar zij niet kon overtuigen. Het is niet mogelijk, Plato den wijsgeer te lezen zonder hem ook als mensch te kennen, en wat van hem in de hoogste mate geldt, blijft eenigszins waar van al de onderzoekers uit de Oudheid, zelfs Aristoteles, in weervil van het dikwerf droge in zijn stijl, niet altijd uitgezonderd. Een Lucretius stelt zijne atomenleer onder de bescherming van Venus. Als hij aanheft met zijn:

Aeneadum genetrix, hominum divumque voluptas...

Te sociam studeo scribundis versibus esse,

Quos ego de Rerum Natura pangere conor...

inoge de uitdrukking ontleend zijn aan een voorstelling die niet meer de zijne is, die uitdrukking beantwoordt niettemin aan een gevoel dat hem elders doet zeggen:

Hunc igitur terrorem animi tenebrasque, necesse est
 Non radii solis, neque lucida tela diei
 Discutiant, sed naturae species ratioque:

en zelfs deze van atheïsme en materialisme beschuldigde wijsgeer heeft zijn natuurleer ontvouwd met een gloed die bewijst, dat als hij de natuur der dingen uitlegt alles in hem in beweging is en tot zijn recht komt.

Het antieke ideaal van den man der wetenschap heeft de eeuwen door zijn invloed doen gevoelen. Het Kristendom heeft het overgenomen, en dat centrale licht van alle kennis, verheerlijkt doór Plato's Republiek, vervangen door het Licht der Wereld, waarop het Evangelie van Johannes wijst. Augustinus vat in het woord *filosofia* de kennis der in- en uitwendige wereld samen, *Natuur- en Godskennis*. Anselmus vindt dat betekenisvolle woord: *credo ut intelligam*. De vroegste Renaissance in Italië verlevendigt het bewustzijn van de ondeelbare eenheid van den menschelijken geest en van de noodzakelijkheid, een waarheid te bezitten die in alle opzichten den mensch bevredigt. Vanzelf komen die kenmerkende regels voor den geest waarmede Dante zijn *Paradiso* besluit:

o Abondante grazia, ond'io presunsi
 Ficcor lo viso per la luce eterna,
 Tanto che la veduta vi consunsi!

Nel suo profundo vidi che s'interno.
 Legato con amore in un volume,
 Gio che per l'universo si squaderna:

Sustanzia ed accidente, et lor costume,
 Tutti conflati insieme per tal nodo,
 Che cio ch'io dico è un semplice lume.

En aan het eind van dat verwonderlijk tijdperk wordt nog een gelijke toon aangeslagen in de Sonnetten van Michel-

angelo. Het antieke ideaal van wetenschap, van een ongedeelde waarheid die naar alle zijden hare stralen schiet, overleeft de Renaissance en is voortgegaan de eerste geesten te lokken en te beheerschen. In 1812 schreef Bilderdijk:

Ons Vaderland is daár, bij waarheids zomeschijn,
Door nacht noch nevelen verduisterd of betogen,
Waar 't licht de ziel doorstroomt en geen onmachtige oogen...

Of:

Maar 't is Genade alleen die waarheid geeft te smaken.

In dien tijd waren evenwel reeds sedert eenige jaren de kiemen eener groote verandering nedergelegd, aan de ééne zijde door Lavoisier, aan de andere zijde door Immanuel Kant. Die kiemen hebben zich sedert ontwikkeld, en niets voorspelt, dat de ontwikkeling dier kiemen een einde zal nemen.

De opvatting van wetenschap is dien ten gevolge een geheel andere geworden. Wetenschap is in beginsel volkomen los gemaakt van ons gemoedsleven en zoekt hare eenheid niet langer in eenige Idee die buiten haarzelve staat. De natuurkundige methode, en, op geestelijk gebied, de historische, bekommeren zich niet langer om een waarheid, die geëssimileerd kan worden door het gemoed, maar alleen om de beschrijving der verschijnselen en hunne herleiding tot het reeds bekende, terwijl, bij het uiterst beperkte der langs natuurkundigen en historischen weg verkregen of te verkrijgen kennis, het aan elks verbeelding wordt overgelaten, al wat aan den samenhang onzer wereldbeschouwing ontbreekt, zoo goed als het gaan wil, aan te vullen. En als men vraagt, wat die verandering heeft uitgelokt en wat haar bestendig wettigt, kan men alleen, maar moeten wij dan ook met allen nadruk wijzen op hare vruchtbaarheid. De antieke opvatting van wetenschap is verheven, maar onvruchtbaar; de onze nuchter, maar doeltreffend. Bij de eerste is de kennis der wereld, der zichtbare en der onzichtbare, eeuwen lang stationnair gebleven, inzonderheid wanneer wij haren toestand vergelijken bij de vorderingen, die in

onze eeuw, onder den invloed der nieuwere opvatting van wetenschap, zijn gemaakt. Het verschil is in het oog loopend en blijkbaar niet toevallig. De bron van alle onderzoek is belangstelling. Hoe dieper en uitgebreider de belangstelling, hoe meer kans er bestaat, dat onze kennis aan diepte en omvang zal winnen. Nu heeft de ervaring overvloedig geleerd en leert zij nog dagelijks, dat de mate van onze belangstelling in omgekeerde rede staat tot de uitgebreidheid van de algemeene Idee, in welker bezit wij meenen ons te kunnen verheugen. Belangstelling is ten slotte weetgierigheid; weetgierigheid is een begeerte, is een dorst. Die dorst is altijd gering, wanneer een andere, een veel feller dorst alreeds gelescht is. De allerfelste dorst van den geestelijken mensch gaat uit naar het algemeene, gelijk wij reeds waarnemen bij kinderen, in wier geest de zin voor het concrete slechts laat ontwaakt. Hetzelfde nemen wij waar bij de oude volken. De Grieken filosofeerden reeds over het algemeene wezen der natuur toen de verschijnselen nog slechts in geringe mate hun aandacht hadden getrokken. Metafysika en theologie zijn de hartstocht van de onbeschaafden die denken. De menschelijke geest heeft eeuwen en eeuwen noodig gehad, eer hij het de moeite waard heeft geacht zichzelf te onderzoeken: de kritische filosofie telt nauwelijks honderd jaren. De religie is niet bevorderlijk aan den weetlust; de gemeenschap met den Schepper zou a priori tot de kennismaking van zijn werk moeten leiden. Metterdaad doet zij het niet. Een ander is het die den psalm der Schepping zingt, en een ander die den mikroskoop op haar toepast. Enkele uitzonderingen kunnen dezen regel niet omverstoeten.

Men heeft dus niet uit willekeur de antieke opvatting van wetenschap verloochend en er die opvatting voor in de plaats gesteld volgens welke zij niets anders is dan onderzoek, geduldig en onafgebroken onderzoek van de verschijnselen aanhoudend voortgezet met het doel de wetten der verschijnselen te vinden. Die verloochening is geschied omdat men

niet vooruit kwam; omdat men, geplaatst tegenover praktisch grenzenlooze gebied van het kenbare, zoo goed als niets kende, en den lust tot kennen eindelijk niet langer onderdrukken kon; omdat men, de klacht van Faust herhalende: Alles durchstudirt, und so klug wie zuvor, zich afvroeg of dit niet het gevolg was, niet van het studeeren, maar van het slecht studeeren; van het studeeren in de verkeerde richting en naar een verkeerde methode. Die vraag is op het ondubbelzinnigst beantwoord geworden. Faust is thans ondenkbaar. Al zijne teleurstellingen zouden hem thans niet meer voeren in de armen van Gretchen, maar tot nieuwe proefneming, tot het opsporen van nieuwe bronnen, tot het toepassen van scherper kritiek.

De nieuwe opvatting van wetenschap, hoe jong ook van dagtekening, is reeds lang genoeg toegepast, om hare vruchten te kunnen beoordeelen. Dat oordeel moet tweeledig uitvallen. In één opzicht buitengemeen gunstig. Wij zijn met onze natuurkundige en met onze historische methode blijkbaar op den goeden weg. Wij maken telkens nieuwe veroveringen op de werkelijkheid die voor of die achter ons ligt. Die veroveringen zijn te roemen, eensdeels omdat zij onzen weetlust tegelijk bevredigen en prikkelen, anderdeels omdat zij hetzij praktisch nut opleveren, hetzij onzen geest van dwalingen en vooroordeelen bevrijden. In een ander, en een belangrijk opzicht evenwel is de vrucht der moderne wetenschap gelijk nul. Zij heeft ons namelijk niets geleerd dat ons de oplossing kan doen voorzien van de vragen die tot het gebied der bespiegelende wijsbegeerte behooren. Het levens- en het werelddraadsel is nog even groot als het altijd geweest is. Wezen, oorsprong, bestemming van den mensch liggen, wetenschappelijk gesproken, nog altijd in het duister. De betrekking tusschen geest en stof, ziel en lichaam, voorstelling en zenuwtrilling, gewaarwording en atomenbeweging kennen wij beter dan voorheen, maar wij weten noch wat geest noch wat stof is, en voor de omzetting van louter beweging in aandoeningen staan wij gelijk kinderen staan

voor een tovenaar. Met den kategorischen imperatief van het algemeen geldend zedelijk voorschrift is een onverteerbaar stuk mystiek geworpen in het leven van iederen ernstigen denker. Wij zijn ten aanzien van belangen, die ons na ter harte gaan, en waarvan wij vermoeden, dat zij ons verblijf op aarde zullen overleven, in zulk een onkunde gedompeld, dat ook de man der strengste redeneering en der meest exacte wetenschap geen diepen zieleschok kan ondervinden zonder bloot te staan aan de verleiding van zich vast te klampen aan voorstellingen, onlogisch in zichzelf en onbewezen, maar aannemelijk wegens hare kracht van vertroosting.

In het aangezicht dezer tweede vrucht: de kwijning van het metafysische, een vrucht die niemand kan loven, is het niet mogelijk de vraag te onderdrukken, of de eerste, de uitbreiding onzer historische en onzer natuurkennis, een vrucht, die ieder moet prijzen, wel de geestâriftige lofredenen verdient, die men haar pleegt te wijden. Is deze vrucht niet te duur gekocht? Wij mannen onzer wetenschap zijn zoo bitter arm, al verbergen wij onze armoede onder een zekere opgeschroefdheid. Wij beseffen, dat er achter alles iets ligt, maar achter dat iets komen wij niet. Wij hebben lief, wij lijden, wij ontvlammen, kortom, wij hebben vaak een uitgebreide gevoelswereld, maar wij kunnen ons niet verhelen, dat het alles buiten ons wetenschappelijk leven omgaat, en dat tal van onloochenbare realiteiten zich zelfs geheel aan onze wetenschap onttrekken. Wij bestudeeren het oog, en staan plotseling voor die onbegrijpelijke ziel, die uit het oog kan spreken; wij bestudeeren het oor, en nemen plotseling waar de overweldigende of verteederende macht van de menschelijke stem of van muziek. Ons denken beheerscht de stof, maar tegenover deze en soortgelijke geestelijke realiteiten staan wij als kinderen, als domme boeren, minder nog: als lijdelijke wezens. Wij kennen die wereld als een groot mechanisch geheel; wij hebben onze fysica reeds teruggebracht tot beweging en electriciteit, en mogen het waarschijnlijk achten eens ook deze dualiteit te

zullen overwinnen; geheel onze wetenschap is op weg meetkunde te worden: het baat niet: wij lijden, wij peinzen, wij hangen aan twee dierbare oogen: wij worden geroerd tot tranen van bewondering en zielsverrukking, maar kennen en begrijpen er niets van. en wij stooten als denkers het hoofd tegen een waarachtigheid, ontoegankelijk, ondoordringbaar voor ons denken. In 's Innere der Natur dringt kein erschaffener Geist! Als wij ons dan weder verdiepen in Plato, in Johannes, in Augustinus, in Dante, die allen op hunne wijs, neergeknield op den drempel hunner Waarheid, dat o Abondante grazia! elk in hun taal op de lippen mochten nemen, en wij ons van de andere zijde hooren tergen met de vraag: of onze wetenschap wel ten slotte iets anders is dan, gelijk een Fransch wijsgeer haar noemde: l'ignorance puisée à sa plus haute source, dan, ja wat dan?

Ik heb slechts dit eéne te antwoorden: dan beseffen wij ten diepste, dat ons verschil met de vertegenwoordigers van het antieke ideaal der wetenschap ten slotte een ethisch verschil is.

Laat ik dit denkbeeld nader mogen ophelderen.

Plaatsen wij de Vrije Universiteit in het edelst licht, en begroeten wij haar als een inrichting die is wat zij is, omdat zij op hare wijze wil vertegenwoordigen het tegenovergestelde van onze geheel positivistische, louter natuurkundig en historisch arbeidende wetenschap; omdat zij wil vertegenwoordigen een wetenschap, die niet louter verschijnselen ziet; die voortdurend leeft in het besef, dat de verschijnselen een eeuwigen achtergrond hebben; die niet genoeg heeft aan de betrekking der verschijnselen, maar door alle betrekkingen heen den Oneindige, den Blijvende vasthoudt door die wonderkracht: het geloof! Plaatsen wij haar in dat licht, zonder te twisten, noch over haar Godsbegrip, noch over hare Schriftvergoding, noch over haar Kalvijn; en vragen wij ons dan af: valt zij te benijden; zij, die den geheelen mensch wil bevredigen en door het onderwijzen van een in beginsel religieuse wetenschap een geslacht wil voortbrengen, niet aan elken wind van leering ten prooi, niet ver-

zwakt door scepticisme, en op zijn beurt in staat ons volk een vasten gang mede te deelen? Het antwoord moet beslist ontkennend luiden omdat al dit opzichzelf aantrekkelijke berust op een miskennis van den menschelijken geest, en deze miskennis zedelijk te laken valt, wanneer zij tot oorzaak heeft het niet willen buigen onder de voorwaarden, die geheel onafhankelijk van onszelf aan de werkzaamheid van den menschelijken geest zijn gesteld. Onze wetenschap is gebrekkig, vol leemten, vol tegenstrijdigheden en op zichzelf niet in staat de harmonische ontwikkeling van den mensch te verzekeren, maar zij is een wetenschap van resignatie, die niet meer zegt dan zij waar kan maken, die trouwhartig werken wil met de haar ten dienste staande middelen, die niet mort over de hypothesen en gissingen waarmede zij veroordeelt is te arbeiden; zij is een wetenschap die voor niets het oog behoeft te sluiten, niets heeft te vergoelijken, niets heeft weg te apologetiseeren; die met geen stelling dweept, alle tegenwerpingen, alle bezwaren eerlijk en volmondig kan erkennen; zij is een wetenschap die niet dwingt om een onbereikbare volledigheid en een haar ontzegde harmonie; zij is een wetenschap, eindelijk, die niet genieten wil, maar dienen, die het groote arbeidsveld van het onbekende voor zich ziet en nu in alle nederigheid de dagloonerstaak der ontginning op zich neemt, niet vooruitlopende op den dag van den oogst.

Men zegge niet, dat vele beoefenaren onzer wetenschap met hun dogmatisme en fanatisme en waanwijsheid aan deze schildering nog weinig beantwoorden. Wij hebben het recht voor de wetenschap, gelijk wij haar opvatten, hetzelfde te doen wat zoeven voor de Vrije Universiteit werd beproefd, haar te plaatsen in het edelst licht. Het is ten slotte de tegenstelling van ideëele machten die onze beschaving beheerscht, die over haar lot beslist; niet de deugd of ondeugd van allen die in den dienst staan dezer machten. Deze soevereiniteit van het ideëele is mede een dier waarachtigheden die wij erkennen zonder haar te begrijpen.

In naam van deze onze ethische opvatting der wetenschap

hebben wij onze Universiteiten lief, die haar niet-pedagogisch karakter met al zijn nadeelen en gevaren aandurven, daar zoo alleen bij hen, die haar onderwijs begrijpen en in den geest van dat onderwijs doordringen, de lust kan worden gekweekt tot onderzoek in den uitgebreidsten en eerlijksten zin van het woord. Wij kennen aan onze Universiteiten geenszins het monopolie toe der geleerdheid. Deze is, blijkens de ervaring, bereikbaar ook voor de meest dogmatische koppen; wij beweren evenmin, dat onbevooroordeeld onderzoek aan zoogenaamd neutrale universiteiten onfeilbaar wordt gekweekt. Hare geschiedenis bewijst veeleer, dat zij lang het toevluchtsoord en zelfs de kweekplaats kunnen blijven ook van de zonderlingste vooroordeelen. Onze Nederlandsche Universiteiten hebben zich niet altoos onderscheiden door groote lenigheid van geest en ons nationaal gebrek aan wijsbegeerte heeft al te vaak, zelfs bij de grootste geleerden, een bekrompenheid in stand gehouden die den band der wetenschappen tot een naam of tot iets bloot uitwendigs verlaagde. Maar in welke opzichten onze Universiteiten ook aan achterlijkheid hebben geleden, de uitkomst heeft getoond, dat er niets in haar beginsel lag, waardoor het veld winnen van de nieuwere opvatting der wetenschap en hare eerlijke toepassing van te voren onmogelijk werden gemaakt. Alles, zelfs reeds hier en daar de theologie, wordt onderzocht in dien geest van onbaatzuchtigheid en zelfverloochening, die bij de behandeling van wetenschappelijke vragen het zwijgen weet op te leggen aan de behoeften van het gemoed; en dat niet wegens het onbeteekenende van die behoeften, maar wegens de stoornis die hare innenging thans nog brengen en nog geruimen tijd brengen moet in het uitvorschen der verschijnselen.

Zoo staat het beginsel van onze wetenschap en dat der Vrije Universiteit tegenover elkander als zelfbepanking en anticipatie, als het inslaan van een weg door hooger macht ons getrokken en voortgaan op den antieken weg, gebaad zoo wel door een edele behoefte aan eenheid van geestesleven als door een al te hoovaardig grijpen naar hetgeen den

mensch blijkbaar niet is gegund, terwijl de keus tusschen haar en ons bepaald moet worden, niet door sympathie of vooroordeel ten aanzien van zekere resultaten, maar door een ethische gezindheid, die den smaad van op zeer aangelegene punten geene overtuigingen te bezitten doet aanvaarden, den scheldnaam van scepticisme doet verachten, en volharden doet bij het onderzoek in de schemering, ongevoelig voor die zelfgenoegzame verheuging, waaraan Dante in de aangehaalde regels de schoonste uitdrukking gaf. Bij de geloovige wetenschap kan eigen zielsrust, maar kan de menschheid geen baat vinden, daar de geloovige wetenschap dat onderzoek doet verflauwen dat de nog altijd onmetelijke ellende der wereld tot het eene noodige maakt.

Het voorbeeld van den man, dien de Vrije Universiteit tot geestelijken patroon heeft gekozen, bewijst op zichzelf natuurlijk niets, maar is een niet te versmaden toelichting van de richting, die wij afkeuren. Ik kan mij nauwelijks voorstellen, — aangenomen nu, dat men opzettelijk aan de universitaire werkzaamheid een pedagogisch karakter wil geven, — met het oog op welk belang een hoogleeraar van onzen tijd zijn leerlingen dat voorbeeld voor zou willen houden. Wat Kalvijn werkelijk geweest is, geweest is in zijn binnenste, wie zal het durven beoordeelen? Dat in zijne theologie ten allen tijde en ook in onzen tijd voor velen een bron van stichting wordt ontsloten, is eenvoudig een gebeurtenis, waarmede wij niet verder hebben te twisten. Maar de vraag is geoorloofd en zeker niet overbodig: of er in den geestelijken omgang met Kalvijn, voor zoover zijne Brieven en Werken ons daartoe in staat stellen, iets verheffends ligt? Ik heb reeds gezegd, dat ik grooten eerbied koester voor godsdienststichters; voor hen, die menschen weten te vereenigen tot een gemeente, en ik ben vast overtuigd, dat dit vermogen ligt aan krachten, gaven, deugden van zoo persoonlijken aard, dat de meest geoefende historische verbeelding er later niet in slagen kan ons van hare magische werking ook maar eenigszins rekenschap te

geven. Het blijkt bovendien, dat Kalvijn in zijn tijd voor talloos velen de man, de providentieele man is geweest: zijn historische beteekenis is daarmede verzekerd. Maar de vraag is thans, wat hij voor ons geslacht kan zijn, voor ons, die door niet veel anders meer te treffen zijn dan door zielenadel. Ons geestelijk lijden ligt in onze vulgariteit, en daarom dorsten wij naar personen in het heden of in het verleden, die, om Goethe's woord ten aanzien van Schiller over te nemen, niet hebben wat ons allen knevelt, het vulgaire. Is de Kalvijn, dien wij thans alleen in staat zijn te kennen, aan die banden ontsnapt? Is de schrijver van Pro Farello, ik noem slechts dit eéne, een verheven geest? Hij was, wat in mijn oog met alle verheffing onbestaanbaar is, een politiek man, een berekenend man, een man, die wil zegepralen en zijn zegepraal wil vestigen op de nederlaag van anderen. Ik wensch niet te vergeten, hoeveel toegevendheid men schuldig is aan hen, die zich midden in het praktische leven bewegen en niet alleen de gedachten, maar ook de gebeurtenissen van hun tijd willen leiden. Zij kunnen zich niet wachten voor velerlei bezoedeling, die ons in angello cum libello zelfs niet bereiken kan. Maar wat baat hier deze toegevendheid? Dat men haar ten aanzien van Kalvijn noodig heeft, en men heeft haar telkens noodig, belet ons tegen hem op te zien en hem een plaats in te ruimen in die „wolk van getuigen”, die onze eigen zwakheid steunen en ophelpen. Kalvijn, om alles in één woord te zeggen, maakt op mij niet den indruk van „een man des geloofs” te zijn geweest, het woord geloof opgevat in dien edelen, algemeenen zin, waarin het nooit kan nalaten eerbied af te dwingen, zoo niet in te boezemen. Hij heeft een zeker geheel van denkbeelden, dat zich bij hem gevormd heeft op grond van een verzameling van geschriften, zonder eenigen vorm van bewijs door hem gehouden voor de authentieke oorkonde van het oorspronkelijk Kristendom, en door hem uitgelegd met behulp van een exegese die zich niet eens beroepen kan op een meer dan oppervlakkige kennis van het

Hebreeuwsch en het Grieksch. Voor dat stel van denkbeelden, zonder voorbehoud vereenzelvigd met de waarheid van God en Kristus, ijvert hij onvermoeid, daarbij van de traditie der Katholieke kerk het een en ander overnemende of verwerpende volgens een maatstaf, zoo rationalistisch vastgesteld, dat men zich afvraagt of hijzelf zich zijn willekeur en oppervlakkigheid niet bewust is geweest ¹⁾. Bij het

¹⁾ Een enkel voorbeeld moge hier worden aangevoerd. Het is ontleend aan een geschrift van Kalvijn, geplaatst achter het Keizerlijk Interim van 1548, en getiteld: *Vera christianae pacificationis et ecclesiae reformandae ratio*. Dit geschrift zelf is van het jaar 1549, en te vinden C. O. VII, bl. 594—674. Ons voorbeeld betreft de kwestie der Sacramenten. Van de zeven der Roomsche-Katholieke Kerk behield Kalvijn er slechts twee. Wanneer hij nu gezegd had: slechts twee vind ik ingesteld in het N. Testament, ware de zaak hoogst eenvoudig en zijn keus natuurlijk geweest. Maar het Sacrament van het laatste oliesel wordt vermeld in den Brief van Jacobus. Hoe legt Kalvijn het nu aan, om te bewijzen, dat hij met recht dit Katholiek genademiddel afschaft, door het Interim nog behouden? (Over dat Interim kan men vergelijken o. a. Ranke, *Deutsche Geschichte*, V, bl. 25 vlgg.; de tekst zelf, wat het H. Oliesel betreft, C. O. t. a. p. bl. 570). Kalvijn begint met het volgende te erkennen (bl. 630): *Unctionem, quam sanandis aegrotis adhibuerunt apostoli* (waarom alleen de apostoli? In de vertaling van Jacobus, die zeker ook hij gebruikte, staat: *Infirmatur quis in vobis? inducat presbyteros ecclesiae, ut orent super eum, unguentes cum oleo in nomine Domini*), *sicut fatemur fuisse sacramentum* (waarom niet *esse*?) *ita negamus ad nos pertinere: quia pro ratione gratiae cui serviebat temporale fuit. (Hoe wist Kalvijn dat?) Donum sanationis non fuisse perpetuum, omnes norunt. Est enim ex eorum genere, quibus novam evangelii praedicationem illustrari Deus voluit, donec fidem in mundo acquireret. Itaque paulo post fuisse ablatum, ex veteribus historiis colligere licet. Testimoniis uti supervacuum foret in re notissima, adeoque confessa. Quid ergo sibi volunt mediatores (de stellers van het Interim)? Donum quod olei symbolo notabant apostoli, si ultra eorum aetatem durasse obtentant, turpissimae impudentiae convincentur. Vulgare autem proverbium est, accessorium sequi naturam principalis. Constituo igitur, ex quo res ablata est, non frustra modo retineri signum, sed nimis petulauter ludi in re seria: ut veri sint apostolorum imitatores, dono sanationis praeditos esse oportet. Nunc quum illo carentes signum nihilominus usurpent, nihil sunt quam siniae Ut tamen illis*

ijverig propaganda maken voor zijne denkbeelden ontziet hij zich niet kleine middelen te gebruiken als laster en verdacht making, slinksche wegen te volgen als het schrijven onder een pseudoniem en het al te vrij teruggeven van acten die verre weg de meesten zijner lezers niet konden controleeren. Kortom: het is met zeer menschelijke wijsheid dat hij bestuurt, met al de fijnheid en dubbelhartigheid van een diplomaat, terwijl hij overvloeit van bitterheid als hij het heft niet in handen kan houden, als men zich vermeent zijn alleenheerschappij naar de kroon te steken. Welk een uitnemende positie heeft hij door zijn hartstochtelijkheid en eigenzinnigheid verspeeld, de uitwerking van welke ondeugden des te nadeeliger was, naarmate hij een taak had ondernomen waartoe niet een diep gevoel van innerlijke roeping hem had gedreven, maar die hij zich te Genève, de eerste reis door het overwicht van Farel, de tweede door het zonder reden geëerbiedigd gezag der kerk van Straatsburg, had laten opleggen; een taak waarvoor hij zich bewust was de noodige gaven te missen

Is voor de Vrije Universiteit Kalvijn slechts een naam? Het Calvinisme slechts een leus, een symbool? Dat zij het dan uitspreke. Of acht zij den Hervormer, wien het zoo dikwerf hapert aan zedelijke grootheid zoowel als aan aantrekkelijke vroomheid, in allen ernst een karakter waarop het goed is de jongelingschap te wijzen? In het laatste geval is zij gehouden ons een beeld van Kalvijn te geven, dat èn door de authentieke bescheiden gewaarmerkt wordt èn in staat is onze blindheid voor zijne verdienste, niet als theoloog,

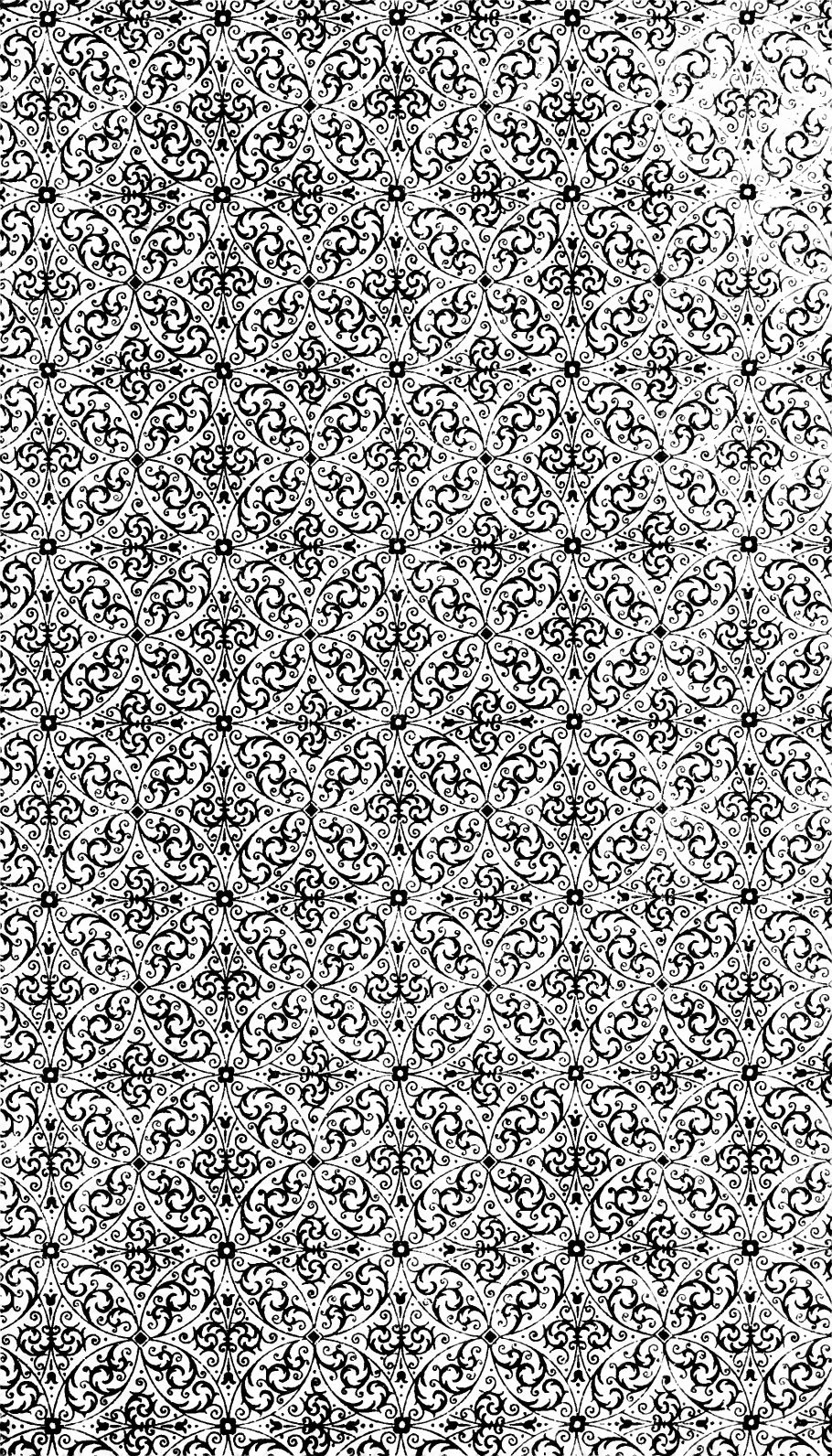
impunita sit haec licentia, qua fronte Jacobum obiiciunt, cuius maxime verbis labefactatur quod stabilire volunt. Levatum enim iri aegrotum testatur ille. Nunc quotusquisque oleo sanitatem recuperat? Vix centesimus quisque ab unctione vivit. En zoo wordt dat oud gebruik der Kerk. nog heden duizenden dierbaar, met een sofisme ter zijde gezet. Wie zegt Kalvijn, dat het donum sanationis voorbij is? Oliesel en gebed hangen bij Jacobus op het nauwst samen. Moest men het eerste afschaffen om zijn onvruchtbaarheid, dan toch zeker ook het laatste! Was Kalvijn hiertoe bereid?

niet als steunpilaar der reformatische beweging in Zwitserland, maar als leidsman en voorbeeld te genezen. Zij geloove vrij, dat wij niets liever wenschen dan genezen te worden. Hoe scherper wij ons door den loop onzer studiën op meer dan één gebied genoopt vinden tusschen het religieuse en het ethische te onderscheiden; hoe meer wij voor onszelf het ethische leeren aanmerken als den vorm van ons geestelijk leven waarin al het goede en blijvende van het religieus gevoel kan overgaan, terwijl dan het vele dat in de religie onbruikbaar is geworden voor goed kan verdwijnen, hoe hartelijker wij zulk een voorstelling van groote religieuse persoonlijkheden welkom zullen heeten die ons voor het missen van de religie in al haren omvang kan vrijwaren. Religie in al haren omvang schijnt mij een belemmering te zijn geworden voor de gewenschte ontwikkeling van den geest; de religie *en bloc* te verwerpen schijnt mij niet minder noodlottig; van de religie moet, volgens mij, blijven leven al wat in de van allen godsdienst onafhankelijke ethiek kan overgaan. Maar opdat ook dit niet weder op zijn beurt een dogma, een vooroordeel worde, is het noodig, dat de religie in den ernstigen en eerlijken zin van het woord, namentlijk als het dienen van een God, zich in hare onmisbaarheid toone; dat zij, even als de Wijsheid in het Evangelie, gerechtvaardigd worde uit hare kinderen, en het liefst uit die kinderen die in het verleden aan haar de hoogste waarde hebben toegekend, en nog niet, als de geloovigen van onzen tijd, den weldadigen invloed van onze tegenwoordige ethiek hebben ondervonden. Wat kardinaal Newman voor het Katholicisme heeft gedaan, het wordt meer dan tijd, dat een overtuigd Hervormde het beproeft voor zijn Protestantisme. Naar mijn bescheiden meening is het uur er meer dan ooit voor gekomen, nu de Calvinistische partij getoond heeft geen eigene politiek te bezitten, en slechts in zoover staatkundig een bestaan te hebben als onkunde en vooroordeel haar vereenzelvigen met het Fransche clericalisme. Zij wier beteekenis en gave voor mij uitsluitend gelegen is in haar werkzaam geloof aan de mogelijkheid en het nut

van de Protestantsch-godsdienstige opvoeding onzer natie, heeft thans al hare veelszins uitnemende krachten vrij, om ook theoretisch de waarde, de onmisbaarheid dier opvoeding te doen blijken voor elk, die in eigen geestelijk welzijn gelijk in dat van zijn volk belangstelt. Ik zou mij verheugen in een waarlijk vrijzinnige Regeering die haar op onbekrompen wijs en zonder achterdocht bejegende. Men heeft in Regeeringskringen dikwerf zooveel op met particulier initiatief. Hier is het, zoo ergens; en hier kan die ingenomenheid door het wegnemen van belemmeringen worden getoond.

E I N D E.

BW2017 .P62 v.3
Studien over Johannes Kalvijn : Derde

Princeton Theological Seminary-Speer Library

1 1012 00071 0386